

K R O N I K A

ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

LETO VII

2

KRONIKA
ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

VII. letnik Ljubljana 1959 2. zvezek

Vsebina drugega zvezka:

- D. Kermavner: Ustanovitveni manifest »Delavske socialistične stranke za Slovenijo« z dne 3. marca 1920 — Stran 57
- M. Pahor: Koprška nota in miljski protokol iz l. 1849 — Stran 66
- R. Ogrin: Nova cesta od Vrhnike do Planine — Stran 74
- E. Cevc: Vedute slovenskih krajev iz začetka XVIII. stol. — Stran 77
- M. Smolik: Kako so zidali semenišče v Ljubljani — Stran 90
- N. Šumi: Dve »novi« baročni fasadi v Ljubljani — Stran 97
- J. Mušič: Z drugo stotnijo slovenskega planinskega polka v borbi za Korotan — Stran 103
- S. Kranjec: Pol stoletja III. ljubljanske gimnazije — Stran 107
- J. Šašel: Prispevki za zgodovino rimskega Iga — Stran 117
- M. Pivec-Stelè: Ljubljana in Slovenija v očeh inozemskega potnika leta 1848 — Stran 124

MUZEJSKE NOVICE:

- M. Rutar: Tolminski muzej — Stran 125

ZGODOVINSKO BRANJE:

- P. Blaznik: Vlado Valenčič, Agrarno gospodarstvo Ljubljane do zemljiške odveze — Stran 127
- J. Serajnik: Karel Dobida, Ivan Napotnik — Stran 128
- J. Serajnik: Srednjeveške freske na Slovenskem — Stran 128
- B. Marušič: Zgodovina goriške nadškofije 1751—1951 — Stran 138
- B. Marušič: Elio Apih, La società triestina nel secolo XVIII. — Stran 128

Na ovitku:

Škofja Loka in Kranj leta 1715

Ureja uredniški odbor

Odgovorni urednik prof. Zvone Miklavič

Izdaja in zalaga: Zgodovinsko društvo za Slovenijo, sekcija za krajevno zgodovino. Predstavnik Jože Sorn. Tiska tiskarna »Toneta Tomšiča« v Ljubljani. Uredništvo in uprava v Ljubljani, Mestni trg 27/II (Mestni arhiv). Tekoči račun pri Mestni hranilnici ljubljanski, št. $\frac{600-11}{606-1-3-75}$ Letna naročnina 400 din, posamezna številka 150 din.

Vse tri uvodnike letošnjega letnika »Kronika« posvečamo štirideseti obletnici ustanovitve in delovanja KPJ. Tokrat prinašamo iz serije treh člankov drugega, ki obravnava dogodke ob samem ustanavljanju slovenskega dela KPJ v letu 1920.

Uredništvo

USTANOVITVENI MANIFEST

»DELAVSKE SOCIALISTIČNE STRANKE ZA SLOVENIJO« Z DNE 5. MARCA 1920

DUSAN KERMAVNER

»Tega manifesta, s katerim se zaključuje pot enotne socialnodemokratske stranke, nismo mogli nikjer najti« — tako smo morali zapisati v V. tomu Zgodovinskega arhiva Komunistične Partije Jugoslavije (Beograd 1951, str. 412), posvečenem socialističnemu gibanju v Sloveniji do leta 1920, a kmalu zatem smo pri urejanju dotlej nepregledanih papirjev v Narodni in univerzitetni knjižnici odkrili nemara edini ohranjeni izvod tega zgodovinskega dokumenta.

Gre za ustanovitveni manifest »Delavske socialistične stranke za Slovenijo«, t. j. osamosvojenega levega krila dotlej enotne slovenske socialnodemokratske stranke, ki se je šele po izstopu iz te stranke lahko pridružilo že na kongresu zedinjenja 19. aprila 1919 v Beogradu ustanovljeni »Socialistični delavski stranki Jugoslavije (komunistov)« in ki je nato po drugem kongresu te stranke v Vukovaru 20. do 24. junija 1920, preimenovala v Komunistično Partijo Jugoslavije, ostalo v njenem sestavu. Gre potemtakem za nekakšen »rojstni list« slovenskega dela KPJ, za dokument torej, ki vsekakor zasluži, da ga »Kronika« objavi celotnega v letu, posvečenem proslavljanju 40-letnice KPJ.

Pred besedilo manifesta uvrščamo (pod I.) nekaj njegove »predzgodovine«, t. j. kratek pregled diferenciacije v slovenski socialnodemokratski stranki, začete spomladi 1919 pod pritiskom revolucionarnega razpoloženja v delavskih množicah in zaključene z razkolom stranke v februarju/marcu 1920. Brez takšnega uvoda dandanašnjemu in prihodnjemu bralcu, neseznanjenemu s prejšnjimi nasprotji v stranki, vsebina in idejni značaj manifesta ne bi mogla biti dovolj umljiva. Besedilu manifesta (pod II.) pa dodajamo na koncu (pod III.) še nekaj najnunejšega ocenjevalnega komentarja.

I.

Dejstvo, da na beograjskem kongresu zedinjenja socialnodemokratskih strank Srbije in Bosne-Hercegovine ter večinskih levih kril hrvatske in vojvodinske socialnodemokratske stranke sploh ni bila zastopana slovenska socialnodemokratska stranka niti po kakšnem manjšinskem zastopniku, ki bi bil izrazil simpatije slovenskega delavstva za zedinjenje ostalega proletariata Jugoslavije, razodeva tedaj še neoslabljeno strnjenost slovenskih socialnodemokratskih kadrov, ki jim je bila še prva skrb ohranitev enotnosti socialističnih vrst od desnih do levih, ne glede na spreminjajoče se okolnosti, ki utegnejo nalagati zdaj desno, zdaj pa levo politiko. Tako so pojmovali socialistično politiko vsi avtoritativni slovenski socialni demokrati, ki so ob razsulu Avstrije jeseni 1918 ostali na ozemlju jugoslovanske Slovenije in ki so se sprva od prvega do poslednjega strinjali s politiko sodelovanja socialnodemokratske stranke v narodni in nato deželni vladi za Slovenijo, v začasnem narodnem predstavništvu za vso državo v Beogradu in v tamkajšnji osrednji koncentracijski jugoslovanski vladi, izpričujoč s tem stališčem popolno odtujenost vsakršnemu revolucionarnemu konceptu. Močnejšega dokaza za popolno prežetost slovenske socialne demokracije z reformizmom in za njeno tedanjo popolno neodpornost zoper meščanski nacionalizem ne more biti. Kar je bilo v tej socialni demokraciji idejnih elementov, nasprotujočih sodelovanju z meščanstvom in goječih perspektivo na revolucionarno zmago proletariata nad vladajočimi razredi, dosegljivo v bližnji prihodnosti s stopnjevanjem revolucionarnega vala na poti posnemanja oktobrske revolucije tudi v deželah srednje, zahodne in jugovzhodne Evrope, vse tisto je

bilo prišlo v Trstu in v Gorici pod italijansko okupacijo, kjer se je zlahka predalo vplivu od dne do dne bolj zrevolucionirane italijanske socialistične stranke. A tudi v jugoslovanski Sloveniji je bilo prav v času okrog beograjskega kongresa zedinjenja videti, kakor da se bo socialna demokracija, dotlej strnjena na liniji »ministerializma«, pod pritiskom naraščajočega revolucionarnega razpoloženja delavskih množic enotna preusmerila iz sovladajoče primeščanske stranke v opozicionalno-revolucionarno, kakršna je bila na beograjskem kongresu ustanovljena »Socialistična delavska stranka (komunistov)«, predstavnica vsega ostalega proletariata Jugoslavije z izjemo hudo skrčenih »ministerialističnih« manjšin na Hrvaškem in v Vojvodini. V tej smeri je izredna konferenca slovenske socialnodemokratske stranke dne 13. aprila 1919 sklenila odpoklic obeh svojih »zastopnikov« — Antona Kristana in Albina Prepeluha — iz deželne vlade za Slovenijo in je dva meseca pozneje — 13. junija — izvrševalni odbor te stranke odpoklical iz te vlade oba njena prva voditelja, ki sta pa tako po prvem sklepu kakor tudi po tem odpoklicu vendarle še ostala v deželni vladi, kjer jima je toliko bolj pri-

Mahrova hiša na Krekovem trgu tik pred prvo svetovno vojno. V prvem nadstropju njenega dvorišnega trakta sta imeli leta 1919 in 1920 sedež obe najvažnejši organizaciji levega krila socialne demokracije in potem nove »Delavske socialistične stranke za Slovenijo«: ljubljanska organizacija JSDS in železničarski sindikat. V teh prostorih so bile vse konference vodstva levega krila in vse večere politične diskusije. Mahrovo hišo je leta 1919 sklenil kupiti železničarski sindikat in jo urediti za »Delavski dom«, a je izvedbo tega sklepa preprečil Anton Kristan. Namesto nje je bila potem sredi leta 1920 kupljena manj ugodna hiša na sedanjem Novem trgu št. 2, kjer je bil nato »Delavski dom«, ki je rabil vsa dvajseta leta kot prostor zbiranja ljubljanskih komunistov.

jala udeležba pri skrbeh in poslih meščanstva, kakor pa sodelovanje z »zboljševiziranimi« delavskimi in kmečkimi množicami; prepričana sta bila, da jima nastajajoča leva opozicija v stranki ne bo še mogla zrasti čez glavo in da bosta še nadalje lahko ugotavljala: »Pri nas na Slovenskem boljševizma ni bilo in ga še ni,« kakor je vzkliknil 27. maja 1919 Anton Kristan v beograjskem začasnem narodnem predstavništvu. Bila sta dovolj spretna, da tedaj nista zavračala naravnost argumentacije pojavljajoče se leve opozicije, ki je izražajoč razpoloženje množic trdila, da razredna delavska politika zahteva predvsem zedinjenje vsega proletariata Jugoslavije v enotno politično stranko in v enotne sindikate, ki bodo s svojo enotno močjo mogli delavstvu pridobiti več socialne zaščite, kakor pa je prejemale po poti sodelovanja z vladajočim meščanstvom, in ki bodo hkrati pripravljali delavstvo na prevzem oblasti, ki ga bo terjal nezadržni val proletarske revolucije, tedaj zmagovite že na Madžarskem in nemara čez kratek čas tudi v ostalem vzhodnem, severnem in zahodnem sosedstvu... Oba desničarska voditelja sta samo venomer poudarjala, da mora prav spričo svojih tedanjih, kakor tudi spričo prihodnjih nalog slovenska socialna demokracija — zlasti po zgledu avstrijske, pa tudi češke — ostati enotna in da se mora enotna zediniti s proletariatom ostale Jugoslavije, ko bo zedinjenje »dozorelo«, ter sta svoj izstop iz deželne vlade samo odlagala na še »primernejši« trenutek... A ne samo, da takšnega »trenutka« nista pričakala, marveč se je Antonu Kristanu celo posrečilo, da si je na zaupniški

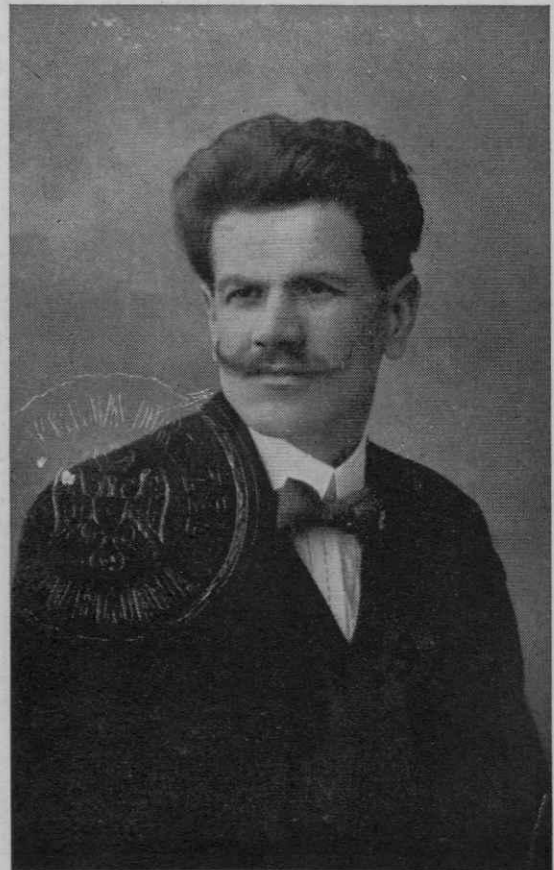

Jaka Žorga (ustreljen leta 1942 v Nišu kot talec)

konferenci stranke dne 10. avgusta 1919 s prav pičlo večino izposloval »proste roke« glede vstopa v »demokratsko-socialistično vlado« pod predsedstvom Ljube Davidoviča, v kateri je sprejel resor za šume in rude poleg dveh hrvatskih socialistov Vitomira Korača in Vilima Bukšega. Še pred tem si je bil Kristan utrdil pozicijo v vodstvu stranke z izključitvijo iz nje Nina Furlana, ki je ob moralni podpori primorskih slovenskih socialistov in ob gmotni podpori madžarske sovjetske republike skupaj z Jakom Žorgo izdal julija 1919 prvo in edino številko »Baklje«, prvega slovenskega komunističnega glasila, in začel s sistematično agitacijo proti ministerialistični politiki desničarskega vodstva med delavskimi množicami s silno prodornim uspehom v Trbovljah. V avgustu 1919 je Kristan dosegel tudi še izključitev iz stranke inž. Dragotina Gustinčiča zaradi njegove kritike politike vodstva v poslednji številki »Demokracije«, ki se je pod uredništvom Alojzije Štebijeve »priznala h komunističnim idejam«. A spretno manevrirajoč z geslom ohranitve strankine enotnosti je Kristan še obdržal na uzdi od dne do dne bolj naraščajočo levo opozicijo v strankinih forumih, ki se je skušala ogniti razkolu stranke in je hotela prepeljati stranko v celoti na protiministerialistično pot in k zedinjenju s »Socialistično delavsko stranko Jugoslavije (komunistov)« s sklepom njene- ga prihodnjega XI. kongresa, na katerem je spričo vseobsežnega revolucionarnega razpoloženja med delavstvom računala z gotovo večino. Na čelu te — dejansko sredinske — leve opozicije v stranki so bili predvsem inž. Anton Štebi, urednik strankinega dnevnika »Napreja« Rudolf Golouh, dr. Milan Lemež, tedaj organizator pomembnih strankinih političnih šol v Ljubljani, na Jesenicah in v Trbovljah, in vodilni funkcionarji najmočnejše organiziranega sindikata, t. j. železničarskega, z Marcelom Žorgo, Josipom Petričem, Ljudevitom Vencajzom, Ivanom Makucem in dr. Kar pa je bilo še drugih avtoritativnejših socialnih demokratov iz predvojnega in medvojnega časa, so bodisi zvesto sledili avtoriteti mogočnega Antona Kristana, ki jim je s svojo politiko pripomogel do trdnejših in veljavnejših pozicij v delavskem združništvu, v sindikatih, v bolniških blagajnah, in ki jih je delavstvo začelo označevati kot »konzumarje in kranksaslerje«, ali pa jih je v njihovem omahovanju med levo opozicijo in desničarskim vodstvom Kristan spretno izkoričal za svoje namene, zlasti na XI. kongresu stranke, ki ga je dal najprej odgoditi za dva meseca

od začetka septembra na začetek novembra 1919.

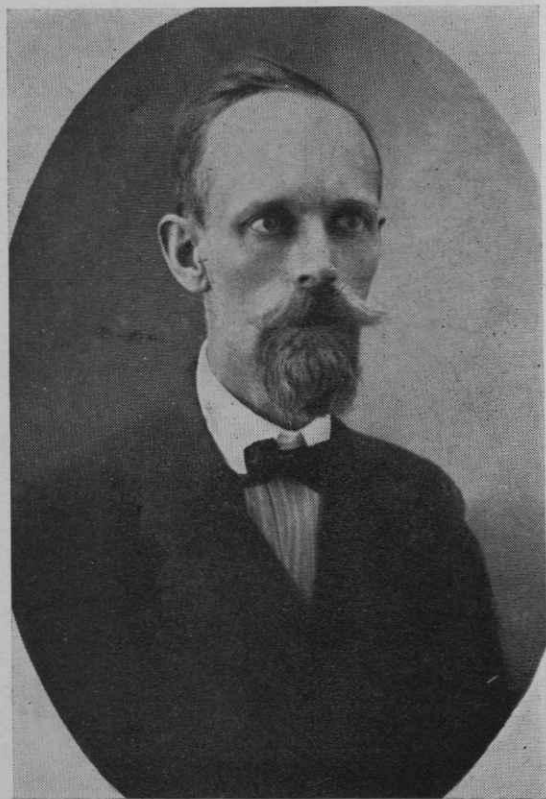
Da bi obvladalo ta kongres, na katerem je tudi samo pričakovalo prevladujoče levičarsko razpoloženje, je desničarsko vodstvo predvsem poskrbelo, da vnaprej »obrezglavi« levo opozicijo. Temu namenu je služila aretacija za čas trajanja kongresa dveh odločnih levičarjev, ki bi mu utegnili zмести račune, Lovra Klemenčiča in inž. Dragotina Gustinčiča, ki sta bila oba izvoljena kot delegata na kongres, čeprav je bil Gustinčič izključen iz stranke. (Nino Furlan je bil zaradi svojega tako uspešnega revolucionarnega »rovarjenja« v Trbovljah tedaj že nekaj mesecev v celjskih zaporih; bil je tudi obsojen in leta 1920 izgnan iz Jugoslavije nazaj v okupirano Primorsko!) Še bolj pa je bila leva opozicija »obrezglavljena« z umikom iz vseh strankinih forumov in iz stranke kratek čas pred XI. kongresom inž. Antona Štebija, ki ga je desničarsko vodstvo nenadoma lažno obdolžilo, češ da je bil ovadil vojaškemu poveljstvu častnika, sicer desničarskega socialista Zvonimira Bernota.

Marcel Žorga

da prireja predavanja v ljubljanski socialistični organizaciji. Tako obrezglavljeno levo opozicijo je bilo na XI. kongresu kljub njeni večini mogoče izmanevrirati s kavčukastimi sklepi, ki so se navidezno obračali proti ministerializmu in izjavljali za zedinjenje jugoslovanskega proletariata, ne da bi bili vendarle naravnost naložili »zastopnikom« stranke izstop iz beograjske in ljubljanske vlade ter pridružitve »Socialistični delavski stranki Jugoslavije (komunistov)«, ki je edina predstavljala tisti »jugoslovanski proletariat«, s katerim se je bilo zediniti; tudi v izvrševalnem odboru stranke, ki mu je bila pridržana izvršitev teh kavčukastih sklepov, si leva opozicija ni znala zagotoviti večine.

Po tako izvedenem kongresu kajpada ni moglo priti več do novega zблиžanja med desničarskim delom vodstva, ki je nadaljeval s svojo dotedanjo politiko in ni našel nobenega »pravega« trenutka za izstop iz obeh vlad, in med tako za zmago na kongresu opeharjeno levo opozicijo, ki se je pod pritiskom vse ostrejšega bojavnega razpoloženja delavstva razvijala vse bolj v levo od dotedanje sredinske pozicije. Nasprotstvo med obema kriloma v stranki se je v zimi

Ljudevit Vencajz (rojen v avgustu 1876 v Kočevju, umrl 7. avgusta 1932 v Ljubljani)

1919/1920 vse bolj zaostrovalo, vrsta strankinih organizacij, predvsem politično najvažnejša ljubljanska, je vodila opozicionalno politiko proti vladi, v kateri so sedeli strankini »zastopniki«. Menda že v januarju je leva opozicija zahtevala sklicanje izrednega kongresa stranke, ki naj bi z novimi, nedvoumnimi sklepi zagotovil izvedbo sklepov XI. kongresa v smeri opustitve ministerializma in zedinjenja jugoslovanskega proletariata. Malo zatem, 15. februarja 1920 pa se je zaključila tudi doba »demokratsko-socialistične« vlade, ki je odstopila in napravila prostor novi Protičevi vladi nasprotne strankarske koalicije brez demokratov in socialistov; tedaj so prenehali biti ministri in poverjeniki tisti socialni demokrati, ki dotlej niso hoteli ustreči vsesplošnemu delavskemu »pozivu«, naj odstopijo, in ki so rajši tvegali, da je delavstvo vso njihovo ministerialistično politiko pripisalo na rovaš njihove osebne zainteresiranosti, češ da prodajajo in izdajajo koristi delavskega razreda buržoaziji, v katero skušajo splezati po hrbtu delavstva... Tedaj se je Anton Kristan, odtlej »kraljevski minister na razpoloženju«, vrnil iz Beograda v Ljubljano in je takoj napovedal, da bo zdaj »napravil v stranki red«, to se pravi obračun z levo opozicijo, ki mu je grenila sicer prijetno ministiranje...

Ta obračun je opravil na seji širšega izvrševalnega odbora stranke dne 22. februarja 1920, ki je najprej odobrila dotedanjo taktiko stranke kot »pravilno, ker je utrdila [sic!] organizacije razredno zavednega proletariata v Sloveniji«, sprejela ministerializem kot načelno dopusten, opustila stališče resolucije XI. kongresa, da »vprašanje ministerializma ne sme biti ovira za ujedinjenje jugoslovanskega proletariata«, in uvedla pravo izjemno stanje v stranki proti levi opoziciji, katere predstavnikom je očitala »težko kršenje strankine discipline«, ker so »v težkih političnih situacijah javno napadali mandatorje [= ministre!] stranke«, naložilo načelstvu stranke, da »ima v bodoče izključiti iz stranke« vsakega takšnega napadalca in da »sme razpustiti organizacije, ki bi v svoji sredi ali na zunaj razvijale takšno agitacijo in razbijale enotnost stranke«. Hkrati si je desničarsko krilo zagotovilo izdatno večino za vse takšne izredne ukrepe s tem, da je izvrševalni odbor kooptiral šest desničarjev, tri pa imenoval v načelstvo.

S temi sklepi je desničarsko vodstvo postavilo levo opozicijo pred izbiro: ali se odreče svoji politični liniji v smeri zedinjenja

s »Socialistično delavsko stranko Jugoslavi- je (komunistov)« ali pa izstopi iz stranke, da ne bi bila po drobcih in kosih iz nje iz- ključena. Tisti razkol, ki se mu je skozi vse leto 1919 leva opozicija na svojem sredin- skem stališču skušala izogniti, je nenadoma dozorel; postalo je jasno, da se zedinjenje jugoslovanskega proletariata ni moglo iz- vršiti brez razkola slovenske socialnomo-

kratske stranke. Razkol je razglasila seja 27 zaupnikov z razpustom najbolj ogrože- ne ljubljanske strankine organizacije dne 2. marca 1920; ta seja je sklenila izstop iz socialnodemokratske stranke in izvolila pri- pravljajni odbor nove »Delavske socialistič- ne stranke za Slovenijo«, kar je razglasila socialističnemu delavstvu z naslednjim ma- nifestom na posebnem letaku:

Prva stran manifesta:

II.

Cena 20 vin.

»Proletarci vseh dežel, združite se!«

SLOVENSKEMU PROLETARIJATU!

Naša srčna želja je bila, da ostane slovenski proletarijat enoten, da ga v celoti pripeljemo v krog svojih bratov in sester na jugu, da enoten stopi z bratskim hrvatskim in srbskim delavstvom v veliko družino svetovnega proletarijata.

Ni šlo. Majhna skupina ljudi je preprečila naša stremjenja. V nedeljo, dne 22. februarja se je vršila seja izvrševalnega odbora »Jugoslovanske soci- jalnodemokratske stranke«. Sklepe te seje ste čitali v »Napreju«. Odobrili so ministerijalizem, odobrili sodelovanje strankinih zastopnikov v meščanskih vladah in dali strankinemu načelstvu pooblastilo, da sme razpustiti organi- zacije, ki bi se ne hotele slepo pokoriti tej skupini. V nasprotju s strankinim štatutom so sprejeli v izvrševalni odbor nove člane, da tako še bolj utrde svoj absolutizem. S temi sklepi se je postavila ta skupina izven vrst socija- lističnega proletarijata, polastila se je nasilno strankinega izvrševalnega od- bora, s pomočjo katerega hoče vladati preko vseh sklepov strankinih zborov.

Dosedanje osrednje glasilo stranke »Naprejs«, ki je pod vodstvom prejš- njega glavnega urednika vsaj uvaževalo sklepe in navodila zadnjega stranki- nega zbora, je ta skupina v zadnjem času izrabila v to, da je zavestno pri- pravila razkol v stranki, ki ga je izvedla z zadnjimi sklepi. V smislu teh sklepov so hoteli razpustiti ljubljansko krajevno politično organizacijo. Da to preprečimo, smo sami javili svoj izstop iz stranke in se proglasili kot se- staven del nove

»DELAVSKE SOCIJALISTIČNE STRANKE ZA SLOVENIJO«.

Zakaj smo to storili? Politika stranke že dolgo ni bila več razredna, pro- letarska; nasprotno bila je taka, da je škodovala delavstvu in delavskim orga- nizacijam. Skupina ljudi je izkoriščala slovenskega delavca v svoje osebne na- mene, izrabljala je stranko za konsolidacijo kapitalistov in za utrditev milita- rizma v novi državi. Zagovarjali so sodelovanje z onimi krogi, ki so organizi- rali boj proti sovjetski Rusiji, proti ruskemu proletarijatu, ki vzdržujejo v Beogradu zastopstvo ruskega carizma, katero zastopstvo danes preplavlja naše dežele z onimi kroniki, s katerimi je obračunal ruski delavec in kmet. *Obto- žujemo jih izdajstva nad slovenskim proletarijatom!* Proletarec in kapitalist ne moreta sedeti pri isti mizi, med obema je boj, ki se bo končal šele takrat, ko proletarijat premaga kapitalista in odpravi privatno lastnino na tovarnah, rudnikih, zemlji in trgovini.

Zgoraj omenjena skupina pa je izgubila izpred oči te končne cilje, ona zasleduje cilje malomeščanstva, ona zagovarja skupno delo s kapitalisti, ki sesajo v delavnicah kri iz delavčevega telesa.

Očistiti moramo svoje vrste teh lažisocialistov in lažiprijateljev delavstva, da pride zopet poštenost na površje in da zmaga politika, ki jo razume delavec in za katero bodo stale delavske mase.

Obtožujemo to skupino, da je preprečila ujedinjenje z jugoslovanskim proletarijatom! S svojo malomeščansko politiko, ki so jo delali na svojo roko, so onemogočili združitev jugoslovanskega delavstva. Onemogočili so to združitev zato, da morejo nemoteno gospodovati nad slovenskim delom jugoslovanskega delavstva, da ga morejo prosto prodajati zdaj eni, zdaj drugi kapitalistični vladi, da smejo v njegovem imenu prosto uganjati svoj »trgovski« socializem, ki jim je osebno, »moralno« in finančno že toliko koristil. Vendar je ta združitev nujno potrebna. Potrebna zato, da se ustvari enotna obrambna fronta proti notranji in zunanji reakciji, proti vsem sovražnikom jugoslovanskega proletarijata, potrebna zato, da se napravi konec tajnemu in odkritemu separatističnemu rovarjenju sumljivih elementov, ki delajo pri nas in v inozemstvu za vojno, ki bi jim pomagala razbiti enotnost jugoslovanskega ljudstva, ki naj bi bilo zopet plen v rokah imperijalističnih eksploaterjev.

Jugoslovanski proletarijat in samo on more biti nositelj misli ujedinjenja in enote jugoslovanskega ljudstva.

Druga stran:

DELAVCI! SODRUGI! SODRUŽICE! SOCIJALISTI!

Odločilen trenotek je nastopil. Vsako nadaljnje obotavljanje bi bilo slovenskemu delavstvu usodno. Maloštevilni pristaši desnega strankinega krila so se postavili na stališče, s katerim se mi ne moremo strinjati, če hočemo ostati dosledni. Pa ne samo to. Ti ljudje so pričeli proti nam tak boj, ki nas sili v obrambo in nam nalaga dolžnost, da čuvamo to, kar smo vedno branili, kar smo vedno smatrali za najsvetejše: *čistost socializma in poštenost v stranki.*

Sklepe strankinega zbora, torej najvišje strankine inštanice, so ti ljudje brezobzirno teptali in jih pretvarjali v smislu nepoštenih interesnih želj posameznikov na veliko škodo celokupnega proletarijata v Jugoslaviji. Sklepi zadnje seje izvrševalnega odbora, ki so bili objavljeni v osebnem glasilu desničarske frakcije, so nam jasno pokazali, da hoče dvojica ali trojica ljudi spraviti slovenski proletarijat v struje, ki vodijo v malomeščanski tabor. Z najbrezobzirnejšim terorizmom nam hočejo zapreti usta, onemogočiti delo in nas oblatiti pred našimi sodrugi. Temu mora biti konec.

S položajem v stranki se je ljubljanska politična organizacija ponovno pečala ter svoje sklepe, združene v resoluciji, v kateri zahteva takojšno sklicanje izvanrednega strankinega zbora, poslala izvrševalnemu odboru in vsem ostalim krajevnim političnim organizacijam v Sloveniji. Mi natančno vemo, da se je večina organizacij pridružila naši zahtevi. Toda zgodilo se je zopet, da se večinski zahtevi niti to pot ni ugodilo, pač pa samovoljno in preko vseh sklepov strankinih zborov odredilo drakonične korake na škodo opozicije ter sprejelo v izvrševalni odbor, kakor tudi v načelstvo ljudi, ki nikogar ne zastopajo, ker jih ni poslal tja strankin zbor.

Morali smo proč od teh ljudi, ki so pogazili v blato, kar so sami leta in desetletja oznanjevali kot najvišji cilj slovenskega proletarijata. Morali smo proč, da ohranimo čisto socialistično misel, da branimo interese delavstva, da ločimo poštenjake od nepoštenjakov.

Da moremo širiti čisto socialistično misel, zagovarjati čiste delavske interese in braniti svoje poštenje, se je osnoval konzorcij, ki bo izdajal tednik

»UJEDINJENJE«,

ker ne moremo več smatrati malomeščanskega »Napreja« za svoje glasilo.

SODRUGI! SODRUŽICE!

Vaša dolžnost je, da z marljivim nabiranjem denarja za tiskovni sklad omogočite skorajšnje izdajanje strankinega dnevnika. Dosedanje glasilo »Naprej« se je podalo posebno v zadnjem času na pot, ki vodi neizogibno v meščansko močvirje. Poslavljam se za vedno od njega, ki se bliža z urnim korakom svojemu nesrečnemu koncu. *Zastavili pa bomo zato vse svoje sile, da ne bo odslej nobena proletarska družina brez »Ujedinjenja«.*

Vsi na svoje mesto in zmaga ujedinjenja jugoslovanskega proletarijata je zagotovljena!

Vsi, ki z nami soglašate, podajte se nemudoma na delo. Ustanovite po vseh okrajih in krajih odbore, pododbore in zaupnike, agitirajte za naše glasilo »Ujedinjenje« in naznanite nam čimpreje imena krajevnih zaupnikov ter število naročnikov lista. Pripravite se obenem za prvi strankin zbor, ki se bo vršil v najkrajšem času in na katerem se bo ustanovila delavska socialistična stranka za Slovenijo ter obenem izvršilo vse potrebno za ujedinjenje jugoslovanskega delavstva.

PRIJATELJI!

Po dolgi, žalostni dobi brezvestnega spletkarjenja z interesi in ideali socialističnega delavstva, po predolgem izkoriščanju stranke v osebne svrhe, se vračamo končno zopet na pošteno pot socializma, razredne vzgoje in razrednega boja, ki smo jo mirno in zavestno hodili cela 10 letja. Za ta naš pošteni in prepotrebni čin nas bo peščica slepih toda pohlepni lažisocialistov blatila in nam očitala izdajstvo. Ne verjemite njihovim obupnim izbruhom! *Saj jih poznate! Izdajalci so oni, ker so se prodajali kapitalističnim vladam in jim hlapčevsko služili, izdajalci so oni, ker so pogazili v blatu osebnih ambicij in koristi program stranke, kakor bomo dokazali v svojem listu.*

Mi gremo mirno svojo socialistično pot, z nami pojdejo vsi, ki so ostali zvesti delavski stvari.

Živela delavska socialistična stranka za Slovenijo, živel razredni boj, živele ujedinjenje jugoslovanskega proletarijata!

V Ljubljani, dne 3. marca 1920.

Pripravljalni odbor delavske socialistične stranke za Slovenijo v Ljubljani.

Konzorcij »Ujedinjenja«.

III.

Manifest odcepljenega levega krila slovenske socialnodemokratske stranke dobro razodeva značaj tega krila na razvojni stopnji, ki jo je doseglo ob razkolu. Na prvi pogled je videti, kakor da njegova idejnost, kolikor je izražena v manifestu, ne ustreza »duhu časa« v letih 1919 in 1920, ko so ideje oktobrske revolucije preplavljale v mogočnih valovih vso Evropo, dajale tako silen pečat razpoloženju ljudskih, predvsem delavskih množic, da ni bilo opaziti nikake prave »konsolidacije« kapitalističnih reži-

mov, okrog katere so se ubadale meščanske stranke, povsod s hvaležnostjo sprejemajoče pomoč desničarskih socialnodemokratskih voditeljev. V manifestu ni pravi nič očrtana pot, ki bi vodila slovenski proletarijat k revolucionarnemu dejanju; v njem skoraj ne najdemo elementov revolucionarne — marksističnoleninistične — teorije. A zavedati se moramo, da so se v naše tedanje delavsko gibanje elementi takšne teorije šele začeli vnašati v hudo rudimentarnih oblikah; skoraj docela je še prevladovalo krivo pojmovanje nastopajoče delavske revolucije

kot samoraslega, spontanega procesa. Skoraj vse idejno težišče manifesta je v formuli: »Čistost socializma in poštenost v stranki«, v pozivu, da je treba delavsko stranko očistiti »ljudi, ki so pogazili v blato, kar so sami leta in desetletja oznanjevali kot najvišji cilj slovenskega proletariata«, očistiti jo za to, »da pride zopet poštenost na površje«, torej v smeri nazaj k obnovi nečesa izgubljenega, ne naprej k novim, v okviru socialne demokracije neznanim revolucionarnim pojmovanjem. Zategadelj so na zatožni klopi manifesta predvsem domnevani nepošteni nagibi, zaradi katerih so desničarski voditelji »izrabljali stranko za konsolidacijo kapitalizma [»kapitalistov« je pač tiskovna pomota!] in za utrditev militarizma v novi državi«, njihovo »izkoriščanje slovenskega delavca v svoje osebne namene«, njihovo »prodajanje« slovenskega delavstva »zdaj eni, zdaj drugi kapitalistični vladi«, njihov »trgovski« socializem, ki jim je osebno, »moralno« in finančno že toliko koristil«, njihove »nepošteno interesne želje«, njihovo »predol-

go izkoriščanje stranke v osebne svrhe« — z zaključkom, da se je treba ločiti od »izdajalcev«, ki »so pogazili v blatu osebnih ambicij in koristi program stranke«, in vrniti »končno zopet na pošteno pot socializma, razredne vzgoje in razrednega boja, ki smo jo mirno [sic!] in zavestno hodili cela desetletja«. Takšni obtožbi ni mogoče odrekati politične učinkovitosti, a tudi neodvisno od te svoje smotrnosti je bila v najpopolnejšem skladu s pojmovanjem delavskih aktivistov, zraslih v socialni demokraciji, ki so se čutili prodane od lastnih voditeljev in so jim očitali, da so za ministrske stolčke in za lastne gmotne koristi izdali koristi delavstva. Ta preprosta in nepoglabljena obtožba je šla po poti najmanjšega odpora, ni zahtevala nobenega preloma z izročeniimi socialnodemokratskimi pojmovanji. Nasploh potrebe po prelomu s tem socialnodemokratskim izročilom vodstvo levega krila še ni občutilo; pred ta prelom je bilo prvič postavljeno na vukovarskem kongresu, kjer se večji del slovenske delegacije še ni mogel zanj ogreti in se je po njem celo — sicer prav majčken — njegov del z Rudolfom Golouhom na čelu vrnil nazaj v desničarsko socialno demokracijo. Zaradi svoje navezanosti na socialnodemokratsko preteklost se je odcepljeno levo krilo omejilo na ime »delavska socialistična stranka za Slovenijo« brez pridevka v oklepajih »komunistov«, ki ga je bila sprejela »Socialistična delavska stranka Jugoslavije (komunistov)« že na kongresu zedinjenja 19. aprila 1919.

Kot posebno značilnost razcepa slovenske socialne demokracije v desno in levo krilo moramo poudariti odsotnost generacijskega momenta: Razcep je šel tako poprek skozi vse socialnodemokratske generacije od starejših, tudi od najstarejše, t. j. tiste iz časov hainfeldskega kongresa leta 1888 in iz časov ustanovnega kongresa Jugoslovanske socialnodemokratske stranke leta 1896, pa do najnovejše »vojne« generacije, da ni bil videti niti malo podoben kakšnemu nasprotstvu »mladih« proti »starim«, čeprav se je kajpada mladina nasplošno zbirala na levi. Šele pozneje, po »obznani« se je v slovenskem delu KPJ pojavilo in tudi vrsto let stopnjevalo generacijsko nasprotje ter je že »povojna« mladina, organizirana v SKOJ in z vso vnemo učeca se boljševičskih in vsakršnih revolucionarnih nauk, »avantgardistično« gojila pravo nezaupanje do starih socialnodemokratskih kadrov kot nosilcev socialnodemokratskih pojmovanj; v tem negibnem procesu premagovanja socialno-

lnž. Anton Štebi (ustreljen leta 1942 kot talec)

demokratskih ostankov ali tako imenovane »boljševizacije« pa so stopali »mladim« bodisi na čelo ali ob bok skozi vsa dvajseta leta in nekoliko tudi še v tridesetih letih z revolucionirani bivši socialni demokratje iz vrst ustanoviteljev »delavske socialistične stranke za Slovenijo« v letu 1920.

A vrnimo se k manifestu — k njegovi prav borni politični vsebini! Očitno je izhajal še z nekakšne »sredinske« zamisli, saj ni izražal nobene ofenzivne revolucionarne misli, pač zvest zavračanju vsakršnih — da uporabimo Golouhov izraz ob XI. kongresu socialnodemokratske stranke — »revolucionarnih pretiravanj«, t. j. akcijske izrabe v množicah nakopičenih energij. Začrtal je izrazito defenzivno politično linijo, ko je naglasil združitev jugoslovanskega proletariata kot »nujno potrebno — zato, da se ustvari enotna obrambna [sic!] fronta proti notranji in zunanji reakciji«, pri čemer je obrnil ost proti »tajnemu in odkritemu separatističnemu rovarjenju sumljivih elementov, ki delajo pri nas in v inozemstvu za vojno, ki bi jim pomagala razbiti enotnost jugoslovanskega ljudstva... [da] bi bilo zopet plen v rokah imperialističnih eksploaterjev«. Tej edini neposredno na politični položaj se nanašajoči izjavi manifesta je sledila še poudarjena načelna deklaracija: »Jugoslovanski proletariati in samo on more biti nositelj misli ujedinjenja in enote jugoslovanskega ljudstva.« S to izjavo in deklaracijo je levo krilo razglasilo predvsem svojo pritrditev k doseženemu državnemu zedinjenju Jugoslovancov in svojo pripravljenost, da ta dosežek brani pred najreakcionarnejšimi elementi avstromonarhistične smeri, hkrati pa je z njo tudi povedalo, da prehaja preko narod-

nostnih razločkov med Jugoslovani in da sprejema teorijo o njihovi narodnostni enotnosti kot »naprednejšo« proti nazadnjaškemu »separatizmu«. Enako stališče sta zavzela tudi že beograjski kongres zedinjenja in nato še vukovarski kongres, ki se nista prav nič zavedala, da je takšno izhodišče onemogočalo delavskemu razredu resnično revolucionarno politiko, ker ga je nasproti elementarnemu nezadovoljstvu kmečkih množic nesrbskih narodov z režimom vele-srbske buržoazije objektivno približevalo prav temu režimu!

Omejiti smo se morali le na bežno osvetlitev »rojstnega lista« slovenskega dela KPJ in le na nekaj momentov njegovega vznika, kateremu sta brž nato sledila prvo njegovo glasilo »Ujedinjenje« v marcu in aprilu 1920 in 11. aprila 1920 njegov prvi, ustanovni »strankin zbor«, ki bi oba zaslužila posebno osvetlitev, da bi bilo mogoče prav doumeti vso mero akcijske nepripravljenosti čelnega odreda slovenskega proletariata v njegovi siloviti razredni bitki ob železničarski stavki v aprilu 1920.

Opomba: Obdobje slovenske socialne demokracije pred razkolom sem nekoliko obširneje prikazal že v študiji »Albin Prepeluh-Abditus — njegov idejni razvoj in delo«, ki je izšla kot dodatek (drugi del) spisa A. Prepeluh: Pripombe k naši prevratni dobi (Ljubljana 1938), in sicer na str. 487—512. Kratek oris tega obdobja sem podal v predavanju »O odmevu oktobrske revolucije pri Slovencih v letih 1917—1921«, objavljenem v »Novih obzorjih« 1957, na str. 601—605. Izbrano gradivo o tem obdobju (tudi za slovensko socialnodemokratsko stranko na Primorskem) je v V. tomu Zgodovinskega arhiva KPJ (Beograd 1951) na str. 377—412 z mojimi opombami na str. 490—492. — D. K.

KOPRSKA NOTA IN MILJSKI PROTOKOL IZ L. 1849

V NEOBJAVLJENEM SPISU ANTONIJA DE COLLE

MIROSLAV PAHOR

Antonio De Colle je v istrski historiografiji popolnoma neznana osebnost. Niti ne vemo, kje je bil rojen in kje je preživel svoje življenje, niti tega, ali je napisal kaj več kot kratke opazke, o katerih bo govora v pričujočem delu. Pismo, s katerim je svoje opazke naslovil na lokalni zgodovinski časopis »Pagine istriane«, je bilo datirano v Višnjanu (Visignano d'Istria), zato lahko domnevamo, da je vsaj del svojega življenja preživel tam. Več o njem ne vemo. V arhivu omenjenega časopisa je ohranjenih 20 rokopisnih strani ozkega formata, podpisanih z njegovim imenom. Ker ravno poteka 110-letnica od dogodkov, ki jih opisujejo omenjene strani, je vsekakor vredno spregovoriti o njih in jih vsaj v najvažnejših točkah objaviti. Gre namreč za dobo narodnostnih bojov po meščanski revoluciji v Evropi l. 1848. O tem predmetu je bilo seveda mnogo napisanega. Že zaradi tega, ker je revolucija predstavljala začetek dolge agonije habsburške avstrijske države, je bilo za to porabljenega mnogo papirja in črnila. Majhnih, drobnih dogodkov na istrskem podeželju pa ni nihče opisal. Italijani niso imeli interesa pisati o tem. Po drugi strani pa nedostopnost arhivov ni dovolila slovenskim zgodovinarjem vpogleda vanje. Če prihaja danes eden od teh dogodkov na svetlo, dolgujemo to samo Antoniju De Colle, ki je prepisal dokumente in napisal zanje kratek komentar, in pa uredništvu revije »Pagine istriane«, ki je njegov spis milostno arhiviralo. Dejstvu, da je spis sploh spravljen, se je čuditi, ker je bil tedaj direktor in odgovorni urednik časopisa Giuliano Tessari, po miselnosti in dejanjih iredentist, ki ni bil nič kaj naklonjen istrskim Slovencem in Hrvatom. Pa naj bo kakor koli, spis se je ohranil in ker bo marsikaterega zgodovinarja zanimal, ga bomo na kratko podali.

Najprej je treba spregovoriti o De Collejevem pismu, ki je bilo priloženo celotnemu spisu. V prostem prevodu se pismo glasi:

»Spoštovana direkcija, pošiljam Vam dve uradni noti občine Koper in občine Milje iz l. 1849, ki se nanašata na narodnostno gibanje Slovanov v naši pokrajini, in nekaj besed komentarja. Popolnoma sem prepričan, da jih je vredno objaviti: Ker pa sta predolgi, da bi ju objavil v enem od političnih dnevnikov, jih pošiljam Vaši reviji v upanju, da jih bo posredovala javnosti. Bojim se, da komentar ne bo razveselil ušes Koprčanov,

ali ne vem, kaj naj zato napravim. Mislim s Pratiujem, da se zgodovina ne dá nikakor spremeniti. Končno pa nimam niti najmanjšega namena koga žaliti.

Če jih bo, kot upam, Vaša spoštovana direkcija objavila, mi, prosim, pošljite en od tistih, katerega ceno bom plačal, ker na revijo nisem naročen, z znamkami.

Z zahvalo

Vaš vdani
Antonio de Colle.«

V Višnjanu, 20. avgusta 1908.

Pismo nam pravzaprav pove zelo malo, toda že obljuba, da komentar ne bo vseč Koprčanom, veliko pomeni. Ne bo brez presečenja, da je to pisal Italijan, ko bomo komentar spoznali.

Stvar pa je bila takale:

V začetku leta 1849 je hotel koprski protestat dr. Francesco Combi prepričati javnost, da avstrijske uradne statistike in etnološka poročila ne govorijo resnice niti o narodnostnem niti o jezikovnem položaju v Istri. Zato si je zamislil načrt, po katerem naj bi se Slovani v istrskem podeželju prostovoljno opredelili za popolno narodno in jezikovno spojitve z Italijani v obalnih mestih. Prav iz tega njegovega načrta je nastala, kakor kaže, koprška nota miljskemu občinskemu zastopstvu. (Če je pisal tudi drugim istrskim občinam, ali vsaj Izoli in Piranu, na žalost še ni mogoče vedeti zaradi še vedno neurejenega vprašanja arhivov teh mest.) Ker sem to noto videl samo v De Collejevem prepisu, moram poudariti, da se mi zdi močno pomanjkljiva. Predvsem ji manjka uradna glava. Namesto tega je ohranjena samo številka spisa. Spis je imel številko 17, zato v nadaljevanju govorim o koprski noti št. 17. De Colle sicer poudarja, da je omenjene dokumente prepisal z vsemi njihovimi pomanjkljivostmi in ortografskimi ter stvarnimi napakami. Potemtakem kaže, da originali niso bili vzorno napisani. Opazil sem celo, da je avtor note št. 17 prečrtal besede, brez katerih bi bil tekst popolnoma nerazumljiv. Te besede sem moral v prevodu podati tako, kot njih smisel zahteva. Dokumenti so posebno za zgodovino Slovencev na Miljskih gričih in v dolini tržaške Reke zelo zanimivi. V prevodu bomo podali najprej De Combijevo pismo:

Št. 17:

Nota

»Zaradi priprav na bodoča gibanja in da bi ohranili sveti zaklad naše italijanske narodnosti ter uporabo našega lepega jezika v vseh uradnih vprašanjih, je potrebno pojasniti, da tudi Slovani naših ozemelj (mišljena so seveda občinska ozemlja) imajo rajši italijanski jezik kot katerega koli drugega tako na osnovnih šolah, kot v vsakem civilnem občevanju in obravnavanju političnih in pravosodnih vprašanj, ker že stoletja poznajo ta prevladujoči narodni jezik.«

Takšen je uvod. Nejasno je le, komu je treba pojasniti, da so Slovenci (kjer gre v noti le za ozemlje občin Milje in Koper, predstavljam besedo Slavi v Slovence, ker sta bili ti dve občini na svojem podeželju naseljeni skoraj izključno s slovenskimi kmeti; kjer pa gre za celo istrsko ozemlje, predstavljam isto besedo s Slovani) rajši govorili italijanski kot pa slovenski jezik. Treba pa je vedeti, da se je nekaj mesecev prej pojavilo v tržaškem zalivu italijansko vojno ladjeve, da je na mejah Piemonta divjala vojna med italijansko ligo in reakcionarnim avstrijskim cesarstvom in da je piemontski kralj Carlo Alberto že pripravljal drugo, ki se je, kot vemo, začela nekaj mesecev kasneje. Po drugi strani je treba vedeti, da je bil potestat Francesco De Combi oče Carla Combija, t. j. enega od očetov in glavnih ideologov italijanskega iredentizma v Istri. Carlo Combi pa je v svojih spisih večkrat poudaril, da ima svoja patriotska nagnjenja od očeta. Ali je kaj čudnega potem, če sklepamo, da se je v Kopru že tedaj pojavila struja, ki je odprla pot kasnejšemu iredentizmu? Zunanji izraz te struje pa je bil vsekakor potestat Francesco De Combi, ki si prizadeva dokazati, da prebivajo v Istri kompaktno samo Italijani. Angelo Vivante pa nam tudi pove, da je istrski iredentizem nastal pred tržaškim.

V nadaljevanju *Note* vidimo, da je tak namen De Combija očiten: »Bo torej zaslužno in priporočljivo delo Vašega občinskega zastopstva (da bi tako preprečili zlorabe neke stranke, ki prevzema nase propagando *slavizma v naši pokrajini*), poklicati v najkrajšem času vsa zastopstva podobčin z vsemi volivci Vaše občine in protokolirati njihove svobodne izjave in želje o sledečih vprašanjih:

1. Kolikšno je število prebivalcev njihove podobčine ali občinskega odseka in koliko ljudi obeh spolov razume italijanski jezik in ga sproščeno govori;

2. V katerem jeziku bi radi videli, da bi bila vzgojena njihova mladina, ki bi si prizadevala napredovati v študiju, da bi si odprla pot v javne službe ali bi si hotela na kak drug način izboljšati položaj;

3. Ali bi bili zadovoljni, da bi v uradnem občevanju, sklepanju pogodb in v vseh drugih civilnih odnošajih ostal v rabi prevladujoči italijanski jezik ali bi želeli katerega drugega in katerega;

4. Ali dobro razumejo *slovanski* pisani jezik, če se seveda upoštevajo razlike med slovanskimi literarnimi jeziki, t. j. med *glagolskim*, v katerem so napisane molitve, psalmi in druge cerkvene liturgije (prevod je dobeseden), *kranjskim*, v katerem izhajajo prevodi razglasov, predpisov in drugih uradnih objav vzvišene cesarsko-kraljeve vlade, *dalmatinskim* ali *dubrovniskim*, *vlaškim* in *hrvatskim*?

5. Ali sodijo, da je v njihovo korist, da se vedno bolj *spojijo z italijanskim* delom Istre, kot tistim delom, ki zavzema vse centre omike tudi v notranjosti polotoka in ki prebiva v vseh kolikor toliko trgovskih mestih istrske obale?

6. Ali bi, končno, rajši ostali združeni v italijanskih občinah, ali stremijo po nekem separatizmu; ta bi jih gotovo osamil, da bi ostali brez vsake zaslonbe in v popolni odvisnosti od tujih klatežev, ki ne zastopajo resničnih domovinskih koristi.«

Prva tri vprašanja so videti zastavljena popolnoma demokratično. Toda že četrto vprašanje skriva nevarno past. Pisec koprške note št. 17 se tu zanaša na zaostalost slovenskega prebivalstva v Istri, o katerem misli, da ne ve, da obstajajo drugi jeziki mimo italijanskega, morda le tudi nemškega, in slovensko-istrskih dialektov. Zato mu je bilo potrebno pikro igračkanje z glagolskim jezikom, namigavanje na kranjski, dalmatinski, hrvatski in vlaški jezik. Čudno le, da ni na-

Pogled na Plavje ob koncu XIX. stoletja

štel vsaj še češkega in poljskega, ki sta bila tudi državna jezika. To igračkanje naj bi slovenskega kmeta zmedlo, da ne bi vedel, kam naj se obrne. Tako bi mu preostala le še izbira italijanskega jezika, na katerega je dr. Combi z gotovostjo računal. Toda dogodek je proti vsem De Combijevim pričakovanjem potekel popolnoma drugače. Naj se sedaj nekoliko povrnemo k De Colleju. V svojem komentarju je to pikro igračkanje takole obrazložil: »Glagolico je De Combi prišel k slovanskim literarnim jezikom. To ni točno, saj je samo cerkveni jezik ki ga ne pišejo niti ne govorijo. Dr. Combi je zgrešil tudi glede razširjenosti njene uporabe v cerkvenih obredih: Kdor si hoče ustvariti približno idejo o tem, naj čita brošure Francesca Salate in pokojnega monsignora Pesanteja. Druga netočnost je prištevati med slovanske dialekte tudi *vlaški*, pretežno romanski jezik, katerega govori skupina Romunov, ki prebivajo v nekaterih vaseh ob podnožju Učke gore.« Nič več. Jasno je, da si iz brošur Salate in Pesanteja ne moremo ustvariti ideje o razširjenosti glagolice v cerkvenih obredih. Morali si bomo poiskati druge vire, vsekakor pa drugo literaturo. Videti je, da je De Colle verjel v resnost četrtega vprašanja. Ironije in igračkanja ni opazil. Tako mu je ostala skrita tudi past, v katero naj bi se ujel slovenski istrski kmet.

Drugo past, ki je De Colle ni opazil, skriva peto vprašanje. De Combi je moral, da bi dosegel svoj cilj, Slovincem predočiti, da so vsi centri omike in, kar je najvažnejše, trgovine, torej vsi gospodarski centri v rokah italijanskega elementa. To pa je že očitno prišepetavanje, naj se Slovenci odločijo za te *centre*. To prišepetavanje bi moralo istrskim Slovincem povedati, da jih pod »barbarskimi Kranjci«, ki nimajo niti enega važnega gospodarskega centra, ne čaka nič dobrega. Očitno past skriva tudi šesto vprašanje. Slovenskim kmetom je bilo treba vcepiti prepričanje, da bi jih seperatizem osamil in pahnil v roke tujih nekulturnih klatežev. S temi besedami De Combi razume kranjske uradnike, ki naj bi Italijanom sledili v slovenskih podobčinah. Slovence je bilo treba prepričati, da je njihova prava domovina v italijanskih občinah. O separatizmu pa še kasneje nekaj besed.

Videz demokratičnosti prvih treh vprašanj torej izgine spričo pasti, ki so skrite v naslednjih treh. To pomeni, da je potestat Francesco De Combi sestavil vprašanja nalašč tako, da bi bil odgovor nedvomno v korist Italijanom, ne glede na to, da bi tak izhod pomenil dokončno poitalijančenje pode-

želskega prebivalstva Istre in prav zaradi tega. Te misli nam potrjujejo tudi poslednji stavki note, ki se v prevodu glasijo:

»Istočasno zbira to dokumentacijo tudi naša občina. Bistroidni razumnosti Vašega spoštovanega občinskega zastopstva bo takoj jasno, kolike važnosti bi bilo popolno soglasje med nami in obenem medsebojno obveščanje o rezultatih takih prizadevanj. Z govorečim ogledalom priznanih resnic o resničnem položaju naše Istre in z razumnimi težnjami njenega prebivalstva tako v mestih kot po vaseh in raztresenih hišah pred očmi, bo mogoče na lahek način popraviti namerne zmote lažnjih statistik in licemerskih etnoloških podatkov ter poročil.

Toplo priporočamo priznanemu patriotizmu bratske občine, da nam pomaga pri tem delovanju in da nam čimprej javi dosežene rezultate.

Iz magistrata občine Koper, 15. januarja 1849.

Dr. De Combi, potestat, Gio. De Baseggio, občinski prisednik, L. Gallo, prisednik.

Spoštovanemu občinskemu zastopstvu v Miljah.«

Tak je konec note. Škoda, da nam ne pove, če je pisal tudi drugim občinam. Mislim pa, da je to bila širša akcija. Skoraj nemoogoče je verjeti, da je bila omejena samo na Milje in Koper.

Občina Milje je na to noto takoj reagirala. Že 18. januarja 1849 je poslala občinskim zastopnikom v Mačkovljah, Ospu, Gabrovici, na Plavjah, Škofijah in Hribih (pod to podobčino so spadale vasi: Elerji, Fajti, Božiči, Sodniki, Norbedi, Hrvatini, Sv. Brigida, Lovran, imenovan tudi Čampore, in Korošci z nekaterimi zaselki. Sv. Brigida, Lovran in Korošci spadajo danes pod Italijo) pismo št. 36 z vabilom, naj se občinski zastopniki in volivci zglasijo 20. januarja točno ob 9. uri dopoldne v županskem uradu. Kot vzrok sestanka služijo naslednje besede v pismu: »Zelo nas zanima javno mnenje in želja bivalstva o nekem vprašanju velike važnosti.« Pismo je napisal neki G. Zaccaria, ki se v protokolu imenuje pisar. Povabljeni zastopniki slovenskih občin so se seveda ob določenem času 20. januarja zbrali v županski pisarni občine Milje in tam je bil sestavljen protokol, ki ga bomo zaradi zelo slabega jezika podali po smislu.

Občino Milje so na sestanku zastopali potestat Martino Pulgher, občinski delegat Francesco Pozzo in občinski pisar Giacomo

Zaccaria. Podobčino Karežano so zastopali Luka Tul pokojnega Mihaela, agent, Andrej Tul, pokojnega Antona, delegat in Ivan Tul pokojnega Mihaela, delegat. Podobčino Osp so zastopali Anton Slavec, agent in volivec, Ivan Vuk, sin Antona, delegat in Andrej Krašovec, delegat. Podobčino Gabrovico sta zastopala Andrej Ivančič pokojnega Avguščina, delegat in Mihael Ivančič pokojnega Mihaela, delegat. Podobčino Plavje je zastopal Anton Hrvat in tudi v imenu delegatov. Podobčino Hribe, t. j. naselja Elerje, Fajte, Božiče, Sodnike itd. sta zastopala Anton Božič pokojnega Andreja, agent, in Ivan Eler pokojnega Jožefa, delegat. (Pripomniti je treba, da so se po zgoraj omenjenih vaseh do danes ohranili še vedno isti priimki. Redki so primeri, da je kateri od starih priimkov izginil. Priimki, ki so omenjeni v miljskem protokolu, so se ohranili brez izjeme. Potomci omenjenih oseb živijo še danes in so izredno narodno zavedni.)

Ko so ugotovili prisotnost, so predstavniki miljske občine povedali, da so sklicali sestanek v sporazumu z občino Koper, da bi spoznali mnenje in želje prebivalstva o najvažnejšem vprašanju, t. j. o jeziku, ki naj se v bodoče rabi v uradnih odnošajih in privatnih pismih, in sicer zato, da bi se v bodočnosti ravnali po izraženih željah. V uvodu je še rečeno, da niso poklicali podobčine Valdoltra, ker tamkajšnji prebivalci ne poznajo drugega jezika mimo italijanskega. (S tem pa so predstavniki občinskega zastopstva Milje jasno povedali, da naj bi se želje podobčin, ki so bile naseljene po Slovencih, nanašale samo na italijanski jezik.)

Nato so v protokolu zapisana vprašanja. Vsakemu vprašanju sledi odgovor. Prvo vprašanje se glasi kakor v koprskem pismu, zato ga ne bomo navajali. Predstavniki slovenskih podobčin so odgovorili:

»Mačkowlje imajo približno 350 prebivalcev, od katerih samo 20 razume italijansko.

Osp ima približno 350 prebivalcev, od katerih samo 30 govori italijansko.

Tudi Gabrovica ima 350 prebivalcev, od katerih je prav malo takih, ki razumejo italijansko.

Plavje imajo 250 prebivalcev, od katerih zelo redki razumejo italijansko.

Hribi imajo približno 400 prebivalcev, od katerih nekaj več kot polovica razume nekoliko italijanščine.«

Na vprašanje, v katerem jeziku naj bo vzgojena njihova mladina, so slovenski delegati, agenti in volivci, soglasno odgovorili z

besedami: »V nemškem in kranjskem jeziku.«

Odgovor na tretje vprašanje, ki se v miljskem tekstu dobesedno ujema s koprskim, se je glasil:

»Želimo, da se čimprej neha uradovati v italijanskem in da ga nadomesti kranjski jezik, ki ga razumejo vsi naši občani.«

Zadnja dva odgovora sta verjetno tako osupnila miljske uradne moze, da se niso takoj znašli. Zato se četrto vprašanje v miljskem tekstu bistveno spremeni. Tu ni več nobene pasti, temveč samo preprosto vprašanje: »Ali popolnoma dobro razumejo kranjski jezik?« To vprašanje v primerjavi s koprskim četrtem vprašanjem ne razodeva več nobenega igrakanja niti namigavanja, prej nekoliko osuple tragike, kot da bi pričakovali novo obsodbo koprške note, ki so jo tudi dobili z odgovorom: »Ne moremo reči, da ga popolnoma dobro razumemo, vendar mnogo bolje kot pisanje v italijanskem jeziku.«

Peto vprašanje je spet neizpremenjeno, oziroma prepisano iz koprškega teksta. Odgovor se glasi: »Želja prebivalcev Mačkovelj, Ospa in Gabrovica je, da bi bili ločeni od Istre in pridruženi Kranjski. Drugi dve, t. j. Plavje in Hribi pa želijo ostati združeni z Istro, kot sta bili do sedaj.«

Šestega vprašanja, ki ga je formuliral koprski potestat, Miljčani niso postavili, temveč so protokol s petim vprašanjem zaključili in podpisali. Slovenci, t. j. Anton Hrvat in, Anton Božič in Ivan Eler so se pa podkrižali. To so bili, kot omenjeno, delegati Plavja in Hribov. Drugih pa med podpisniki ne najdemo. Ali je bil to protest proti zastavljenim vprašanjem, ali jim Miljčani podpisa niso dovolili, ker so se v imenu Karežane, Ospa in Gabrovica izjavili za združitev s Kranjsko, ali je bilo po sredi kaj drugega, ni znano. Značilno pa je, da se med podpisniki javljajo samo predstavniki podobčin, ki so se izrekle za nadaljnjo združitev z Istro. Nerazumljivo je tudi, zakaj niso prišli na sestanek tudi predstavniki Škofij, ki so bili tudi povabljeni. Morda sta Škofije zastopala predstavnik Hribov, morda tudi predstavnik Plavja, tudi tega ne vemo. Škofije tedaj niso bile tako veliko naselje, kot so danes. Zato bi bilo povsem razumljivo, da so pustile, da jih zastopata predstavnik Hribov. Zdi se tudi, da naselja, ki so bila združena pod občino Hribi, niso mogla imeti 400 prebivalcev. Tu namreč gre za majhne vasi. Nič čudnega torej, če so v omenjeno število prebivalcev všteti tudi prebivalci Škofij.

Tak je bil miljski protokol iz l. 1849.

V odgovoru na koprsko noto pa miljska občina ne navaja vsega tega. Oglejmo si ga:

Št. 36.

Nota

»V močnem upanju, da bi doseglo zaželeni rezultat, je podpisano zastopstvo po želji, izraženi v noti št. 17 Vašega spoštovanega magistrata, dalo poklicati za včerajšnji dan vsa zastopstva in volivce vseh naši občini podložnih podobčin.

Nismo jim še popolnoma predočili namena sestanka, ko so se zbrali in se medsebojno spodbujali k trdnosti in složnosti v odgovorih na posamezna vprašanja.

Vse so že izvedeli posamezni duhovniki in kurati. Ti so jih poučili, da so v odgovorih, potem ko so izjavili, da je želja njihovih občanov, da bi čimprej nehali uporabljati italijanski jezik, katerega naj bi nadomestil kranjski, ki ga oni mnogo bolje razumejo, prišli celo do trditve, da si želijo biti popolnoma ločeni od istrskih Italijanov, da ne bi imeli z njimi nobenega skupnega opravka, in biti pridruženi *Kranjski*.

Zanje je beseda Italijan *enakovredna besedi upornik*; torej jim je bilo nekoristno razlagati, da je tudi Trst italijansko mesto, a vendar naklonjeno avstrijski dinastiji in da želi Istra ostati združena s Trstom, torej zvesta principom, ki jih Trst priznava za svoje. Niso hoteli nič slišati. Njihovi duhovniki so jim vtisnili v srca zavest, da so Slovani, in nihče drugi, steber monarhije. Brezpredmeten je bil vsak dokaz, pa čeprav neizpodbiten.

Nima torej pomena, da bi Vam pošiljali napisani protokol, ker ne more biti koristen za zadani cilj.«

Nazadnje obljublja občinsko zastopstvo Milje, da se bo ob drugi priliki bolj potrudilo in poskusilo doseči boljši rezultat. Pismo je datirano v Miljah 29. januarja 1849. Sodimo pa, da gre za napako v prepisu, ker je bilo na začetku govora o »včerajšnjem dnevu« in se vse druge datacije ujemajo z njim, t. j. z 20. januarjem.

Iz tega odgovora na koprsko noto št. 17 lahko razberemo tudi to, kar nam miljski protokol ne pove. Pismo pravi, da so se delegati in volivci »zbrali in spodbujali k trdnosti in složnosti v odgovorih«. To pomeni, da lahko razdelimo miljski sestanek na tri dele. V prvem delu so miljski zastopniki obrazložili namen sestanka. Nato je najbrž sledil kratek odmor, med katerim so se slovenski delegati pomenili o svojem nastopu nasproti vprašanjem. Kaže, da se je to zgodilo v pri-

sočnosti Miljčanov, ker je videti, da so dobro obveščeni o vsem. To je bil drugi del sestanka, v katerem so se zedinili za odgovore. Zediniti se pa niso mogli popolnoma, ker še niso vedeli, kako se bodo vprašanja glasila. Sledil je tretji del sestanka. Tedaj so slovenski delegati odgovarjali na vprašanja. Šele ob petem vprašanju so se predstavniki Plavja razšli od drugih z odgovorom, da želijo ostati združeni z Istro. Uspeh sestanka so hoteli Miljčani izboljšati s tem, da so navajali primer Trsta, ki je bil, čeprav italijansko mesto, *zvest* avstrijski dinastiji. Vse to nam pove, da sestanek ni potekal mirno, da je protokol le izvleček, ne pa zapisnik sestanka. Sestanek je moral biti izredno razgiban.

Takšni so dokumenti, ki nam jih podaja Antonio De Colle. Dokumentom sledi nekaj strani komentarja, katerega glavne misli so sledeče: »Ti dokumenti (in tu nam pove, da jih je dobil od bivšega miljskega potestata Francesca Crucianija) imajo za zgodovinarja, ki bo hotel pisati o borbi med Italijani in Slovani v Istri, veliko važnost, ker nam razodevajo prvo manifestacijo slovenskega narodnega čuta, ki, navidezno skrit in slaboten, se je nasprotno razodel v stanju popolne zavesti. Na žalost (dokumenti) dokazujejo, kako so se od takrat dalje naši najznamenitejši možje kljub najbolj jedrnatim izjavam prepustili žalostnim iluzijam, ki so postale usodne našemu stoletnemu vplivu.« Po tem uvodu nam avtor pove, da je bil, ko je prebral zgoraj navedene dokumente, njegov prvi vtis ta, da je bil pisec koprške note pogreznjen v globokem snu in da ga je nenadni grom zbudil. »Zdi se mi namreč, pravi dalje De Colle, da ga vidim — še vedno presenečenega in zgubljenega —, kako si mane oči in osuplo gleda naokoli, kakor da bi se hotel prepričati, ali je zares buden. Sliši neko ropotanje in se mu zdi, da je to »*slavizem*«. Da bi se o tem prepričal, stopi k pisalni mizi, vzame pero in napiše noto št. 17 spoštovanemu občinskemu zastopstvu v Milje, da bi zvedel, če je »stranka, ki prevzema škodljivo propagando«, le plod njegove fantazije, ali pa živ organizem. Medtem ko to piše, sanja o »lažnivih statistikah in licemerskih etnoloških podatkih in poročilih«. Končno se mu v teh sanjah prikaže še neko strašilo — *separatizem* Slovencev.«

Antonio De Colle je ta del svojega komentarja napisal s takšnim gnevom, da ga je očitno zapeljal predaleč, ker v nadaljevanju pripisuje dr. De Combiju celo miljski odgovor na noto št. 17. Namreč, po njegovem,

De Combi »hoče verjeti, da je resnica, ki so jo izrekli slovenski kmetje, delo njihovih duhovnikov in kuratov, kar je (seveda) le bežen umeten pojav, ki se bo razblinil »pred govorečim ogledalom priznanih resnic«. Resnice po De Collejevih besedah De Combi niti ne slutiti, temveč prihaja v svojem fantaziranju od pogreška do pogreška, ker odklanja vsako dejansko stanje, zavzet, kot je, z mislijo, da se hoče slovenski rod v Istri zliti z istrskimi Italijani. »Vidi Slovence, kako tečejo — s prazničnim plesom —, da bi skočili v kopalnico, iz katere bodo izšli kot čistokrvni Florentinci.« Nadalje razglablja De Colle, da so istrski italijanski politiki pozabili, da so Napoleonovi pohodi zbudili narodni čut Italijanov in Nemcev. Ni moglo ostati brez posledic. Nič ni čudno, če je ena od teh posledic tudi prebujenje Slovanov. Slovanski narodni čut je bil sicer v dobi Metternichove reakcije zatiran, a je v julijski revoluciji dobil spet popolno zavest. Tedaj namreč stremijo Slovani po nekem splošnem bratstvu: beseda »panslavizem« se je rodila pri Ilirih med leti 1830 in 1840. V isti dobi piše Kollár brošurico »o vzajemnih odnosih med Slovani«. V istem času dobijo nesluten zagon tudi jezikovne, literarne in politično zgodovinske študije (Stefanovičeva zbirka ljudskih pesmi, Šafarikova raziskovanja, Palackega predavanja o češki ustavi). Dalje se na Hrvatskem rodi žurnalizem z Gajevimi Narodnimi novinami. Žuželka sprašuje v brošuri, ki jo je tiskal leta 1843, »ali je Avstrija nemška država«

»Ne smemo pozabiti, piše dalje De Colle, da je imela revolucija v Avstriji (1848) svoj dejanski začetek v borbi narodov za avtonomijo in ne v ideji liberalizma, ki je bila samo drugovrsten činitelj. Ne smemo pozabiti, da so imele vstaje Madžarov, Italijanov in Nemcev v tistem letu za posledico, da so okrepile narodni čut Slovanov in da se je iz tega razvilo čvrsto gibanje!«

Kljub nekaterim napakam je De Colle zajel bistvo stvari prav po Vivantejevo. In če bi Vivantejeva knjiga izšla štiri leta prej, bi skoraj dvomili, da niso te misli vzete iz njegovega »Jadranskega iredentizma«. De Colle nadaljuje: »Zapreti oči pred takšnimi manifestacijami in misliti, da je nam nasprotno narodno gibanje v Istri delo štirih duhovnikov in ne priznati v njem nujnega, torej tudi usodnega, zgodovinskega pojava, je bil višek slepote. To je pomenilo, da Italijani niso mislili na tlačansko (!) stanje, v katerem so Slovenci živeli, na revščino, ki jih je tlačila in na druge omejitve, ki so preprečevale svobodno posest (!) zemlje, za-

radi česar so bili prisiljeni postati naši najhujši sovražniki!«

In dalje: »Intelektualne zmote dr. Combija niso bile lastne samo njemu. Na isti način so preudarjali in premišljevali vsi. Spominjam se s tem v zvezi nekega svojega strica, ki je leta 1848 prisolil slovenskemu duhovniku krepko klofuto, ker se je drznil izgovoriti misel, da ne bo preteklo mnogo časa, ko bodo v Istri vladali njegovi so-narodnjaki.«

Do tu pozitivni del De Collejevih razmišljanj. Sledi drugi del, v katerem pojasnjuje, da je slovensko narodno gibanje v Istri pospešila Avstrija s tem, da je favorizirala Slovence z namenom, da bi utrudila Italijane. Avstrija naj bi bila Slovincem vcepila misel, da so Italijani uporniki, ki mislijo na ustanovitev lastne države in zato naj bi bili po možnosti uničeni ali raznarodeni.

Ta demagoška akcija avstrijske vlade naj bi preprečila penetracijo italijanstva v istrsko podeželje. De Colle končuje svoje opazke z upanjem, da bo njegovo delce poučilo Italijane »najti sredstvo, ki nas bo obvarovalo nadaljnjega zla in naši narodnosti ohranilo tisto prevlado, ki ji po zaslugi gre.«

Tako De Colle.

Toda ali ima popolnoma prav? Ali je nastala koprška nota št. 17 samo iz fantazije koprškega potestata Francesca De Combija? Mnenja smo, da je treba za nastanek note iskati globlje vzroke. Predvsem je tu že omenjena prva vojna za osvoboditev Italijanov izpod avstrijskega jarma, ki jo je začel piemontski kralj Carlo Alberto. Prav tedaj je bila na vidiku druga vojna pod istim vodstvom. Nihče še ni mogel vedeti, da bo tudi ta za Piemont izgubljena. Nihče še ni mislil na bitko pri Novari, ki je italijanske sanje o osvoboditvi preložila za nadaljnjih deset let. Nasprotno! Italijani so to vojno pričakovali z velikim upanjem, bila jim je

Pogled na Skofije ob otvoritvi ozkotirne železnice Trst-Poreč

nekakšna svetinja in zaradi tega ne samo nujna, temveč pričakovana — zaželeno. Na piemontskih tleh je vrelo prostovoljcev. Vsa Italija je s hrepenenjem čakala, kdaj bo napočil dan svobode. Nič čudnega torej, če nekaj takega občutijo tudi istrski vodilni ljudje. V Istri pa je bila stvar nekoliko težja. Predvsem tu niso imeli opravka s kompaktno z Italijani naseljenim ozemljem. Čeprav je bila zahodna Istra stoletja pod beneško oblastjo, so se tukaj ohranili tako Slovenci kot Hrvati. Vodilni Italijani so se tega zavedali. To nam dokazuje primer De Combija. In zato so morali ubrati drugo pot. Da bi dokazali, kako nujna je »osvoboditev« Istre, so morali ti začetniki istrskega iredentizma — o pravem iredentizmu še ne more biti govora — prikazati Istro kot popolnoma italijansko zemljo. Dr. Combi se je torej dobro zavedal, kako važno bi bilo pripraviti istrske Slovence in Hrvate do tega, da bi se prostovoljno spojili z Italijani, da bi s tem popravil v svoji noti imenovane lažnive statistike in licemerske etnološke podatke ter poročila. Uštel se je samo v tem, da je mislil, da bo to delo lažje šlo, kot pa se je pokazalo v miljskem protokolu. Ni se zavedal, da je taka spojitev dolgotrajen proces, ki zahteva najprej izboljšanje gospodarskega faktorja. In tu mu De Colle pravilno očita, da ni gledal na razliko v gospodarskem položaju. Istrski Slovenci so videli v Italijanih gospodarje svoje zemlje, blažene bogatine, ki so pobirali njihove pridelke in davke. In pravilna je tudi ugotovitev, da je prav zaradi tega moralo nujno priti do udara med njimi. Ni torej nič čudnega, če so Slovenci zahtevali združitev z zaostalo Kranjsko, t. j. s pokrajino, ki je imela z njimi mnogo skupnega.

Toda tudi De Colle je marsikaj spregledal. V svojem komentarju je sicer opazil, da De Combijeva nota št. 17 govori o »neki stranki, ki prevzema nase škodljivo propagando slavizma« v Istri. De Colle pa je ta stavek obrnil na šaljivo stran in sicer tako, da je z njim samo omalovaževal celotno koncepcijo koprške note. Če je po De Collejevem mišljenju potestat De Combi zagrešil napako s tem, da je sanjal o taki stranki, potem je De Colle zagrešil napako s tem, da jo je tako a priori zanikal. Koprski potestat je bil preressna oseba, da bi o čem takem samo sanjal. Moderna istrska zgodovina še ni toliko obdelana, da bi mogli reči, da je tedaj obstajala v teh krajih neka stranka z določenim slovenskim programom, ki je imel takšne ali drugačne značilnosti. Po drugi strani pa tako a priori zanikati neko delo-

vanje, ki ga je bilo mogoče opaziti, tudi ni prav. Da bi bila ta propaganda samo delo nekaj duhovnikov, kot poroča miljski potestat Pulgher, pa tudi ni verjetno. Zato bo naloga zgodovinarjev, ki se bavijo z Istro, poiskati vse podatke, ki govorijo o taki stranki ali samo o takšnem delovanju, jih primerjati in šele nato izreči neko končno-veljavno besedo. Res je, da so slovenski duhovniki, posebno v Istri in na Primorskem opravili veliko narodno delo. Toda ali so v tem smislu delali samo oni? Vsekakor ne.

V zvezi s tem nastopi še vprašanje jezika. De Colle je tu pravilno ugotovil, da spojitev z Italijani tedaj ni bila mogoča tudi zaradi gospodarskega položaja. Toda tudi sam ni razumel, da so v pet sto letih beneške okupacije Slovenci ohranili svoj jezik. Še več, v teh krajih so bili slovenizirani tudi vsi novoseleci. Kot so obalna mesta predstavljala nekaj požiralnik Slovencev, ki so se tja naseljevali, tako so slovenske vasi v neposrednem zaledju teh mest bile požiralnik novo naseljenih tujih kmetov. Zahtevati torej, da se odločijo za italijanizacijo kar čez noč, je bila velika napaka. To je De Colle dobro sprevidel. Sprevidel je tudi, da je bilo v Istri takih napak mnogo. Pripiše jih enostavno istrskim vodilnim politikom. Mišljenja smo, da se je tu nekoliko zaletel v obsodbi. Sprevedal je namreč celo vrsto problemov, ki so nastali v usodnem letu 1848 in kot posledica tudi v naslednjih letih in desetletjih. Gledati na koprsko noto in miljski protokol samo skozi prizmo petdesetletne politike iredentizma ni popolnoma na mestu.

Miljski protokol nam pove, da so Slovenci na prva štiri vprašanja odgovorili soglasno, kar priča, da so bili enotni. To lahko pripišemo delovanju neke stranke. Toda v odgovoru na peto vprašanje so kolebali. Vprašanje, ali se naj pridružijo Kranjski, ali se naj še tesneje povežejo z Istro, jih je motilo. V tem kolebanju so se eni odločili za Kranjsko, drugi za Istro. Česa so se bali predstavniki Plavij in Hribov, da so se odločili za Istro? Neenoten odgovor na peto vprašanje nam marsikaj pojasni. Predvsem nam potrjuje, da so tu imeli neko vlogo tudi slovenski duhovniki. Ta vloga pa ni mogla biti povsod enaka. To nas spet sili k razmišljanju o zgrešenosti miljskega odgovora, da so duhovniki in prelati zvedeli za noto št. 17. Potemtakem so zvedeli tudi za njeno vsebino. Ali je to mogoče? Morda. Dejstva pa dokazujejo nekaj povsem drugega. Od dne, ko je bila v Kopru nota napisana, do dne sestanka v Miljah je preteklo samo slabih šest dni. Prvi dan se ne upošteva, ker

je najbrže šla pošta šele naslednji dan. Ostane jih pet. V Miljah je bila nota najbrže 16. januarja. 18. januarja pa je bilo že napisano vabilo na sestanek. Iz tega vabila pa ni bilo mogoče izvedeti, kaj se pripravlja. Da bi zvedeli za vsebino note, so imeli duhovniki možnost med 16. in 18. januarjem. Toda iz vseh dokumentov je razvidno, da se je to pripravljalo zelo tajno. Možnost, da bi duhovniki tako hitro izvedeli in celo obvestili delegate in volivce, je torej minimalna. Pa denimo, da so duhovniki izvedeli za noto takoj po njenem prihodu v Milje in da so takoj potem obvestili zainteresirane ljudi. Skoraj popolnoma nemogoče je, da bi bili vsi štirje duhovniki na isti dan v Miljah, posebno še, ker tam ni bilo škofije. Torej je lahko izvedel le eden in to po vsej verjetnosti najbližji. Ta je potreboval najmanj cela dva dni, da je obiskal svoje sobrate. Tako se ta možnost spet občutno zmanjša. In končno denimo, da so bili volilci od duhovnikov pravočasno obveščeni o vsem, kar se pripravlja. Kakšen pomen bi potem imelo, da bi se »spodbujali k složnosti v odgovorih«? Če bi bili obveščeni, bi bili gotovo tudi pripravljani na odgovore. Toda miljsko pismo nam izrecno pove, da so se spodbujali k složnosti šele potem, ko so zvedeli, da gre za vprašanje jezika. Miljsko pismo, ki nam pove vse to, kar ni povedal protokol, pravi, da so se volivci »zbrali«, kar pomeni, da so se hoteli med seboj pomeniti o nastalem položaju. Vidi se, da tedaj še niso poznali vseh vprašanj. Zato je prišlo na koncu do omenjenega kolebanja. Potemtakem moramo zaključiti, da duhovniki niso mogli zvedeti za noto št. 17. Posledica tega zaključka pa je seveda, da ne more biti govora o trenutnem močnejšem vplivu duhovnikov, pač pa o njihovem dolgotrajnem narodnostnem delu. Tega dela pa niso mogli opravljati samo duhovniki, ker je v koprski noti govora o stranki, ki prevzema nase škodljivo propagando slavizma. In ni prav nič čudno, če se je v letu 1848 taka stranka pojavila tudi med istrskimi Slovenci. Mogli bi celo reči, da tedaj še ni bilo niti jasnosti niti enotnosti med samimi duhovniki in v stranki. To nam potrjuje tudi miljski odgovor, ki nam posredno pove, da stvar z noto ni šla tako gladko, kot si je predstavljal koprski potestat de Combi, niti tako, kot poroča miljski Pulgher, oziroma za njega pisar Zaccaria.

Iz miljskega odgovora vidimo, da so Slovenci sicer dosegli složnost, smemo pa reči, da ta ni bila popolna, kajti v tem primeru bi bil tudi odgovor na peto vprašanje drugačen, t. j. soglasen kakor vsi drugi.

O namenu koprške note št. 17 nam De Colle ni spregovoril. Morda ga je spregledal, morda pa tudi ni hotel spregovoriti o njem. Je pa precej jasen. »Zaradi bodočih gibanj«, pravi dr. De Combi v uvodu k svoji noti. Kot smo že ugotovili, so se ta gibanja pripravljala v Piemontu. Toda »Mlada Italija« je imela svoje postojanke po vsem italijanskem polotoku, posebno pa v avstrijskih in njim posredno podložnih posestih. Koprski potestat De Combi je hotel iz Istre dati tem gibanjem krepko roko s tem, da bi postavil na laž avstrijske statistike in etnološke podatke ter poročila. Poudarek na teh statistikah in poročilih pa je v koprski noti tako poln neprikritega sovraštva do Avstrije, da nam je vsak dvom o namenu popolnoma izključen. *Pripraviti teren za odprto borbo proti Avstriji, to je bil dr. Combijev namen.* Odgovori slovenskih kmetov na njegova lastna vprašanja so mu prve iluzije — če naj to imenujemo z De Collejevim terminom — temeljito, čeprav ne popolnoma razblinili. Enačba Italijan = upornik je to verjetno še potencirala. Toda stvar se ni mogla končati tu. To so dokazala naslednja desetletja, v katerih se je italijanski iredentizem, ki se je tako neslavno začel pozimi 1849, razbohotil do vrhunca, podpihovan seveda od medtem nastalega italijanskega kraljestva.

Nepričakovani zaključek miljskega sestanka je seveda zadal tem začetnim namenom politike vodilnih istrskih Italijanov velik udarec. Ta se je poznal tudi še celih šestdeset let pozneje, ko je vodstvo revije »Pagine istriane« spoznalo, kako neprijetno je dobivati »spomine« na tako neuspelo akcijo. In zaradi tega je moral De Collejev spis obtičati neobjavljen v arhivu. A dobro je, da je tam obtičal, kajti lahko bi napravil drugačen konec — slovenskemu narodnemu zgodovinopisju v škodo.

OPOMBE

1. De Collejev spis brez naslova. Ta vsebuje vsa zgoraj omenjena pisma in note ter miljski protokol. Miljski protokol, ki je pri De Colleju za odgovorom na koprsko noto, sem postavil na pravo t. j. prvotno mesto. — 2. Angelo Vivante: *Iredentismo adriatico*. Firenze, Parenti (1954). To izdajo sem uporabljal zaradi tega, ker je boljša kot prva iz leta 1912 in njen ponatis iz leta 1945. — 3. Mario Alberti: *Iredentismo senza romanticismi*. — 4. Italo Sennio: *Muggia*.

NOVA CESTA OD VRHNIKE DO PLANINE

RAFAEL OGRIN

Ob koncu XVIII. stoletja je bila večina Vrhnike velik »klanec siromakov«. S Hribom vred je Vrhnika tedaj štela okoli 240 hiš. Med tržani je bilo le kakih 45 kmetov, 195 gospodarjev pa je bilo poddružnikov in bajtarjev. Še med kmeti sta bili dve tretjini četrtnjakov in samo pet je bilo celih zemljakov. Kmetje so imeli v lasti vse njive in travnike, poddružniki pa so imeli poleg svoje bajte le majhen vrtiček in največ nekaj lazov, kjer so lahko kaj malega posejali.

Zemlja večine Vrhničanov ni mogla preživljati, preživljali sta jih Ljubljana in cesta. Blago, ki so ga pripeljali čolnarji v vrhniška skladišča, so domači vozniki vozili v Trst z navadnimi kmečkimi vozovi, v kate-tere je bil vprežen par volov ali par šibkih konj. Močnih konj sploh niso imeli. Nazaj pa so pripeljali drugo blago do vrhniškega pristanišča ob Ljubljani, kjer se je blago preložilo na čolne in prepeljalo po vodi v glavna ljubljanska skladišča. Od tod je šlo preko Beljaka, Celovca in Salzburga na Tirolsko ali v Avstrijo, drugo preko Ptuja na Ogrsko, deloma po Savi in po Donavi.

Povprečno se je prepeljalo s kmečkimi vozovi letno iz Trsta do 300.000, v Trst pa do 200.000 starih centov po 56 kg. S kmečkim vozom in parom volov je peljal vrhniški voznik od Vrhnike do Planine povprečno 10 centov. Za vsak cent je leta 1801 zaslužil 10 kr, z eno vožnjo torej 1 fl 40 kr. Pozneje se je prevoz zaradi vojnih časov podražil.

Poleg domačih kmečkih voz so vozili blago tudi tuji vozniki s težkimi vozovi naravnost s severa proti Trstu. Na take vozove se je smelo nakladati največ 60 centov; nakladali pa so tudi več, kot je bilo dovoljeno. V te vozove so bili navadno vpreženi štirje močni konji.

Cesta je peljala od pristanišča na Bregu mimo sedanje železniške postaje Vrhnikamesto in cerkve na Bregu skozi trg proti Hribu. Ta del poti je bil zelo ozek in skoraj vedno blaten. Nato je peljala stara cesta skozi Hrib in se onkraj farne cerkve obrnila naravnost v Raskovec. Od tu dalje je tekla po starodavni tovorni poti čez klance in doline skozi Logatec, Planino in Postojno v Trst. To pot je ukazal cesar Karel VI. leta 1719 popraviti in razširiti vsaj na tri sežnje (5,7 m), tako da sta se lahko na cesti srečala dva voza. Cesto so popravljali z zastojkarsko tlako in hiteli, da je bila do leta 1728, ko je cesar potoval v Trst, že gotova. Zato

je bila skrajno površno narejena. Šele grof Lamberg, ki je bil leta 1746 imenovan za višjega cestnega direktorja, je uredil cesto, popravil traso med Ljubljano in Vrhniko čez Barje in napravil pri Planini pomožno cesto za primer, ko Unica poplavi glavno cesto.

Glavna napaka stare ceste so bili njeni veliki vzponi in padci. Cesta se je včasih dvigala od 12 do 16 palcev na seženj, to je od 16 do 22%. Zato so bile potrebne priprave, ki so prevoz blaga zelo podražile. Težkim vozovom, ki so prevažali 60 ali še več centov, so morali pripreči od Vrhnike do Planine pri dobrem stanju ceste in ob lepem vremenu še štiri konje ali štiri pare volov; če pa je bila cesta slaba ali ob slabem vremenu, pa še dvakrat toliko.

Za pripravo se je plačevalo od Vrhnike do vrha pred Logatcem od konja ali para volov po 34 kr, enako od Logatca do vrha pri Planini; nazaj pa 40 in 24 krajcarjev. Tako so Vrhničani s prevozom blaga in s priprkami služili lepe denarce, priprave pa so prevoz blaga zelo podražile.

Gradbeni direktor Jožef Šemerl je že leta 1793 napravil načrt za novo cesto od Vrhnike do Planine. Z novo traso naj bi se znižali nagibi, prihranile priprave in bi se tako prevoz blaga pocenil.

Najprej je znižal cesto iz Planine preko Mačkovca. Ko je spomladi leta 1798 Unica zopet poplavila cesto pri Planini in se je moralo voziti po Lambergovi pomožni cesti, je inž. Šemerl ponovil svoj predlog za novo cesto, ki bi tekla nad Planino v taki višini, da bi je poplava ne mogla več doseči. Po načrtu nagib na novi cesti ne bi presegal 4%, medtem ko je imela stara cesta petkrat večje nagibe. Cesta bi bila dolga 25,6 km in naj bi po njegovem proračunu veljala 200.000 goldinarjev. Cesto naj bi gradila gradbena direkcija, denar pa posodili deželni stanovi, ki bi zato najeli posojilo. Dolg naj bi se plačeval s povišano cestnino.

Na to poročilo gradbenega direktorja Šemerla je dovolil cesar decembra 1802 gradnjo nove ceste. Ker je bil inž. Šemerl tedaj že na Dunaju, je bilo vodstvo dela na njegovo priporočilo poverjeno inž. Jenčiču. Za delo je bila določena kompanija minerjev, 400–500 vojaških delavcev, 100 zidarjev in 10 tesarjev. Vojaštvo je nadzorovalo 6 častnikov in 20 podčastnikov. Vrhovno vodstvo vojaštva pa je imel štabni častnik, ki sta

mu bila dodeljena računski uradnik in zdravnik. Gradbena direkcija je morala izplačevati častnikom dve tretjini plače, vsem drugim pa po 24 do 30 kr na dan kot doklado. Vojaštvo je prehranjevala vojaška uprava sama.

Poleg vojaške delovne sile je sklenil inž. Jenčič pogodbo še s hrvaškimi Primorci, ki jih je vodil prota Jurij Brozović; ti so delali že na cesti preko Mačkovca. Doma so bili iz Sele pri Crikvenici. Delali so v akordu in je zaslužil vsak delavec približno 1 fl 8 kr na dan. Da se jim je olajšala prehrana, je dobival vsak delavec tedensko pol mernika koruze po ceni na ljubljanskem trgu.

Delo se je začelo leta 1803, in sicer iz Planine proti Logatcu. Ta del so dokončali v jeseni 1804 toliko, da je bila cesta vozna vsaj za lahka vozila. Na višji ukaz so do jeseni 1805 dovršili cesto za silo do Vrhlike. Da so hitreje napredovali, so delali cesto namesto 26 le 20 čevljev široko. Potok Klis pri sedanji tovarni usnja na Vrhniki so zasilno premostili z leseno konstrukcijo.

Novembra tega leta se je začela po novi cesti umikati avstrijska armada iz Italije, njej pa so sledile francoske čete. Nova cesta, izdelana za silo, je silno trpela. Ko so Francozi konec februarja 1806 zapustili deželo, se je morala cesta znova posipati. Kjer je bila preozka, so jo morali razširiti in kamniti most čez Klis dokončati. Nova cesta Vrhnika—Planina je bila tako 1806 dograjena in 30. avgusta tega leta so odpustili vse delavce. Zadnje leto so delali le domači delavci in Primorci, ki so dobivali to leto po 1 fl 12 kr na dan.

Sedaj je bilo treba rešiti še vprašanje, kako naj se odplača dolg, ki ga je dežela napravila za novo cesto. Že prvo leto gradnje je bil Šemerlov proračun prekoračen. Zaradi nemirnih časov in francoske okupacije je rasla draginja in zato tudi stroški za novo cesto. Ta je skupno veljala 613.974 fl; tu niso všteti izdatki za odkup zemljišč in odškodnina za izsekane gozdove. Za odplačilo je bila uvedena posebna cestnina, ki naj bi se pobirala poleg stare. Novo so imenovali konstrukcijsko cestnino in se je stekala v deželno blagajno, ki je dala gradbeno glavnicu in je morala sedaj skrbeti za njeno obrestovanje in odplačevanje.

Za pobiranje deželne cestnine sta bili ustanovljeni dve novi mitnici na Vrhniki in v

Planini. Na Vrhniki sta bili sedaj dve mitnici, državna pri skladiščih na Bregu in deželna, za katero so sezidali na križišču nove in stare ceste enonadstropno poslopje. V Planini so kupili za urad primerno staro hišo.

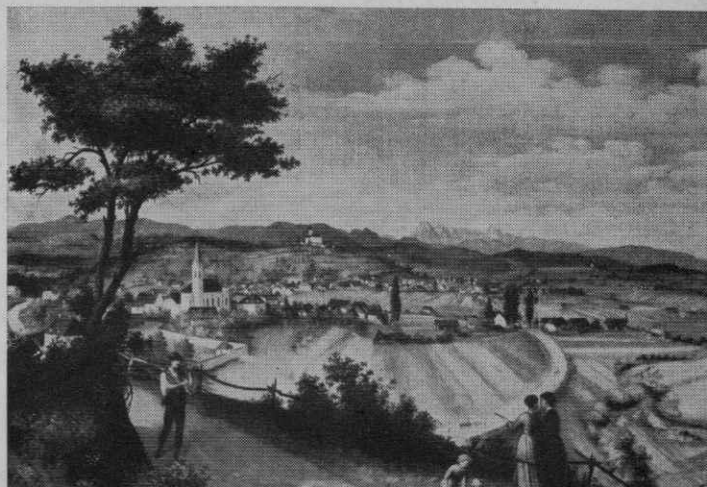
Cestnino so začeli pobirati sicer že oktobra 1804, a dokončno je bila urejena šele s 1. oktobrom 1808. Po novi uredbi se je pobirala na vseh glavnih cestah navadna, vzdrževalna cestnina za težke vozove po 4 kr za konja in miljo, za lahke vozove po 3 kr za vsako miljo in konja ali vola.

Za amortizacijo glavnic, ki so jo posodili deželni stanovi za gradnjo nove ceste, pa je bilo dovoljeno, da se plačuje poleg vzdrževalne cestnine še trojna navadna cestnina kot konstrukcijska cestnina, torej za težke vozove 4 in 12 kr, za lahke pa 3 in 9 kr za vsako miljo in vsakega konja ali vola, skupaj torej po 16 in 12 krajcarjev. Ker je cesta Vrhnika—Planina merila 3 milje, bi se moralo na tem odseku plačevati po 48 ali 36 kr od vsake vprežene živine.

Da pa se zaščiti trgovina, je deželno glavarstvo izjavilo, da se zadovolji s trojno navadno cestnino, to je, s 36 in 27 kr in je zagotovilo, da kljub temu amortizacija ne bo trpela. Ta cestnina se je sedaj pobirala na Vrhniki in v Planini ne glede na to, ali je bilo vozilo naloženo ali prazno.

Z novo cestnino so bili prizadeti le domači vrhniški vozniki, ki so peljali po stari cesti s parom volov ali konj brez vsake priprege največ 11 centov blaga in tudi na novi cesti zaradi šibke živine niso mogli več prepeljati. Za prevoz teh 11 centov so od Vrhlike do Planine zaslužili največ 2 fl 33 kr. Kot novo cestnino so morali plačevati tja in nazaj po 27 kr za vsakega vola ali konja, torej v eni in drugi smeri po 54 kr ali skupaj 1 fl 48 kr.

Voznik, ki je prevažal s težkim vozom 60 ali več centov, je plačeval na stari cesti samo za priprege 10 ali 12 fl, sedaj na novi cesti je lahko peljal 60 centov po dobri cesti in ugodnem vremenu s štirimi ali največ

Simon Ogrin: Pogled na Vrhniko z Drče; 1882, olje

petimi konji in je plačal za eno smer največ 3 fl, tja in nazaj 6 fl. Na novi cesti je torej voznik s težkim vozom plačeval le polovico tega, kar je plačeval prej samo za priprege.

Tako je utemeljevalo deželno glavarstvo svoj predlog na Dunaj, naj se cestnina za lahke vozove zniža. Vrhniški vozniki so namreč podražili prevoz za 18 kr pri centu, nakar so se trgovci pritožili, da visoka cestnina ogroža njihov obstanek, ker bodo trgovci drugih dežel usmerili blago po drugi poti.

Končno se je cestnina za kmečke vozove uredila tako, da so domači vozniki plačevali od svojih lahkih voz, če niso bili naloženi z več kot 15 centi, na Vrhniki 12 kr, v Planini proti Postojni 21 kr, proti Vrhniki pa 27 kr.

Visoki cestnini so se vrhniški vozniki skušali izogniti na ta način, da so še zunaj Vrhnike uhajali z nove ceste po gozdnih potih na idrijsko cesto, ki je tekla na nekem mestu prav blizu nove ceste. Da bi to preprečili, so cestarji razkopavali gozdne poti, delali jarke, obrobili novo cesto na takih mestih z zidom, grozili z visokimi kaznimi, uhajanja pa kljub temu niso nikdar popolnoma preprečili. Nova konstrukcijska cestnina se je pobirala do popolnega odplačila stroškov in obresti. Nato so deželno mitnico na Vrhniki leta 1840 prodali. Danes je v poslopju dom onemoglih.

Slednjič še nekaj o inženirju Josipu Šemerlu, ki je napravil načrte za novo cesto Vrhnika—Planina. Rodil se je 26. marca 1754 v Ljubljani na Bregu št. 16. Njegov oče Anton je bil tehtnični mojster in upravnik skladišč pri glavnem carinskem uradu. Imel je v Ljubljani dve hiši: na Bregu št. 16 (prej Breg št. 321) in na Erjavčevi cesti št. 1 (prej Gradišče št. 6). Tu je imel štiri skladišča in hlev za konje. Jožefova mati je bila Marija Katarina, hči znanega ljubljanskega zunanjega svetnika Rephuna in je umrla že leta 1761. Oče se je nato vnovič poročil. Umrl je leta 1780.

Jožef je bil učenec p. Gabriela Gruberja in se je pod njegovim vplivom odločil za inženirski poklic. Leta 1777 je napravil na lastne stroške študijsko potovanje po Nemčiji in Holandiji, kjer je proučeval vodne gradnje. Nato je stopil v državno službo in bil nastavljen v Ljubljani pri direkciji za plovbo po Ljubljanici, Savi in Kolpi. Njegov direktor je bil p. Gruber. Šemerl je bil zaposlen pri regulaciji Save, popravilu cest in pri osuševanju Ljubljanskega barja. Njegovo delo je bilo znižanje ceste čez Mačkovec in načrti za novo cesto Vrhnika—Planina. Bil je slednjič direktor gradbene direkcije v Ljubljani in v tem svojstvu poklican zaradi svojih zmožnosti na Dunaj, kjer je prevzel vodstvo pri gradnji prekopa, ki naj bi po njegovi zamisli vezal Dunaj z Jadranom. Za zasluge pri gradnji prekopa je bil leta 1808 odlikovan z viteškim križem Leopoldovega reda in dobil z njim združeno plemstvo s pridevkom pl. Leitenbach. Služboval je aktivno nad 60 let in umrl okrog leta 1840 na Dunaju. Bil je dvorni svetnik, direktor dvornega stavbnega sveta, izredni svetnik na akademiji upodablajočih umetnosti na Dunaju, častni član akademije lepih umetnosti v Benetkah, častni član kranjske Kmetijske družbe in častni član Filharmonične družbe v Ljubljani. Leta 1825 mu je bilo za njegove zasluge pri zboljšanju plovbe na Savi, za zgraditev nove planinske ceste in sodelovanje pri osuševanju Barja podeljeno kranjsko deželanstvo brez pristojbin. Spisal je tudi mnogo strokovnih knjig in razprav.

Nova cesta Vrhnika—Planina, leta 1947 modernizirana, je še vedno lep spomenik, ki si ga je postavil naš rojak.

OPOMBE

Članek je sestavljen na podlagi sledečih podatkov: Gubernijski akti, fasc. 54 za leta 1795—1809; stanovski arhiv, fasc. 527 h; najnovejši stanovski arhiv F I-4, 5, 6 de 1820 do 1840. — Potem moram še navesti: VI. Fabjančič, Knjiga hiš, III. in VI. del (Mestni arhiv, Lj.). — Matične knjige v arhivu stolne župnije. — Šematizmi za leta 1772, 1781, 1795, 1796, 1798—1800, 1802, 1819—1842. — Spisi Jožefa Šemerla. — Wurzbach, Biografički leksikon, XXIX, str. 195.

VEDUTE SLOVENSКИH KRAJEV IZ ZAČETKA XVIII. STOLETJA

EMILIJAN CEVC

Redki so kraji na Slovenskem, ki bi se lahko ponašali s svojo slikano podobo že v času pred Valvasorjem, to je pred zadnjo četrtino XVII. stoletja. Za najstarejše slovenske vedute se moramo zahvaliti pač Janezu Clu-bucciarichu, priorju avguštinskega samostana v Fürstenfeldu, ki je med leti 1601 in 1605 zbiral tudi po naših krajih gradivo za topografsko karto Notranje Avstrije ter nam tako v sicer skopih, pa vendarle dovolj pričevalnih skicah zapustil poglede na nekatere naših mest, med drugim tudi na Ljubljano. Za čas proti sredi stoletja lahko omenimo M. Merianovo Topografijo avstrijskih provinc iz leta 1649, s tem pa bi bilo gradivo te vrste že skoraj izčrpano. Domača zemlja dolgo ni rodila slikarja, ki bi se posvetil z vsem srcem njeni podobi; ko pa se je končno le našel mož, ki jo je želel z veliko ljubeznijo in spoštovanjem povečati, je terjala od njega, da ji je zato žrtvoval osebno srečo in premoženje. To je bil Janez Vajkard Valvasor, ki je po Merianovem zgledu in po modi topografov in kronistov XVII. stoletja opeval »Slavo vojvodine Kranjske« ter nam v tem delu in še v topografijah Kranjske in Koroške zapustil zelo dragoceno in pričevalno gradivo; tega dopolnjuje še zbirka risanih predlog, ki so jih nato vrezali v baker njegovi sodelavci, med katerimi je bil najpomembnejši Andrej Trost. Seveda te risbe in grafike ne presegajo enciklopedično pojmovanega topografskega opisovanja posameznih krajev, gradov in samostanov. Sama krajina Valvasorja ni toliko mikala kot tisto, kar je človek

na njej ustvaril. Zato se mu podoba naravnega okolja mest in gradov rada fantastično preobliči ali pa se spreminja v zemljevidno znakovitost. Tudi gore so zanj bolj pojem kot pa individualno oblikovan del pokrajine. Vendar je Valvasor naše domoznanstvo obogatil kot nihče pred njim in le redki za njim. Za umetnostno topografijo so te slike še posebej zgovorne, ker nam ob grajskih in samostanskih stavbah nakazujejo na eni strani delež srednjega veka in na drugi novosti renesanse, pri večjih naseljih pa nam več ali manj kažejo še njihov srednjeveški značaj tako s sistemom utrdb kot z razmestitvijo stavb in z njihovimi podrobnostmi. Veliki baročni val, ki je zalil naše dežele takoj po Valvasorjevi smrti, dotlej namreč še ni močnejše spremenil urbanističnega sestava in silhete naših mest. Za Štajersko ima podoben pomen »Knjiga gradov« M. Vischerja, pri kateri je kot bakrorezec sodeloval tudi Andrej Trost.

Začetek XVIII. stol. pri nas ni spočel topografskih del in ilustracij. Razne vedute se v tem času pojavljajo le slučajno in sporadično. Zato je tudi za nas dokaj pomembna popotna skicirka iz zgodnjega XVIII. stol., ki jo je l. 1936 pridobil Gornjeavstrijski deželni arhiv v Linzu ob Donavi, saj je v njej narisanih tudi več naših krajev. Knjiga je sestavljena iz štirih delov ter obsega 416 (sekundarno oštevilčenih) strani v velikosti 9,5 × 15,5 cm, izpolnjenih z vedutami mest, trgov, gradov in samostanov z ozemlja nekdanje Avstrije, Bavorske, Saške in Frankovskega. Od tega od-

Maribor, čedno mesto na Spodnjem Štajerskem ob reki Dravi, je lep in prijeten kraj, (oddaljen) 9 milj od Graza. St. 1 župna cerkev, 2 rotovž, 3 grad grofa Rosenberga, 4 minoriti, 5 kapucini, 6 Vsi svetniki. 7 milj od Varaždina, 9 od Celja, 19 od Ljubljane.

Lenart v Slovenskih goricah

pade 16 risb na kraje znotraj naših današnjih meja: 6 na nekdanjo Kranjsko, 9 na slovensko Štajersko in 1 na Koroško. Južnoštajerske kraje je objavil že Hans *Wutschnig* (*Steirische Städte und Märkte im Reisebilderbuch eines Schlesiens, 1710—1714, Blätter für Heimatkunde XIX. Graz 1941, str. 13 sq.*), kranjski pa še niso bili publicirani. Vsekakor te risbe zaslužijo, da jih spoznamo, saj nam ponekod dopolnjujejo Valvasorja in Vischerja, za nekatere kraje pa pomenijo sploh prvo upodobitev. Obenem pa se nam v njih razodeva podoba naših mest prav v trenutku, ko se je začela spreminjati iz srednjeveške v baročno, za kar nam nudi najzgovornejši primer prav Ljubljana. Če se ni spremenilo drugo, so vsaj stolpi cerkva dobili baročne kape in tako zelo poživili silhueto naselij.

Na žalost ne vemo, kdo je avtor teh risb. Če je bil v knjigi kakšen podpis, bi ga morali pač iskati na prvi strani, ki pa manjka. Vsekakor je prizadevni risar kraje, ki jih je upodobil v svojem popotnem albumu, sam obiskal in se v nekaterih tudi dalj časa mudil. Izjeme so samo risbe Gdanska, Hamburga, Kölna, Frankfurta na Maini in Benetk, ki jih je prerisal po grafičnih predlogah, da je z njimi izpopolnil zbirko. Skoraj ob vsaki risbi je zapisal tudi datum njenega nastanka, tako da lahko rekonstruiramo njegovo potovanje. Najstarejši datum je 7. julij 1710, zadnji pa 28. junij 1715. Verjetno je risar začel potovanje v Šleziji v okrožju Freiwaldau ali v grofiji Glatz, kjer se itinerarij konča. Vmes pa je križaril po Sleskem, Saškem, Frankovskem, Bavarskem, Tirolskem, Salzburškem, Zgor. in Dol. Avstrijskem, Češkem, Štajerskem, Kranjskem in Koroškem. Prav tako ne vemo, kaj je bil mož po poklicu in kaj ga je gnalo na pot. *Wutschnig* domneva, da je bil morda v cesarski vojaški službi, kar pa se mi ne zdi preveč prepričljivo, ker bi v tem primeru bolj poudarjal vojaške objekte in bi ga pot zelo verjetno zanesla tudi v našo Vojno krajino. Interes, ki ga posveča raznim cerkvam, posebno pa samostanom, bi utegnil kazati na duhovnika, a tudi tej domnevi ne moremo prav pritrditi. Toda konč-

no niti ni pomembno, ali so moža vodili uradni ali le znanstvenotopografski cilji. Vsekakor je album več kot le slučajna spominska zbirka krajev, ki jih je obiskal. Od teh so nekateri zajeti s precejšnjo natančnostjo, drugi pa v naglici, kakor sta popotniku pač dopuščala čas in risarska vna. Zato vse podrobnosti na risbah niso do pike zanesljive, toda v glavnih črtah so te vedute vendarle vsega upoštevanja vreden kulturnozgodovinski dokument. Za razloček od Valvasorja in Vischerja pa je našega anonima zajemala bolj celotna veduta in silhueta kraja kot detajli posameznih stavb.

Na slovenska tla je našega popotnika večkrat zaneslo. Tako je prišel 12. junija 1712 v Radgono, od koder je 30. (?) junija preko Lenarta v Slovenskih goricah došel v Maribor, ki ga je skiciral 15. julija. Iz Maribora je odpotoval preko Ehrenhausena in Wildona v Gradec, čigar veduta je datirana z 8. avgustom 1712. 7. decembra 1712 se je mudil v Murecku, 1. januarja 1713 pa ga že srečamo v Ptujju, kjer je ostal najbrž dva do tri mesece in pri tem obiskal tudi grad Turnišče. Šele marca 1713 se je odpravil spet na daljšo pot, kajti tedaj je preko Slovenske Bistrice in Žičke kartuzije potoval do Celja. Aprila je romal skozi Žalec in nato čez Trojane na Kranjsko. Če bi ubral pot čez Kozjak in Tuhinjsko dolino, bi gotovo spotjo skiciral vsaj Kamnik, ki pa ga v skicirki iščemo zaman. V maju 1713 se je ubadal z veduto Ljubljane, kjer je ostal več tednov, nato pa je po oviniku čez Škofjo Loko (25. julija) prišel v Kranj, ki ga je narisal 1. avgusta, obiskal velesovski samostan (6. avgusta) ter nato preko Tržiča (20. avgust) in Ljubelja odpotoval na Koroško. Na Koroškem se je mudil več kot leto dni po različnih krajih, n. pr. v Št. Vidu ob Glini, pri Gospe Sveti, v Krki, Brežah, Starem dvoru, Velikovcu, Grebinju, Št. Andražu, Celovcu, Volšperku, Št. Pavlu. 2. oktobra 1714 je prišel čez Labod v Dravograd in še isti dan prestopil koroško-štajersko mejo in čez Muto in Radlje (Marenberg) odhitel proti Eibiswaldu in naprej v Mürzschlag.

Vedute slovenskih krajev, ki jih objavljamo, so torej nastale v letih 1712 do 1714. Njihovo podrobnejšo topografsko problematiko prepuščam lokalnim raziskovalcem, kajti na tem mestu sem želel na to ilustrativno gradivo samo opozoriti in pri tem podčrtati le nekaj glavnih značilnosti, ki nam jih razkriva. Povejmo še, da obsega vsak od štirih delov albuma okoli 100 risb in da je pri vezavi nekaj listov zašlo na napačno mesto. Tako je uvrščena veduta Tržiča z originalno številko 51 neposredno za podobi Hirsberga in Goetberga, ki imata številki 44 in 45, čeprav bi bilo njeno pravo mesto za Kranjem s številko 50. Datum na slikah je večkrat pripisan z drugim črnilom, ki je pogosto zelo obledelo. Navadno družijo risar na isti strani po dve sliki drugo nad drugo, pomembnejšim krajem, med drugim tudi Ljubljani, pa je žrtvoval kar dve sosednji strani. Vsaki risbi je dodal kratek topografski opis kraja in njegovih glavnih stavb, ki so opremljene s številkami. Zaradi vlage so te opombe včasih precej trepele, tako da jih večkrat s prostim očesom sploh ni več mogoče razbrati.

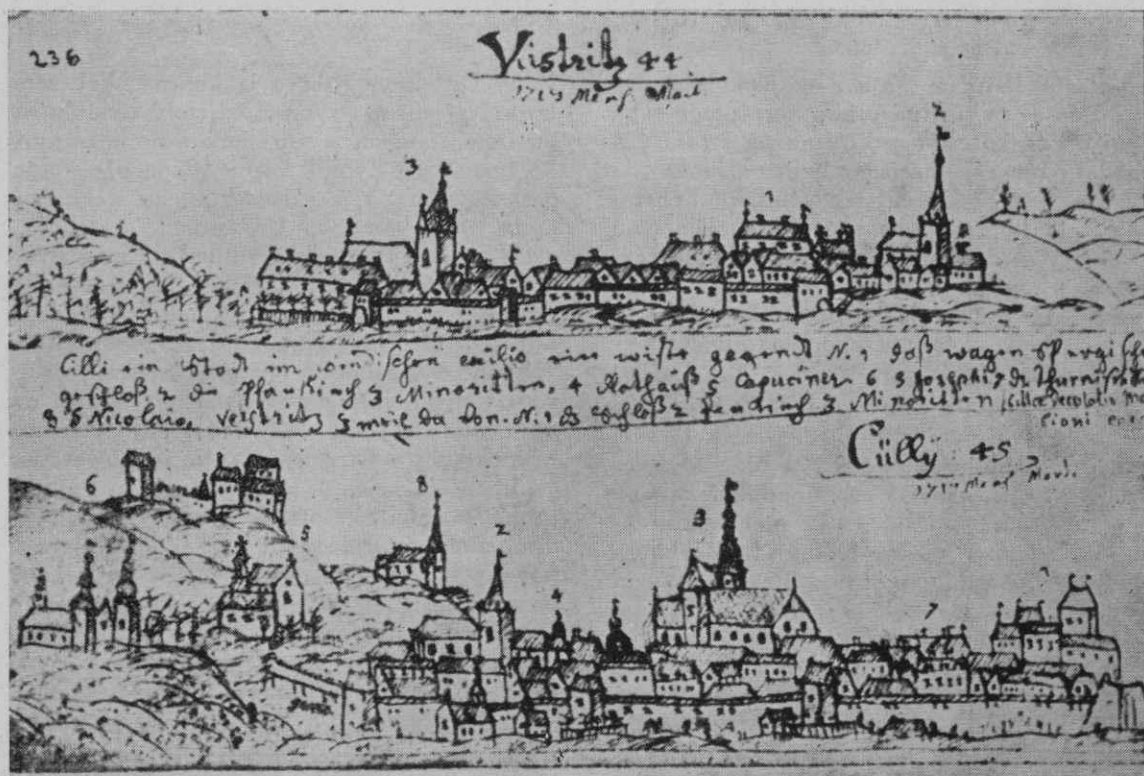
Vsi naši kraji spadajo v sestav četrte knjige albuma, ki nosi naslov »LIBER QUAR-

TUS oder daß vierdte buch welcheß in sich hält ein theil von unter Österreich, daß königreichs Ungarn, ober und unter Steyer, Crain, das Ertzherzogthum Karnthen, wiederumb ein theil von Steyermarkt, von Österreich, item ein gutten theil von dem land Bayern«.

Na strani 223 je risar 1. junija 1712 naslovil pot po Štajerskem takole: »STYRIAE PARS Inferioris atque Superioris. Das ist ein Theil von Steyermargt der vornehmsten und grösten städte und marckte so wohl in unter als obersteyer«.

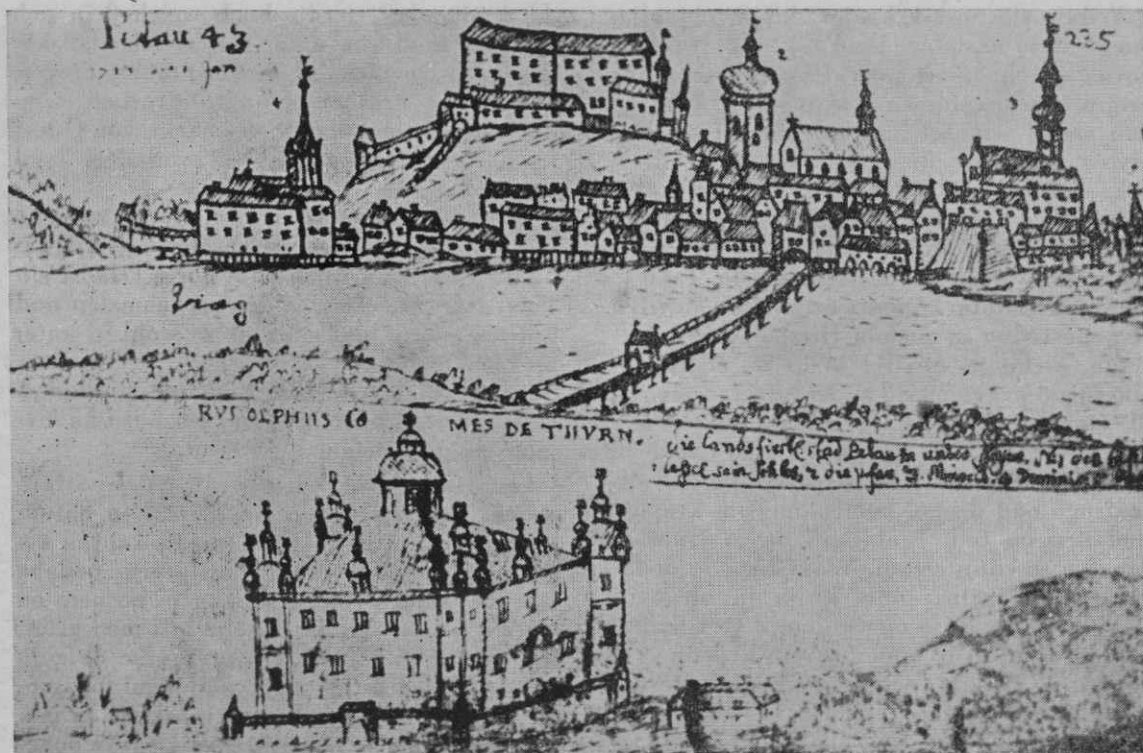
Na strani 225 je risba Radgone, pri kateri na naši strani meje opazimo v ozadju na levi samo grad na hribu.

Lenart v Slovenskih goricah na isti strani spodaj ima zaporedno številko 27 in datum 30. (?) junij 1712. Slika, ki nima pisanega komentarja, pomeni doslej najstarejšo podobo tega slovenjegoriškega trga in je posneta od severovzhodne strani. Naselje leži med griči; iznad pritličnih hišic v ospredju se dvigajo nadstropne hiše ob trgu, nad temi pa mogočno kipi župna cerkev z zvonikom, ki ima še sedlasto streho — najbrž še iz časov povečanja cerkve leta 1571 — ne pa še današnje

(Slovenska) Bistrica 5 milje od Celja. St. 1 grad, 2 župna cerkev, 3 minoriti.

Celje, mesto v slovenskem eksilu, pusta okolica. St. 1 wagensperski grad, 2 župna cerkev, 3 minoriti, 4 rotovž 5 kapucini, 6 sv. Jožef, 7 grad (grofov) Thurn, 8. sv. Miklavž. — V Celju je bil obglavljen škof Maksimilijan.

Deželnoknežje mesto Ptuj na Spodnjem Stajerskem. Št. 1 grad škofa (pravilno: grofa) Leslie, 2 župna cerkev, 3 minoriti, 4 dominikanci, 5 kapucini

Grad Turnišče (pri Ptuj)

čebulaste baročne kape. — Nekoliko nas moti, da se pokrajina preko notranjega roba lista organsko zliva s krajino na strani 224 spodaj, kjer je narisana Fehring, tako da vzbuja vtis, kot bi bil trg v bližini Fehringa. Toda tam ni nobenega kraja z imenom »S. Leonhardt«. Tak spodrseljaj si lahko razložimo s tem, da je risar v naravi skicirano veduto šele doma v miru prerisal v album in pri tem zagrešil to in drugo nenatančnost.

Najbrž je naš popotnik še isti dan prispel v Maribor, toda njegovo podobo je zajel šele 13. julija, in sicer z desnega brega Drave, tako da vidimo spredaj še Magdalensko predmestje s cerkvijo sv. Magdalene. Risba ima številko 28, pod njo pa je podoba Ehrenhausena. Napis spodaj je takle: »Marbuorg ein hibsche Stadt in unter Steyer an dem Tragfluß, ist ein schönes undt wohlfeiles orth 9 meil von gratz. N. 1 die Pfar Kirche. 2 daß Rathauß. 3 des graf Rosenberg sein Schlos. 4 Minoritten. 5 Capuc. 6 om. Sanct. 7 meil von warasdin. 9 von Ciel 19 von la-bach.«

Pred nami je torej prva veduta Maribora po velikem požaru leta 1700 in kaže zato že nekaj razločkov z Vischerjevim bakrorezom iz časa okoli 1680 in z oljnato sliko v gra-

škem Deželnem arhivu iz konca XVII. stoletja. Najbolj so se spremenile oblike stolpov, medtem ko sama mestna gmota ne kaže toliko razločkov. Zvonik župne, današnje stolne cerkve, nima več osmerokotnega vrhnjega nadstropja, ampak kvadraten zaključek, okoli katerega poteka še obhod z lastno streho. Minoritska streha je dobila namesto nadstrešnega stolpiča pravi zvonik s čebulasto kapo, prezbiterij pa ji je premaknjen z vzhodne na zahodno stran. V sredini risbe kipi v nebo stolp mestne hiše. Pri gradu ne opazimo vogalnih stolpičev, ampak samo krepek stolp z baročno kapo za južno fasado. Tudi zajetni zvonik cerkve vseh svetnikov krona že čebulasta streha. Onkraj mostu vidimo stolp z Dravskimi vrati, ki je največji poudarek v poteku obzidja; to v strnjem pasu obdaja mesto in se na zahodni strani končuje v stolp s cinami. Mikavna so živahna slemena hiš v središču mesta. Grad na Piramidi je naznačen le s skopim obrisom.

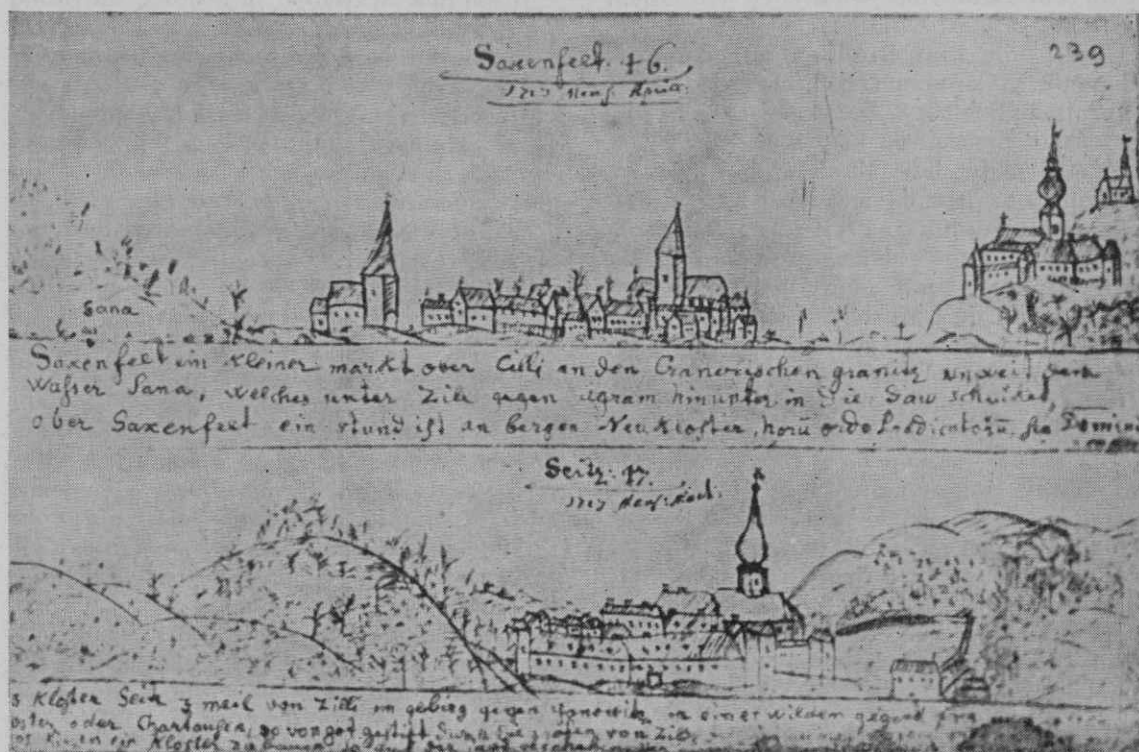
Ob drugem obisku slovenskih dežel je naš Ahasver na novega leta dan 1715 narisal pogled na Ptuj s Spodnjega Brega, tako da vidimo dravski most od desne strani. Risba je na strani 235 in ima številko 43. Pod njo je slika gradu Turnišče. Napis je kratek: »Die

landsfürstl. stad Petau in unter Steyer N. 1 des bischop Lessel sein Schlos 2. die Pfar 3. Minorit. 4. Dominic. 5. Capuc.« — Bolj kot z Vischerjevim bakrorezom iz časa okoli 1680 je vredno primerjati risbo s sliko iz konca XVII. stoletja, ki jo hrani Ptujski muzej. Kljub vsej sumaričnosti in površnosti nam naš anonimus le kaže nekatere spremembe, ki so jih doživele večje ptujске stavbe ob koncu XVII. in v začetku XVIII. stoletja. Najbolj shematična je podoba gradu in njegove planote. Na desni vidimo stražarnico s stolpom, nato (prenizki) stolp kapele, dostop na grad z glavnim vhodom in obzidje, potekajoče proti dominikanskemu samostanu. Stolp dominikanske cerkve ima menda še srednjeveško streho, celotni samostanski stavbni kompleks pa je na široko razvit in pomeni protiutež gmoti minoritskega samostana na desni, ki se že uveljavlja s svojimi baročnimi prezidavami iz dni gvardijana Dietla med leti 1681 do 1696.

Pred samostanom je zelo poudarjena minoritska bastija, prav na desni pa opazimo zvoniček kapucinske cerkve. Tudi mestni stolp je okoli leta 1700 dobil svojo še danes značilno čebulasto kapo, ki jo je risar na moč

poudaril, medtem ko je na sliki v Ptujskem muzeju stolp še vedno krit s sedlasto streho. Stolpič pod grajsko stražarnico pripada verjetno meščanskemu špitalu, ki pa ga muzejska slika lepše kaže. Že omenjeno bastijo pri minoritih enači Wutschnig z vodnim stolpom, kar pa se mi ne zdi prav verjetno, čeprav je pomaknjena nekoliko preveč proti jugozahodu. Na koncu mosta vidimo Vodna vrata. — Leto kasneje je Ptuj upepelil velik požar, iz katerega se je dvignilo že barokizirano mesto.

Iz Ptuja je risar obiskal bližnji grad Turnišče, ki ga je med leti 1687—1694 pozidal grof Hans Maksimiljan von Thurn-Valsassina. Leta 1827 so grad prezidali, zato je risba, ki nam ga kaže v prvotni podobi, še bolj mikavna. Gre za tipičen poznorenesančni dvorec s štirikotno osrednjo stavbo, katere streha se nam na sliki zdi kakor nekaka kupola, na njenem vrhu pa se dviga velika laterna. Vsi štirje vogli so poudarjeni s stolpiči s kupolastimi strehami in z laternami na vrhu, v kotih pa so spet obogateni s čebulasto kritimi stolpički, ki so najbrž pomolasto izstopali. Podobni stolpiči poživljajo tudi središčne osi vseh štirih fasad ob strehi.

Zalec je majhen trg nad Celjem ob kranjski meji, nedaleč od reke Savinje, ki pod Celjem teče proti Zagrebu v Savo. — Nad Zalcem je uro daleč v hribih Novi kloster pridigarskega ali dominikanskega reda.

Zički samostan (leži) 3 milje od Celja v hribih proti Konjicam v divji okolici... Samostan ali kartuzijo je Bog ustanovil po Celjskih grofih... (skočil zajec) v naročje. (kar je pomenilo, naj) zgradi samostan; zgodilo se je pa tako, da...

Grad, ki niti zdaleč ne spominja na utrdbo, obdaja nizko obzidje. To je severnorenesančna stavba, v kateri se zadnji spomini slikovitih poznogotskih fial prelivajo s prav tako slikovitim motivom zgodnjebaročnih stolpičev in tako pri vrhu rahljajo arhitekturno telo z ritmično razgibano silhueto. Nad gradom je napis: RVDOLPHIIS COMES DE THVRN«. — Kasnejše podobe nam kažejo grad že v predelani obliki.

V marcu 1713 je risar že na poti skozi Slovensko Bistrico proti Celju. Pritegnil ga je pogled na Bistrico od jugovzhodne strani; narisal ga je pod številko 44. Zraven je napisal: »veistriz 3 meil da von.« (To je od Celja, čigar komentar beremo pred bistriškim!) »N. 1 das Schloß 2 Pfar Kirch 3 Minoritten.« Za Celjskimi vrati v obzidju se dviga minoritski samostan s cerkvijo, iznad mestnih hiš pa segata strehi rotovža in gradu z vetrnicami na vrhu. Desno od gradu je opaziti manjšo kapelo, pred njo pa so najbrž Marihorska vrata. Že izven obzidja stoji med kopicami hiš na lahni vzpetini župna cerkev. Obe cerkvi imata stolpa s piramidno streho.

Po vrstnem redu je na isti strani z Bistrico upodobljeno pod številko 45 Celje, čeprav je napis, ki se nanj nanaša, pred bistriškim. »Cilli ein Stadt im windischen exilio ein wiste gegendt. N. 1 das wagenspergische geschloß. 2. die Pfar Kirch. 3. Minoritten. 4. Rathauß. 5. Capuciner. 6. S. Josephi. 7. das Thurnische Schloß. 8. S. Nicolai.« (Nato pride tekst o Bistrici, na koncu pa spet o Celju:) »Cillae decolatio Maximiliani episcopi.«

Mesto je zajeto od severozahodne strani, tako da vidimo prav na levi leta 1680 zidano cerkev sv. Jožefa z dvema stolpoma, ki sta svoji zvončasti strehi ohranila od leta 1706 do današnjih dni; prezbiterij ima nadstrešni stolpič. Nad mostom čez Savinjo se osamljeno dviga kapucinska cerkev, nad njo pa zgornji celjski grad z obzidjem in s še ohranjenimi strehami. Pred mestnim obzidjem stojita cerkev in kapela sv. Maksimilijana. Od mestnih stolpov vidimo najprej vse tri na zahodni strani, le da so tu narisani kot kvadratni, v resnici pa so bili okrogli. Zadnji na levi je Vodni stolp, tretjega, poleg Maksimilijanove kapele, pa Wutschnig po pomoti enači z Graškimi mestnimi vrati. V resnici vidimo ta na skrajnem desnem robu in so podobna bastijonu. Za njimi je kompleks spodnjega gradu, ki je bil tedaj v posesti Wagensbergov. Župna cerkev sv. Daniela na levi strani ima razmeroma nizek, gotsko krit stolp, tako da ga odločno prerašča vertikalna poudarjenega minoritskega samostana in cerkve z dvema stolpoma, katerih levi in nižji

ima piramidno streho, kakršno opazimo tudi še na slikah iz srede XVIII. stoletja, desni pa visoko in razgibano baročno. Wutschnigu se zdi levi stolp uganka, toda cerkev je v resnici imela dva zvonika. Levo od župne cerkve je najbrž špitalska kapela sv. Elizabete, dolga streha med minoriti in spodnjim gradom pa pripada grofiji. Zadnji del obzidja na desno od stolpa v severovzhodnem oglu obzidja pripada že severnemu delu zidu. Zadaj na hribu stoji cerkev sv. Miklavža.

Že spotoma v Celje ali iz Celja samega je risar obiskal marca meseca Žičko kartuzijo ter pod njeno sliko pripisal: »Das Kloster Seitz 3 meil von Zilli im Gebirg gegen Gono-bitz in einer wilden gegent... Kloster oder Chartausen, so von got gestiftet durch die grafen von Zilli... Schos Kissen ein Kloster zu bauen. So auf der art geschehen, daß...« Tekst je na žalost zelo poškodovan in zgodovinsko zmoten. Žičkega samostana niso ustanovili grofje Celjski, ampak že leta 1164 mejni grof Otokar III. Traungauski. Nadalje navaja zapis podatek o legendarni ustanovitvi samostana, češ da se je Otokarju med spanjem zajec zatekel v naročje pred lovci in psi, kar naj bi bilo znamenje, naj na tem mestu ustanovi kartuzijo.

Risba ima številko 47 in je dokaj zgovorna, saj je natančnejša kot dobra tri desetletja starejša Vischerjeva. Samostan vidimo od južne strani, tako da se nam kaže fronta obzidja in samostanskega kompleksa od zahodnega vogalnega stolpa — ki je bil v resnici okrogel, medtem ko je na risbi oglat — do jugovzhodnega stolpa, v katerem je bila v XVII. stoletju urejena kapela Kristusovega trpljenja. Značilno je, da niti na Vischerjevem bakrorezu niti na naši risbi ni videti stolpa nad vodo vzhodno od glavnega vhoda, ki naj bi ga, sodeč po napisni plošči, postavili že l. 1467. Ali je morda ta stolp že kasnejšega datuma? Severozahodno od stolpa s kapelo vidimo najbrž stolp, v čigar pritličju je bila ledenica, zgoraj pa sušilnica za ribe. Nizko obzidje na desni obdaja domnevni »vrt za divjačino«, samotno poslopje pred njim pa je »gastuž«, hiša za goste. Levo od cerkve so gotska gospodarska poslopja, velika streha levo od cerkvene pa bi najbrž morala pripadati še cerkvi sami. Zvonik ima že baročno čebulasto kapo, kakršno kaže še leta 1840 kamnotisk J. Wachtla. Torej je bil zvonik predelan že pred letom 1713 in ne šele leta 1733, kot misli Avg. Stegenšek (Konjiška dekanija, Maribor 1909, str. 187), verjetno pod podjetnim priorjem Jan. Krst. Schüllerjem med leti 1684—1698; tedaj je nastal tudi zahodni del trakta ob vodi.

Žalec, ki je v srednjem veku hotel celo tekmovati s Celjem, je bil v dneh, ko ga je obiskal naš popotnik, le majhen trg sredi Savinjske doline, zato je tudi veduta v albumu, nastala v aprilu 1713, menda prva podoba Žalca, ki jo poznamo. Napis pravi: »Saxenfelt ein kleiner Markt ober Cilli an den Crainerischen granitz unweit dem Wasser Sana, welches unter Zill gegen agram hinunter in die Saw schluket.«

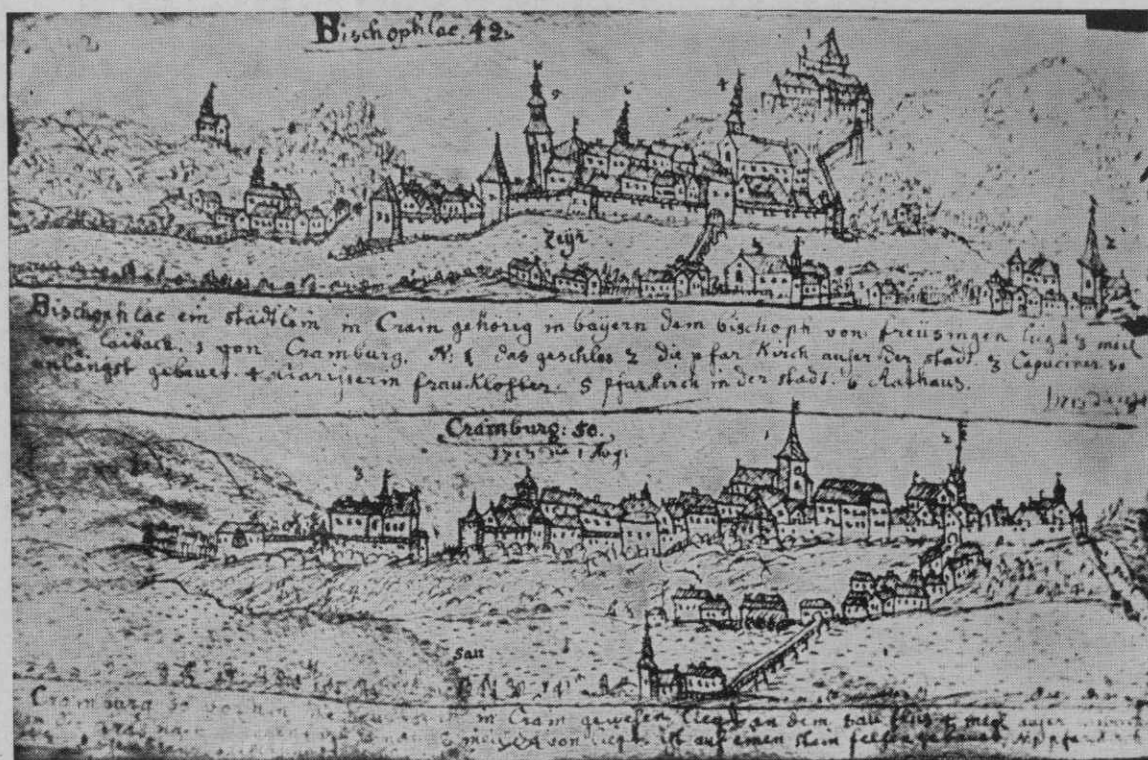
Trg vidimo od severne strani. Na levi je cerkev sv. Kanciana, današnja pokopališka, ob kateri ni videti stranskih kapel, ki naj bi bili prizidani že okoli leta 1700; stegnjeno vrsto trških hiš, razvitih ob cesti, pa zaključuje srednjeveška župna cerkev, utrjena z obzidjem in s stolpi. — Na desnem robu risbe stoji na griču dominikanski samostan Novi kloster, kakor da bi bil v neposredni bližini Žalca in ne kar dobro uro oddaljen. To pove tudi napis: »ober Saxenfelt ein stund ist an bergem Neu Kloster, horum ordo Praedicatorum seu Dominicanorum.« Samostan, ki ni nikdar zajel prav velikega obsega, je pozidal celjski grof Friderik II. okoli leta 1449, večjo predelavo pa je doživel leta

1690 pod priorjem p. Tomažem Buccellenijem posebno v srednjem delu poslopja. Risar je gledal na samostan od severne strani, tako da vidimo v sredi Marijino cerkev s stolpom z baročno streho, spredaj pa so samostanska poslopja s tremi stolpi in še del obzidja na levi. Cerkev na hribu v ozadju je najbrž Vinova gora, a njena lega bi bila tokrat samovoljno premaknjena.

Verjetno je slika Žalca in Novega kloštra nastala že po odhodu iz Celja na Kranjsko, kajti že pri Žalcu se popotnik zaveda, da se bliža deželni meji. Poslej ga na poti ni nič pritegnilo, niti trg Vransko ne, kajti slika na prihodnjih dveh straneh 240 in 241 je posvečena že veliki veduti Ljubljane, narisani pod številko 48 maja meseca 1713. Nad njo je poudarjen napis: »DAS HERZOGTHVM CRAIN«.

Rekli smo že, da je med vsemi slovenskimi kraji Ljubljana v skicirki najbolj odlikovana, tudi tekst pod njo je dokaj dolg, tako da zavzema ločeno levo in desno stran; na žalost ga je vlaga precej poškodovala.

»Anfang des herzogthum Crain welches klein ist dan der stätlein wönig sein nebst

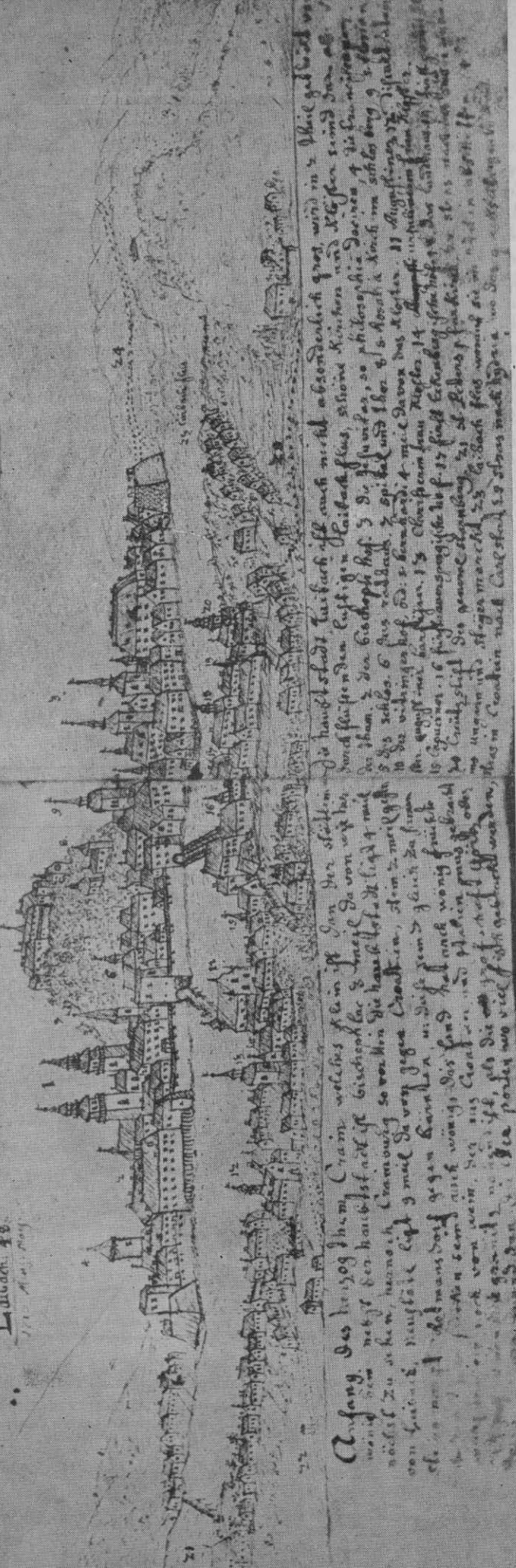

Škofja Loka, mestece na Kranjskem, ki pripada freisinskemu škofu na Bavarskem. Leži 5 milje od Ljubljane, 1 od Kranja. St. 1 grad, 2 župna cerkev izven mesta, 3 nedavno sezidan kapucinski samostan, 4 samostan klaris, 5 mestna župna cerkev, 6 rotovž.

Kranj, ki je bil svoje dni glavno mesto Kranjske, leži ob reki Savi 4 milje od Ljubljane na cesti proti Celovcu, ki je oddaljen še 6 milj. Sezidan je na kamniti skali. St. 1 župna cerkev, 2 (cerkev) rožnovenske bratovščine, 3 kapucini.

DAS HIRZSCHTUM CRAM

Lilack 18.

Anfang des hiesigen Crams welches hier ist von der steilen [...]
 was ist die hiesige Cram welche hier ist von der steilen [...]
 was ist die hiesige Cram welche hier ist von der steilen [...]

Die hiesige Cram welche hier ist von der steilen [...]
 was ist die hiesige Cram welche hier ist von der steilen [...]

Vojvodina Kranjska — Začetek vojvodine Kranjske, ki je majhna in ima malo mestec. Poleg Ljubljane je še Škofja Loka, 3 milje oddaljena, kot bomo takoj videli, nato Kranj, ki je bil poprej deželno glavno mesto, 4 milje od Ljubljane; Novo mesto leži 9 mil od tod proti Hrvaškemu, Kamnik 2 milji proti Stajferski. Radovljica proti Koroski. To so vsa mesta. Tudi trgov je malo. Dežela pridelala le malo, tako manjka tudi žita in vina, ki ga morajo dovažati s Hrvaškega in iz Italije, ki ji je meja blizu, kot grofija Goriska, oddaljena 12 mil in nato morská pristanišča, odkoder pride mnogo rib. — Glavno mesto Ljubljana tudi ni posebno veliko; prijazna reka Ljubljaniča, ki teče skozenj, ga deli na dva dela. Tu so lepi samostani in cerkve kot št. 1 stolpuca, 2 škofjski dvorec, 3 jezuiti, ki uče filozofijo, 4 frančiškani, 5 grad, 6 rotovž, 7 špital in vrata, 8 sv. Rozalija v grajskem hribu, 9 sv. Florijan, 10 vetrinjski (= stiški) dvorec reda sv. Bernarda, 4 milje proč je samostan, 11 avguštinci, 12 školjati ali bosonogi avguštinci, 13 samostan klaris, 14 samostan ušulink, 15 kapucini, 16 dvorec kneza Auersperga, 17 dvorec kneza Eckenberga, 18 deželna hiša, 19 dvorec kneza Portia (?), 20 križniški samostan generala Starhenberga, 21 župna cerkev sv. Petra, 22 cesta proti Savi, oddaljeni 1 uro, proti Ogrski in Stajferski, 23 Ljubljaniča, po kateri plovejo v Italijo, 24 cesta na Hrvaško proti Karlovcu, 25 cesta proti Idriji, kjer kopljejo živo srebro.

der hauptstadt ist bischophlac 3 meil da von wie hirnächst zu sehen, hernach Crainburg so vorhin die hauptstadt ligt 4 meil von laibach, neustätli ligt 9 meil davon gegen Croatien, stein 2 meil gegen steyermarg, Rotmansdorf gegen Kärnten, u: diese seind gleich zusammen gesehen der flecken seind auch wönig, das land hat auch wönig früchte wieder an Korn noch von Wein, der aus Croatien und Italien mus gebracht werden wie dan die granitz nahend ist, als die grafschafft Görtz oder Goritia 12 meil und dan die Mer porten wo viel fisch gebracht werden. — Die hauptstadt Laibach ist auch nicht absonderlich gros, wird in 2 theil getheilt von dem durchfließenden lustigen laibachflus, schöne Kirchen und Klöster sind dar als N: 1 der thum. 2 der bischoph hof. 3 die Jesuiter, so philosophia dociren, 4 die franciscaner. 5 das Schlos. 6 das rathaus. 7 spital und thor. 8 s. Rosaliae Kirch im schlosberg. 9 s. florian. 10 der vitringer (pač stiški) hof, ord: s. bernhardi 4 meil davon das Kloster. 11 Augustiner. 12. discalpiaten august. oder augustiner barfüßrer. 13 Clariberin frau Kloster. 14 ursulinerin frau Kloster. 15 Capuciner. 16 first auerspergische hof. 17 first Eckenbergisch hof, 18. das landhaus. 19. first portiisch (?) hof, 20 Creütz stift des general starnberg. 21 st. Petters pfarkirch, 22 stras nach der Sawsa 1 stund davon ins ungarn und steyermarckt. 23 laibach flus worauf sie in Italien abschiffen. 24 die stras in Croatien nach Carlstat. 25 stras nach hydria wo das quecksilber graben...«

Kakšen razloček med opisom kranjske dežele pri našem anonimu in pri Valvasorju! Možu, ki je videl lep del nemških dežela, se je morala Kranjska dozdevati res revna, saj je bila po vseh katastrofah XVI. in XVII. stoletja na najnižji ravni blaginje. Kar pa zadeva vino, je dolensko in primorsko vino zamenjal kar za hrvaško in italijansko in ker ga je pot vodila samo po Gorenjskem, seveda vinogradov ni mogel spoznati. Značilno pa je, da ga je Ljubljana le pritegnila tako z lepo reko kot z lepimi cerkvami, kajti kot severnjaku so mu najbrž ugajale ne samo gotske cerkve — n. pr. frančiškanska, križniška itd. — ampak tudi mogočna nova stolnica v italijan. baročnem slogu. S cestami, ki se od hrvaške, primorske in severne strani zbirajo v Ljubljani in jih podpira še plovba po Ljubljani, je dobro nakazal pomembno središče in trgovsko prometno lego mesta.

Prav tako opazimo razločke med Valvasorjevo veliko veduto Ljubljane in risbo v

našem albumu, čeprav sta si na prvi pogled obe precej sorodni. Valvasor je upodobil Ljubljano resnično kot »dolgo vas«, zleknjeno na obeh bregovih Ljubljanice in pod Grajskim hribom; v risbi je tako rekoč prešteval in našteval njene stavbe prav do preprostih hiš, naš anonimus pa je zajel mesto tako, kot mu ga je kazalo oko, ne da bi iskal vseh podrobnosti. Zato je naša risba v neki meri bliže resničnosti kot Valvasorjeva, ki je lok mesta razvila v ravnino. Šlezijec je gledal Ljubljano od severozahoda, zato se mu je Grajski hrib z gradom vred zotil in mesto samo prav tako. Pač pa je Ljubljana zarisana kot pravcat širok veletok, na katerem plava osamljen čoln; na desni strani nam sega pogled še daleč proti dolenskim gričem, čez katere se vije dolenska cesta. Prav tako vidimo spredaj na desni še procesijo krakovskih hišic in Trnovo — cerkev tedaj še ni stala — in ob robu smer tržaške ceste. Valvasorjeva velika veduta ne sega tako daleč.

Seveda, tudi ta slika ni brez pomanjkljivosti, toda kljub vsemu je dragocena, kajti kaže nam mesto dobrih trideset let za slikami kranjskega kronista. In to pot že v zreli baročni obleki. Prav v letih, ko je naš popotnik Ljubljano obiskal, je ta najmočnejše spreminjala svoj obraz: prehajala je v novo dobo svojega kulturnega življenja in razcveta.

Na desnem bregu reke nas onkraj šentpeterskega mostu pozdravljajo hiše poljanskega predmestja, malo na desno pa nam ustavi oko že krepek štirikoten obzidni stolp, ki pa je bil v resnici okrogel. Za njim je večje poslopje, ki spada najbrž k sklopu frančiškanskega samostana, nato pa se že požene kvišku frančiškanski zvonik, za čigar streho se nam zdi, kot bi imela pod robom obhod; tega na Valvasorjevi sliki ni opaziti. Levo od grajskega hriba se dviga nova, leta 1707 posvečena stolnica z dvema stolpoma in seveda brez kupole, ki jo je dobila šele leta 1841. Po svoji obliki sta stolpa že taka kakor dandanes. Pri škofijskem dvorcu pa je zagrešil risar — ali bolje komentator — napako. Stavba, ki je označena s tem imenom pod številko 2, stoji levo od cerkve, tako da utegne biti prava škofijska palača stavba pred desnim zvonikom stolnice. Tudi sicer v kompleksu levo od cerkve težko določimo posamezne stavbe. Poslopje številka 2 utegne pripadati frančiškanskemu samostanu, čeprav se nam zdi, da stoji na mestu današnjega semenišča. Tega so res začeli zidati že leta 1708 kot »Collegium Carolinum«, toda dela na stavbi

so se vlekla desetletja, tako da sta bila leta 1713 v najboljšem primeru sezidana šele južni in zahodni trakt. In kaj naj bi pomenila velika stavba tik na vodo, ki bi po legi prav tako ustrezala današnjemu semenišču? Obzidje, ki ga ima na tem mestu Valvasor, je na naši risbi nejasno ali pa ga sploh ni; začenja se šele desno od velike zgradbe, narkar ga spet pretrgajo dvonadstropna Špitalska vrata onkraj Špitalskega mostu. Levo od vrat moli iz ozadja stolp špitalske cerkve, ki je višji kot pri Valvasorju. Kramarske hišice na mostu, ki so na Valvasorjevem bakrorezu lepo vidne, so na naši risbi le medlo naznačene, pač pa opazimo pred njimi še križ, ki so ga odstranili šele leta 1796. Pod gradom vidimo streho in stolpič starega rotovža, desno od Špitalskih vrat pa se ob Ljubljani spet nadaljuje obzidje do Čevljarskega mosta in vrat pod Trančo. V pobočju grajskega hriba se nam prvič pokaže cerkev sv. Rozalije, ki so jo sezidali šele leta 1707, čeprav se je risarju spremenila kar v dve stavbi, malo bolj desno pa se dviga nekoliko preveč poudarjeni zvonik sv. Florijana. Jezuitska cerkev sv. Jakoba z dvema zvonikoma in velikim poslopjem

samostana ustreza temu, kar je o njej povedal že Valvasor, stolp na Prulah pa je pri nas po pomoti spet oglat namesto okrogel.

Na levem bregu Ljubljanice se od šentpetrske cerkve, ki ima zvonik na napačni strani, vleče šentpetrsko predmestje z nizkimi hišicami, pred njim pa je zarisana »cesta proti Savi«, ki se izteka na Ajdovščino s cerkvijo bosonogih avguštincev. Malo bolj na desno je cerkev klaris, ob Špitalskem mostu pa avguštinska, današnja frančiškanska. Na mestu današnje Zvezde stoji preprosta kapucinska cerkev, ob njej vice-domska palača z mestnimi vrati in utrdbo, v Gosposki ulici pa sta poudarjena Turjaški in Eckenbergov dvorec ter na Novem trgu lontovž in knežji dvorec. V zahodnem oglu se razvija kompleks nemškega viteškega reda s še srednjeveško križniško cerkvijo, katero je dal leto kasneje v komentarju omenjeni grof Guidobald von Starhenberg podreti in sezidati novo. O problematični križni obliki stare cerkve, ki jo omenja Valvasor, nam ta risba ne pove kaj več, le cerkveni zvonik je dobil v času po Valvasorju že baročno kapo. Dobro vidimo tudi križniški

Tržič v vojvodini Kranjski leži 6 milj od Ljubljane na cesti proti Celovcu, ob gorovju, kjer je meja. Ta je na gori Ljubelj imenovani, ki je nenačadno visoka, na vsako stran eno miljo; na vrhu je meja.

Samostan Velesovo leži prav tako pod gorami proti zgoraj omenjenemu mestecu (Tržiču). To je samostan redovnic reda sv. Dominika.

Dravograd, imenovan spodnji, je čeden trg ob reki Dravi, na meji proti Štajerski. St. 1 župna cerkev, 2 grad, 3 proštija. Grof von Platz je prošil.

del obzidja s stolpom in Nemška vrata. Številka 14 nakazuje že tudi uršulinski samostan približno na današnjem mestu. Redovnice so se v Ljubljani zasilno nastanile že leta 1702 in od leta 1707 so bivale že v hiši na današnjem Trgu revolucije, ki jim jo je kupil ustanovitelj Jakob Schellenburg, toda temelje današnjemu samostanu so položili šele leta 1713. Na risbi je hiša poudarjena s stolpičem — pač nad kapelo — toda oprava imamo še s situacijo pred zidavo samostana. Od cerkva manjka sv. Lovrenc na Bregu.

Iz Ljubljane je Šlezijec odpotoval v Škofjo Loko, ki jo je narisal 25. julija 1713 in označil s številko 49. Po Valvasorju in sliki iz Freisinga iz leta 1697 nam risba ne pove nič kaj novega, mikavno je le to, da je pogled na mesto zajet od severne strani, tako da je lepo videti kapucinski most in Selška vrata ter potek obzidja od severozahodnega stolpa proti gradu. Razen značilne siluete gradu sta poudarjeni župna cerkev in cerkev klaris, ki sta jima zvonika že dobila baročni kapi, enako kot tudi stolpič na rotovžu. Špitalna cerkev na Spodnjem trgu ni razvidna in tudi v tekstu ni omenjena. Pač pa onkraj Poljanske Sore dominira nad hišami Puštalski grad, nad njim pa cerkev na Hribcu, prednica sedanje, ki je bila posvečena šele leta 1738. Prav v ospredju se na levem bregu zelo široke Selške Sore zraven nekaterih hiš uveljavljata cerkev in samostan kapucinov iz l. 1710, prav na desni pa se stiska Stara Loka z gradom in z dokaj neizrazito podano župno cerkvijo. Komentar pod risbo pravi: »Bischophlac ein städtlein in Crain gehörig in bayern dem bishoph von freisingen liegt 3 meil von laibach. 1 von Crainburg. N: 1 das geschlos. 2 die pfarkirch auser der stadt. 3 Capuciner so unlängst gebauet. 4 Clarisberin fraukloster. 5 pfarkirch in der Stadt. 6 Rathaus.«

Teden kasneje je risar že sedel nekje pod Šmarjetno goru in skiciral 1. avgusta pogled na Kranj. Zajel ga je nekoliko bolj od leve strani kot pa Valvasor. Lepo vidimo kapucinski samostan izven obzidja, zarezo Jelenovega klanca, nato okrogel vogalni stolp (in v ozadju menda stolp nad Kokro). Opasano z obzidjem, ki ga varuje še več stolpov, se razvija mesto vrh skale nad Savo, doseže dominantno v župni in ponovno v roženvenski cerkvi ter izzveni na desni s cerkvijo in obrambnim stolpom na Pungertu. Tudi ta slika nam ne pove natančno, če je pungerška cerkev imela resnično odprte stolpne line, kakršne slutimo na Valvasorjevi sliki. Velika stavba na obzidju desno od župne cerkve je grad Kieselstein. Roženvenski klanec je obdan s hišami, na vrhu so mestna vrata. Ob mostu čez Savo vidimo mlin. Na desnem bregu Save stoji pri mostu stara šmartinska župna cerkev, ki edina s svojim stolpom že zapada baročnemu okusu.

Risba ima številko 50 in tekst: »Crainburg so vorhin die hauptstadt in Crain gewesen liegt an dem sau flus 4 meil auser laibach, an der stras nach Clagenfurt so noch 6 meil davon liegt. ist auf einem steinfelsen gebauet. N: 1 pfar Kirch N: 2 Rosenkranzbriderschaft. 3 Capucin:«

Iz Kranja je popeljala našega popotnika pot do velesovskega samostana, pod čigar risbo je 6. avgusta zapisal: »Das Closter Müchlstätten liegt auch am gebürg gegen den städtl oben genant. Seind Closter frauen des hl. Dominici ordens.« Risba ima številko 52, nad njo je slika (zgoraj omenjenega) Tržiča s številko 51.

Samostan gledamo s severne strani. Cerkev ima gotski prezbiterij in stolp ob jugozahodnem oglu. Pred samostanom je v obzidju velik vhod. Na hribu levo se dviga grad Frauenstein, na desni pa vidimo še Trato s cerkvijo sv. Marjete, ki ima baročno pre-

krit zvonik. V primerjavi z Valvasorjevo grafiko je slika bolj mikavna, ker nam kaže celotno cerkveno stavbo, dasiravno razen poligonalno (zaključenega prezbiterja in menda še šilastih gotskih oken kaj več o njej ne moremo razbrati.

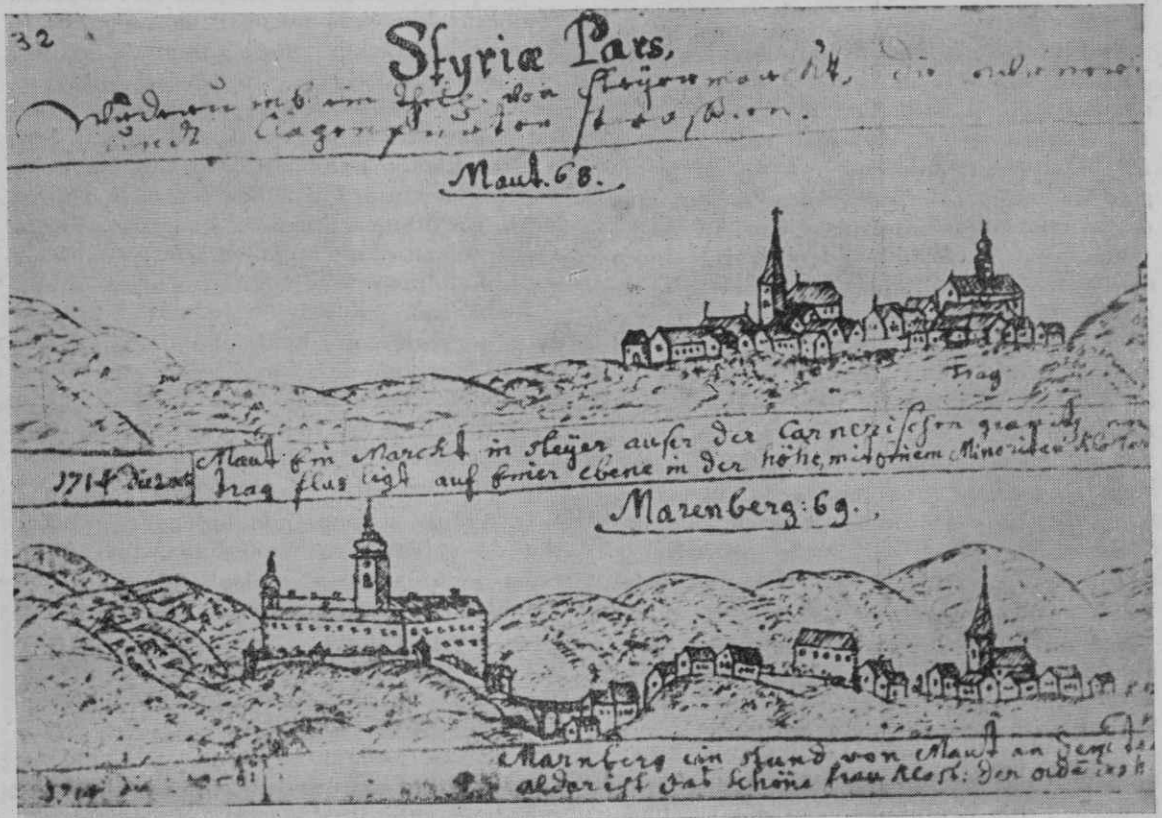
»Neumarekl im herzog thum Crain liegt 6 meil von laibach an der strase nach Clagenfurt, an dem gebürg an der Confin, welches da ist der berg loibel genant welcher von einer ungemeinen höch als hin 1 meil herunter 1 meil obn die confin.« — Tako je zapisal Šlezijec pod risbo Tržiča 20. avgusta 1713. Z risbo samo pa je zastavil pravo topografsko uganko: lepo je narisal mestece sredi gričev ob reki Bistrici, še z imenom poudaril zgoraj na desni ljubeljski prehod, postavil na osrednji grič grad Neuhaus, ki spominja na Valvasorjevo sliko, postavil na trg cerkev sv. Andreja, toda mesto je obdal z obzidjem, ki ga ne pozna nobena od starejših slik, niti Valvasorjeva niti Layerjeva na stropu cerkve sv. Jožefa. Pač pa so na naši in Layerjevi sliki lepo vidna vrata na koncu trga pred mostom čez reko. Župne cerkve na sliki ni, ker bi morala stati že

onkraj njenega desnega roba, in komaj štiri dni pred našim obiskom, dne 16. avgusta 1713, je pogorela.

Tako se je poslovil naš popotnik od kranjske dežele. Čez strmi Ljubelj se je povzpel na Koroško, kjer se je mudil več kot leto dni. 2. oktobra 1714 pa se je znašel v Dravogradu in s tem spet v naših današnjih mejah.

»Traburg das untere genant, an der Confin gegen Steyermarkt, ist ein hibscher flecken am Trag flus. N: 1 die pfar Kirch 2 der Schlos. 3 die probstei, graf von Platz ist probst.« Risba ima številko 67.

In spet nam ponuja za primerjanje sliko Dravograda Valvasor v svoji Koroški topografiji. Obe sliki nam kažeta pogled z desnega brega Drave. Nad trgom stoluje grad, čigar stolp ima pri Valvasorju že baročen zaključek, pri nas pa piramidno streho. Pač pa je baročni okus prekril cerkveni zvonik s čebulasto kapo. Valvasor ima zvonik pomaknjen k severni steni cerkve, na naši pa stoji ta pravilno na zahodni strani pred fasado. Tudi pri romanski cerkvi sv. Vida sredi trga je naš risar pravilneje kot Valvasor poudaril krepki vzhodni stolp nad prezbiteri-

(Zgornja) Muta, trg na Štajerskem onkraj koroške meje, ob reki Dravi, leži na vzvišeni ravnini. V njem je minoritski samostan, št. 1.

Radlje — Marenberg, uro (hoda) od Mute, ob reki Dravi. Tamkaj je lep ženski samostan reda sv. Dominika.

jem. Med obema cerkvama je v treh decenijah zrastle že več hiš, o katerih pri Valvasorju še ni sledu, pač pa je na obeh slikah videti lesen plot desno od župne cerkve. Zastonj pa iščemo pri nas obzidje, s katerim je Valvasor tako odločno obkrožil severno stran trga.

Še isti dan je nemški gost prestopil pri Sv. Magdaleni koroško-štajersko mejo, kar je seveda podčrtal tudi v popotnem albumu s posebnim naslovom: »Styriae Pars, Wiederrumb ein Theil von Steyermarkt, die wienrische und Clagenfurter straßen.« 2. oktobra 1714 je narisal prvo znano nam veduto Zgornje Mute od jugozahodne strani, medtem ko poznamo pri Vischerju le pogled na grad. Pod trgom je naznačena struga Drave in na njenem desnem bregu vuzeniški grad. Trg se začinja na levi z nekakim vhodnim stolpom, ki ima sedlasto streho, bolj desno je gradič Kienhofen, nato župna cerkev sv. Marjete s piramidno zaključenim zvonikom, kar nas skoraj začudi, saj je bila cerkev leta 1690 popolnoma prezidana. V desnem koncu je avguštinski samostan s cerkvijo, ki ima baročen nadstrešni stolpič; risar je samostan v komentarju po pomoti pripisal minoritom. To cerkev so leta 1760 podrli in sezidali novo; danes o njej ni več sledu. Risba ima številko 68 in tekst: »Maut Ein Marckt in steyer auß der Carnerischen granitz an dem Trag flus ligt auf Einer ebene in der höhe, mit Einem Minoritten Kloster N. 1.«

Zadnji slovenski kraj, ki ga je naš popotnik še obiskal, so Radlje ob Dravi — Marenberg. »Marnberg ein stund von Maut an dem Trag flus. aldar ist das Schöne frau Klost. der orden des h. Dominic.« Številka risbe je 69.

Vischer nam je zapustil samo bakrorez samostana dominikank, naš neznani znanec pa nam kaže celotni trg od južne strani.

Levo se na griču šopiri veliki, že leta 1251 ustanovljeni in 1666 popolnoma prezidani samostan, ki ga oklepa obzidje s stolpiči. Na sredi se med samostanskimi trakti dviga krepek baročen stolp, ob levi strani pa opazimo še manjši stolpič. Na vzhodni strani vodi čez potok Radelj most proti zunanjemu trgu, ki preko velikega poslopja preide v notranji trg. Okoli župne cerkve sv. Mihaela s piramidno kritim zvonikom se stiskajo manjše stavbe. Že dobro leto pred tem — 7. marca 1713 — so župljani prosili, da bi smeli staro cerkev podreti in sezidati novo. Dela pa so se zavlekla do leta 1724. Vse kaže, da leta 1714 še niso začeli s podiranjem, kajti na sliki vidimo še staro cerkev; sicer pa so tudi ob novi stavbi ohranili še stari gotski prezbiterij. Ob cerkvi je stala kapela sv. Mihaela, pač kostnica, ki je na risbi ne opazimo.

V trenutku, ko je šlezijijski popotnik dokončno zapustil slovenska tla, se konča tudi naš topografski izlet po baročni Sloveniji. Sličice, ki so v popotnem albumu poromale daleč na Nemško in vzbujale njihovemu avtorju kdo ve kakšne spomine na »slovenski eksil«, dobivajo danes med nami spet svoj zgodovinski zven in pomen. Za podrobnejšo stavbno zgodovino posameznih arhitektur morda niso toliko zgovorne, ker niso do kraja zanesljive, toda za splošni pojem o nekaterih naših krajih pred skoraj 250 leti so vendarle dragocene. In kdor jih bo skušal še podrobneje analizirati, bo najbrž našel v njih še to in ono mikavnost, ki se je našemu naglemu pregledu prikrila.

OPOMBA

Čutim prijetno dolžnost, da se toplo zahvalim ravnateljstvu Gornjeavstrijskega deželnega arhiva (Oberösterreichisches Landesarchiv) v Linzu ob Donavi za prijazno dovoljenje, da sem smel objaviti reprodukcije iz skicirke, ki jo hrani, še prav posebno pa dr. Kurtu Woisetschlagerju, kustosu baročnega oddelka Joanneuma v Grazu, ki mi je prijateljsko fotografiral in poslal še neobjavljene slovenske vedute.

KAKO SO ZIDALI SEMENIŠČE V LJUBLJANI

MARIJAN SMOLIK

Lanska 250-letnica postavitve temeljnega kamna stavbi, ki zdaj nosi hišno številko 4 v Dolničarjevi ulici v Ljubljani, in letošnje adaptacije za zgraditev velike Centralne tržnice v pritličju iste stavbe nam narekujejo, da se nekoliko seznanimo z zanimivo gradbeno zgodovino semenišča. Gre za eno največjih stavb baročne Ljubljane, ki je sad prizadevanja članov Akademije operozov, da bi Ljubljano v gradbenem in kulturnem pogledu olepšali. Pričujoča študija je prvi večji poskus v slovenščini, iz arhivskega gradiva ugotoviti posamezna obdobja zidave. Gradivo, ki je bilo deloma lani razstavljeno v semeniški knjižnici ob proslavi 250-letnice, je prineslo več jasnosti glede poteka zidave semenišča. Opustiti moramo mnenje, ponavljajoče se v večini publikacij, ki omenjajo semenišče, da je bilo postavljeno v letih 1708 do 1714, kar bi za tako veliko stavbo pomenilo rekorden čas. V resnici so jo z daljšimi presledki zidali od 1708 pa do 1760 ali celo 1770.¹

1. Stavbišče

Na prostoru, kjer danes stoji semenišče, je nekoč stalo več hiš. V grobih obrisih jih lahko vidimo na dveh velikih Valvasorjevih slikah Ljubljane XVII. stoletja, v »Slavi« in na risbi za veliko sliko Ljubljane, ki se hrani v Zagrebu.²

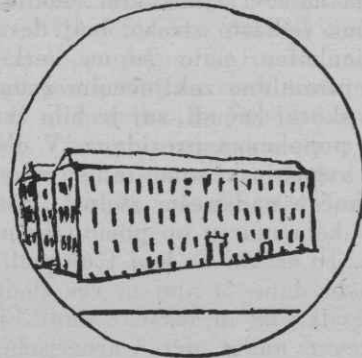
V treh hišah, ki so bile last stolnega kapitlja, so stanovali stolni vikarji in leviti, v dveh mestnih hišah pa je bilo stanovanje za stolnega cerkovnika in organista, ki je bil hkrati učitelj. Na zemljišču sedanjega vzhodnega semeniškega trakta je stalo kopaljšče, ki je bilo tudi kapiteljska last. Severno, ob obzidju, je bilo mestno skladišče, orožarna, pa tudi skladišče stavbnega in mostnega lesa.³

Vrstni red pri kupovanju posameznih delov stavbišča kaže, da so že v začetku mislili na postopno zidanje.

Ko je cerkvena oblast sklenila zidati semenišče, je škof Ferdinand Küenburg dne 25. aprila 1708 od Magistrata dobil pravico podreti obe mestni hiši. Obvezal pa je sebe in svoje naslednike, da bo učitelju in cerkovniku preskrbel dostojno stanovanje v novem semenišču in da bo tisti del stavbe, ki bo stal na mestnem svetu, postavljen na sloye in oboke. Zemljišče pod njim ostane še naprej mestna last, kjer imajo skladišče

stavbnega in mostnega lesa.⁴ Od tod lastninska pravica do štirih prostorov v pritličju, ki jo je za semenišče odkupil škof Anton Alojzij Wolf šele 20. januarja 1853, ko je mestni blagajni plačal 2000 gld.⁵ Stolni organist in cerkovnika pa so stanovali v semenišču do leta 1893 oziroma 1894, pa še potem je semenišče (do 1945) plačevalo najemino za njihova stanovanja v drugih hišah.⁶

S podobno pogodbo je dne 26. aprila 1708 škof Küenburg dobil pravico podreti tudi kapiteljske hiše, zato pa sprejel obveznost v novem semenišču preskrbeti stanovanje dve-

Dolničarjeva risba semenišča

ma stolnima vikarjema in levitoma.⁷ Ti so v semenišču stanovali do jeseni 1825, ko je bilo zanje postavljeno sedanje stolno župnišče.⁸

Kopaljšče je od kapitlja kupila bratovščina sv. Križa in sv. Filipa Neriya za ostarele duhovnike. Hoteli so postaviti dom ostarelim duhovnikom, le da prvotno še niso vedeli, ali bo to posebna stavba ali pa v sklopu novega semenišča.⁹

Skladišče, ki so ga imenovali »Zeughaus«, ter svet, na katerem je stalo, in trg ob njem, je dobilo semenišče v last šele 11. avgusta 1729, ko ga je škof Sigmund Felix Schratzenbach kupil za 2400 gld. Magistrat si je pod novo stavbo izgovoril samo prost dostop do vode ob požaru.¹⁰

2. Prva doba zidave (1708—1730)

Končni sklep o postavitvi novega semenišča so sprejeli na generalni sinodi v novi stolnici dne 30. avgusta 1706. Takrat so se posamezne cerkvene pravne osebe (župnije, cerkve, beneficiji) zavezale dajati določen letni prispevek (alumnatum).¹¹

Škof Ferdinand Küenburg je dne 5. aprila 1708 imenoval gradbeni odbor pod vodstvom operoza dekana Janeza Antona Dolničarja, ki naj v njegovem imenu vodi zidanje. V odboru so bili še prošt Leopold Kobenzl, Jakob Schell pl. Schellenburg, Peter Codelli pl. Fahrenfeld ter dva zastopnika mestnega sveta.¹²

Iz prve dobe zidave nam je poleg uradnih zapiskov in računov največ beležk ohranil Janez Gregor Dolničar, ki je kot brat predsednika stavbnega odbora in navdušen član Akademije operozov in ljubljanski kronist pozorno spremljal rast nove stavbe.

Dne 5. maja 1708 so začeli kopati temelje po načrtih arhitekta Marka Martinuzzijsa.¹³ Vanje so 9. maja položili temeljni kamen z latinskim napisom na bronasti plošči.¹⁴ Temelje so postavili globoko in trdno, kot je zahtevala višina stavbe in bližina Ljubljane. Med obnovitvenimi deli 1959. leta so jih pregledali do globine 2,30 m, ne da bi prišli do dna.

Prvotni načrt stavbe ni ohranjen. Na kapitelski seji dne 26. maja 1708 so soglasno sklenili, naj se gradi po načrtih arhitekta Martinuzzijsa, ki naj popravi samo še stopnice, da bodo »udobne, svetle in veličastne«.¹⁵ Značilno je, da Ljubljančanom Martinuzzijsjeve stopnice niso bile všeč; rotovža zaradi njih niso zidali po njegovem načrtu.¹⁶ Najstarejšo risbo (iz dobe okr. 1714), na kateri se vidi glavna fasada in zahodni trakt, je narisal Gregor Dolničar, ko je pripravljala osnutke za spominske svetinje ob otvoritvi semenišča.¹⁷ Na njej vidimo trinadstropno dolgo stavbo s tremi portali, kot jih je semenišče res imelo. Zahodni trakt je slikovito razčlenjen, kot je bil do l. 1893, ko so prazni prostor zazidali.

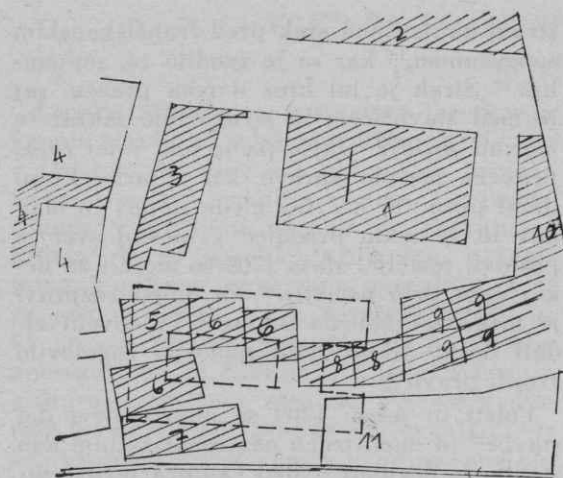
Iz slučajnih zapiskov je razvidno, da niso vse stavbe zidali hkrati. Najprej so postavili zahodni in deloma južni trakt, ki je bil namenjen zavodu — semenišču. Vmes pa je nastalo nekaj zapletov, ki so zidanje ovirali. Po pogodbi z magistratom bi moral szh. del stati samo na slopih in obokih. Arhitekt pa je zaradi varnosti zunanjo steno stavbe pozidal prav do tal, pustil je le troje širokih vrat za dohod k mestnim skladiščem. Ta del stavbe je segal namreč že skoraj do Ljubljane, tako da so se prebivalci šempetrskega predmestja onkraj Ljubljane bali poplav zaradi zajezone struge. Dne 4. avgusta 1708 je posebna komisija ugotovila, da te nevarnosti ni, pač pa so naročili, naj se od-

strani naplavljeni otok pred frančiškanskim samostanom,¹⁸ kar se je zgodilo 14. septembra.¹⁹ Strah je bil brez dvoma prazen, saj je med stavbiščem in strugo bilo takrat še mestno obzidje. Hujša pa je bila v tej zvezi pritožba mestne uprave, ker se arhitekt ni držal prvotnih načrtov glede slopov in obokov in še malo predaleč v mestni svet je postavil temelje. Maja 1709 so morali za nekaj časa delo ustaviti.²⁰ Po daljši razpravi je magistrat končno popustil in dovolil zidati dalje, ko je dobil ponovno zagotovilo svojih pravic.²¹

Poleti in jeseni 1709 so pokrili prvi del stavbe²² in imeli trden namen prihodnje leto stavbo že dozidati.²³ Med Dolničarjevimi zapiski je tudi list z napisom, ki naj bi se 20. oktobra 1710 vložil v dovršeno streho.²⁴ Vendar sezname porabljenih opeke, ki sta jo dobavljala Chrisai in Menegaglia, kažejo, da so zidali še tudi v poletju 1711 in 1712.²⁵ Razen velike množine kamenja, obočne, zidne in strešne opeke so porabili tudi veliko kovanih železnih vezi, s katerimi so povezali zidove. Večinoma so skrite v zidu, kjer jih odkrije le slučajno kopanje, vidne pa so v knjižnici. (Po potresu 1895 so tem vezem dodali še veliko novih.)

Dolničarjeve medalje iz leta 1714

Situacija semeniškega okoliša pred zidavo stavbe (črtkana):
1 stolnica, 2 kanoniške hiše, 3 oratorij sv. Rešnjega telesa,
4 frančiškanski samostan, 5 kopališče, 6 kapiteljske hiše,
7 »Zeughause«, 8 mestni hiši?, 9 hlevi?, 10 škofijske hiše,
11 mestni svet, merilo 1 : 2000

Sezidani zahodni in južni (sprednji) del stavbe so v naslednjih letih opremljali, kot kažejo računi za kamnita vrata in okna, ki jih je izdelal kamnosek Bombasi,²⁶ računi kamnoseka Luka Misleja za veliki portal z gigantomom (20. junija 1714),²⁷ ter drugi drobnji računi in sezname zaposlenih delavcev.²⁸ Dela je v tej dobi vodil stavbenik Janez Krstnik Schnediz, ki je podpisan na mnogih računih in dobavnica.

Sredi dela je umrl glavni voditelj podjetja Janez Anton Dolničar (19. aprila 1714).²⁹ Ob njegovi smrti omenimo še imeni dveh delavcev, katerih smrt je zapisal kronist Gregor Dolničar: 8. oktobra 1712 je umrl ročni delavec Tomaž Korbič iz Mengša, ki je 10 let zidal stolnico in semenišče, 24. januarja 1714 pa Francesco Bombasio, kamnosek.³⁰

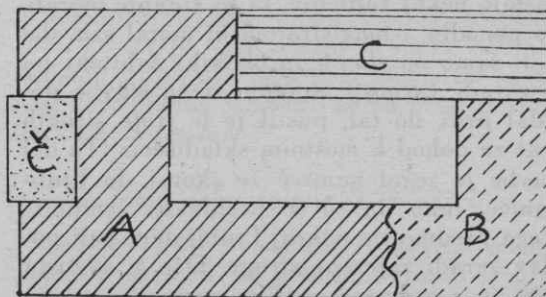
Po Dolničarjevi smrti je prevzel vodstvo zidave kanonik in operoz Jurij Andrej Gladič, ki je takoj začel zidati vzhodni trakt, namenjen za stanovanje uslužbencev pri stolnici.³¹ Pri tem pa je zadel ob nepredvidene težave. Vzhodni trakt je postal namreč sosed starega frančiškanskega samostana, ki se je nove velike stavbe bal iz več ozirov. Kmalu po Dolničarjevi smrti se je upr nadaljnji zidavi ter celo zahteval, da že zgrajeno podró.³² Zapisnik kapiteljske seje sicer trdi, da so njihove ugovore usno zavrnil, a spor le ni bil končan. Dne 8. avgusta 1714 je bila na magistratu sodna razprava, med katero so zastopniki semenišča ovrgli ugovore sosedov in zlasti poudarjali,

da bi se nasprotniki morali ozirati tudi na korist, ki jo bo javnost imela od nove stavbe.³³ Zidanje pa je kljub temu ostalo pri prvem nadstropju (pritličju), ker se stolna vikarja še leta 1720 pritožujeta, da se morata potikati po tujih stanovanjih, čeprav imata pravico do lastnega v semenišču. Oviralo jih je tudi mestno skladišče, ki ga še niso kupili.³⁴ Vse kaže, da so zidali naprej po letu 1729, vsaj viri šele takrat spet spregovorijo.

Pač pa so se jeseni 1717 v zahodni trakt vselili gojenci-štipendiranci posameznih ustanov. Najprej je bilo 12 Schellenburgovih, nato stalno 16 do 20, največ jih je bilo 25.³⁵ Večinoma so obiskovali jezuitsko gimnazijo, nekateri pa so nadaljevali filozofski in teološki študij.

Gregor Dolničar je popisal tudi notranjo ureditev stavbe, javno knjižnico in študijski program.³⁶ Njegove zapiske in navdušene opise lepega zavoda so vsi dosedanja opisovalci cenili kot opise dejanskega stanja. Toda iz teksta samega ni mogoče dognati, koliko opisuje resnična dejstva, koliko pa razlaga le svoje načrte ali načrte drugih članov akademije operozov. Saj n. pr. že l. 1714 opisuje ureditev knjižnice in prostorov, ko vemo, da je bila knjižnica dokončana šele 1725, gojenci pa so prišli v stavbo šele l. 1717, torej malo pred njegovo smrtjo (1719). Sodobnih beležk o resnični ureditvi stavbe ni, čeprav Dolničarjeve navedbe slonijo na podatkih o že dozidanih prostorih.

Popraviti moramo tudi običajno mnenje, ki je povzeto po Dolničarju, da so se v novem »Collegium Carolinum Nobilium« plačujoči gojenci mogli izobraževati v modroslovnih, pravnih in zdravstvenih vedah, razen tega pa še v borjenju, jahanju, dramatik, petju in glasbi.³⁷ Noben uradni dokument (razen napisa v temeljnem kamnu) ne pozna imena »Collegium... Nobilium« niti ne Dolničarjevemu podobnega namena. Naj-

Stavbne faze semenišča: A 1708—1714, B I. nadstropje 1714, II.—III. nadstropje 1729—1731, C 1756—1758, C 1895—1894

bolj običajno ime je Collegium Carolinum, Karolinisches Alumnat ali Seminarium Episcopale, kakor ga naziva tudi uradni seznam vseh gojencev od l. 1717 do 1785. Videti je, da so hoteli imeti le stavbo za stanovanje tistih gojencev jezuitskih šol, ki niso hoteli ali mogli stanovati v »Seminarium pauperum studiosorum S. J.« Temu primerna je bila tudi boljša in lepša notranja ureditev. Stavba z velikimi sončnimi sobami, o katerih danes zaradi mnogih prezidav skoraj ni sledu, s krastim razgledom preko Ljubljane na polja in planine je bila res lahko v ponos mestu Ljubljani, kot so napisali leta 1717.³⁸

Za Ljubljano je stavba dobila poseben pomen zlasti po letu 1725, ko je bila v njej urejena prva ljubljanska javna znanstvena knjižnica, dediščina operozov. Veliko dvorano v jzh. traktu je avgusta 1721 a fresco poslikal Giulio Quaglio oziroma njegov sin Rafael (pravilneje Domenico).³⁹ Leseno hrastovo opravo pa je izdelal ljubljanski mizar Jos. Wer l. 1725, kot priča napis (relief) nad vrati in oknom knjižnice.

Istega leta so urejevali tudi mestne prostore v pritličju szh. trakta. V njih so namestili novo skladišče tržnega blaga. Kot pričo zidave in lastništva so nad severni portal vzdali mestni grb z letnico 1725.⁴⁰

Jugovzhodni del stavbe je ostal nedozidan do l. 1729. Takrat je bil šele rešen spor s frančiškani iz leta 1714. Sosedje so dobili pisano zagotovilo, da jim nova stavba v nobenem pogledu ne bo škodljiva.⁴¹ Od magistrata so kupili skladišče »Zeughaus«. Mesto se je obvezalo, da ga bodo vsaj do konca februarja 1730 izpraznili in izročili novemu lastniku.⁴² Na sinodah leta 1729, 1730 in 1731 ugotavljajo, da so obnovili gradbena dela pri semenišču in jih upajo kmalu dokončati,⁴³ drugih zapiskov o teh delih pa v arhivih ni najti.

Glavni del stavbe, namenjen semenišču in stolniškim uslužbencem, je bil končan. Ker so bile cerkve zaradi vojn s Turki zelo obremenjene z različnimi dajatvami, je na sinodi leta 1733 škof zmanjšal obvezni prispevek za semenišče na polovico, leta 1738 pa ga je začasno popolnoma odpravil.⁴⁴

O stroških zidave v prvi dobi ni sodobnega obračuna. Približno oceno nam dajo ohranjene knjige o plačevanju prispevka za semenišče. V letih 1707 do 1736 so iz tega, prvotno prostovoljnega vira dobili 18.451 gld. Posebni zvezek izkazuje do leta 1713 še za 3152 gld. izrednih darov. Ni pa dvoma, da je ta vsota prenizka za vse stroške.⁴⁵

3. Druga doba zidave

(1736 do 1760 ali 1772)

Nedozidan je ostal še tisti del stavbe, ki so ga namenili za stanovanje ostarelih duhovnikov in ki je zanj bratovščina sv. Križa in sv. Filipa Nerija kupila kapiteljsko kopalnišče ter zbirala prispevke.⁴⁶ Na Florjančičevem tlorisu Ljubljane iz l. 1744 vidimo še neskljenjeno stavbo.⁴⁷ Ko je pozimi 1752 novi generalni vikar in vodja zavoda Karel Peer prosil cesarico Marijo Terezijo, da semenišču ne bi bilo treba plačevati novega davka, je navedel, da v zavodu poleg semeniščnikov stanujeta še dva vikarja, dva levita, zakristan, katehist, knjižničar, učitelj s pevci-dečki in stolni cerkovnik. Ker ni sredstev, en trakt sploh še ni dozidan.⁴⁸

Karel Peer se je kmalu nato odločil semenišče dokončati. Viri nam ne dajo podatkov, kdo mu je narisal načrt, niti ni mogoče ugotoviti, koliko se njegov načrt loči od prvotnega Martinuzzijevega. Izredno lepa dvoriščna in zunanja fasada Peerovega dela stavbe, ki je v polni meri postala vidna šele po obnovitvenih delih leta 1959, pa priča, da si je znal poiskati dobrega stavbenika.⁴⁹

Začeli so zidati leta 1756 in zidarska dela končali v glavnem do konca 1758.⁵⁰ Notranje

Quaglijeva stropna freska v semeniški knjižnici

opremljanje pa je šlo zelo počasi — zadnji računi so še iz leta 1772! V letih 1757 do 1763 so znašali stroški (po ohranjenih računih) 12.144 gld.⁵¹

V tem delu stavbe je slikar Anton Cebej leta 1766/67 »po lastnih osnutkih« poslikal s freskami obednico in kapelo.⁵²

Novi del stavbe, v katerem je bilo 16 sobic, velika kuhinja, obednica in kapela, je pa ostal še dolga leta nezaseden, ker ni bilo dovolj sredstev za vzdrževanje ostarelih duhovnikov.⁵³ To se zdi nekoliko čudno, ker je Jožef II. ob ustanovitvi generalnega semenišča v Gradcu (1783) ukazal nanj prepisati 14.503 gld. premoženja ukinjene bravtšćine sv. Filipa Nerija.⁵⁴

4. Doba prezidavanja

Več kot 50 let je trajalo, preden je bila postavljena ena največjih, če ne največja stavba stare Ljubljane, a že prav kmalu so jo začeli prezidavati. Jožefova generalna semenišča so imela kratko življenje. Ko je

Notranjost semeniške knjižnice

nadškof Mihael Brigido zvedel za vladni ukaz 28. septembra 1790, da se škofijam vrnejo ustanove za semenišča, in ko je 10. julija 1791 vlada dovolila v Ljubljani ustanoviti višjo teološko šolo, je začel pripravljati stavbo za večje število bogoslovcev.⁵⁵ Nekaj velikih sob so verjetno že takrat prezidali, čeprav točnih opisov v arhivih ni najti.⁵⁶

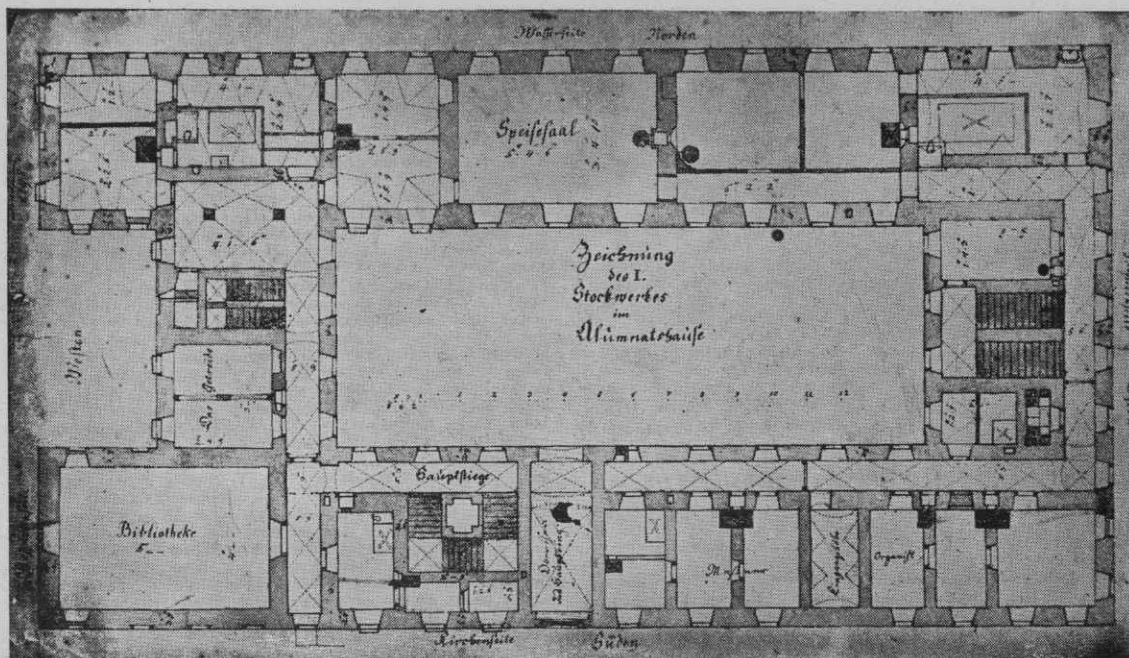
Takrat so najbrž zazidali prvo nadstropje lepe Peerove fasade, ker je na načrtih iz leta 1819 ni več. V času francoske Ilirije semenišče ni več imelo posebnega knjižničarja, knjižnica je nehala biti javna in so zato zazidali (takrat ali pa še pozneje) posebni stranski portal.⁵⁷

Po odhodu Francozov je vlada zvišala dovoljeno število bogoslovcev najprej na 50, nato na 60.⁵⁸ Prostor so želeli povečati in že l. 1816 so nameravali izvesti večja popravila. Leta 1819 pa je uprava semenišča prosila vlado, naj odobri kredite za večje prezidave.⁵⁹ Pogajanja pa tudi dela so se vlekla dalj časa, vendar so bila končana do konca leta 1821. Prezidali so še nekaj večjih sob, s prezidno steno so pokvarili lep obokan prostor v szh. delu stavbe in popravili so zasute odtočne kanale.⁶⁰

Jeseni leta 1825 so vikarji odšli stanovat v novo stolno župnišče.⁶¹ Njihove sobe v glavnem traktu so uredili za stanovanje teologov, katerih število je smelo narasti na 80. Opustili so staro kuhinjo v szh. delu stavbe in uredili sedanjo, ki je bila prej vikarska.⁶²

Ustanovitev realke v Ljubljani leta 1852 je povzročila prestavitev teoloških predavanj iz licejskega poslopja v semenišče. Za predavalnice so uredili severni trakt. Takrat so najbrž v prvem nadstropju s prezidavami pokvarili lepo dvorano, imenovano »Kaminsaal«.⁶³

Prostora je bilo še vedno premalo. Že v osemdesetih letih so mislili dozidati 4. nadstropje,⁶⁴ čeprav tega takrat še niso naredili. Pozornost so obrnili na zahodni del, ki je bil po prvotnem načrtu lepo razčlenjen: med severnim in južnim krilom je bilo precej veliko zunanje dvorišče. Ko so 1882 podrli zelo nečedno stavbo med stolnico, škofijsko palačo in semeniščem, v kateri so bili škofijski hlevi,⁶⁵ so na omenjenem malem dvorišču (kjer je bilo gnojšće ali drvarnica) hoteli zgraditi tri prodajne lope.⁶⁶ Poleti 1883 so res sprejeli načrt stavbenika Trea in jeseni so že stale tam tri mesnice.⁶⁷ Izvršili so še nekaj manjših adaptacij, kar pa prostora ni povečalo.⁶⁸ Na vzhodnem podstrešju so leta 1886 hoteli postaviti veliko dvorano,⁶⁹ na-

Načrt I. nadstropja semeniške stavbe iz leta 1819

mesto tega pa so se 1893 odločili zapolniti prazen prostor v zahodnem traktu v višini vseh nadstropij. Podrli so leta 1883 zgrajene mesnice in v letih 1893 in 1894 načrte uresničili. S tem so pokvarili prvotno obliko stavbe, toda dobili precej prostora.⁷⁰ V istem času so nad vzhodnim krilom naredili novo ostrešje, v glavni veži s posebnim hodnikom povezali zahodno in vzhodno krilo stavbe in modernizirali straniščne naprave.⁷¹

Potres l. 1895 semenišča ni bistveno poškodoval. Poleg manjših popravil so uredili sedanjo veliko obednico: podrli so vmesno steno in v manjšem, starejšem prostoru tudi oboke (enaka obokana soba je zdaj obnovljena v uradu Uprave trgov). Strop so konstruirali na železnih traverzah.⁷²

V novejšem času so spet poskušali povečati zmogljivost stavbe, ker je bilo treba dati streho nad 100 gojencem. Leta 1934 so predlagali delno razširjenje semenišča v 2. nadstropje stolnega župnišča. Poseben most bi povezoval oba dela. Predlog je mestno poglavarstvo zavrnilo iz konservatorskih in drugih ozirrov.⁷³ Nov načrt za izdelavo sobic v južnem podstrešju so predložili magistratu 30. marca 1937 in ponovno 31. maja 1937 in so do jeseni to tudi izpeljali. Približno takrat so zazidali še drugi stranski portal.⁷⁴ Pri izdelavi teh načrtov je sodeloval pokojni mojster Plečnik, ki je pozneje zamislil tudi zaščitno lopo nad glavnim portalom.⁷⁵ Prostor pred zgodovinsko in zaščiteno knjižnico,

kjer je bilo prej vratarjevo stanovanje, so adaptirali poleti 1937 po načrtih ing. arh. Toneta Bitenca.⁷⁶

Leta 1937 so pripravili načrt za ureditev poslovnih prostorov podjetja Sadje-zelenjava v zahodnem delu stavbe, ki pa niso bili izvršeni.⁷⁷ Sprožili pa so misel na celotno ureditev trgovskih in kletnih prostorov v pritličju semenišča v sestavu del Zavoda za ureditev stare Ljubljane. Investicijski program Uprave trgov pod naslovom Centralna tržnica je bil odobren 4. marca 1939. V zvezi s tržnico so adaptirali tudi nekaj semeniških prostorov (pralnica, kopalnica, kleti, obednica in veža) in obnovili fasade, kar pomeni zadnji poseg v stavbeno zgodovino semenišča v Ljubljani, »četrt tisočletja stare stavbe med Pogačarjevim in Vodnikovim trgom«.⁷⁸

OPOMBE

1. Prva podlaga razpravi je zgodovina semenišča, ki jo je takratni vodja dr. Janez Kulavic prispeval za zbornik: H. Zschokke, Die Theologischen Studien und Anstalten der katholischen Kirche in Oesterreich, Wien und Leipzig 1894, 1235 str., pod naslovom: Das fürstbischöfliche Priesterseminar und die theologische Lehranstalt zu Laibach, str. 803 do 816. — Precej obsežen povzetek (v nemščini) je objavila revija Argo 2 (1895), 234–239. — P. v. Radics je v svojem delu: Alte Häuser in Laibach I, 1908, 64–69 Kulavičevim ugotovitvam dodal še nekaj arhivskih podatkov. — Alojzij Potočnik je napisal kratek pregled z naslovom: »Ljubljansko semenišče« v Slovencu 2., 3. in 4. marca 1937 (št. 50, str. 3; 51, 3 in 52, 3), še krajšega pa v Jutru 15. 12. 1942, št. 287, 5. — 2. Die Ehre des Herzogthums Crain, 1689, IX, pri str. 666. Gradivo iz Zagreba je objavil Stele, Valvasorjeva Ljubljana, GMDS 9 (1928); ozemlje semenišča je razdeljeno med slike št. 27, 32 in 34. — 3. Prim. Fabjančič, Knjiga hiš III, 735 — rkp. v Mestnem arhivu v Ljubljani (=MALj); Kulavic, n. d. 807. — O kopališču prim. A. Koblar v IMK 10 (1900), 67 sl.; Radics, n. d. 67; Protocol-

lum capituli Labacensis IV, 194 v Kapiteljskem arhivu v Ljubljani (= KapALj); M. Kos, Srednjeveška Ljubljana, 1955, 28. — O stavbi za učitelja, v kateri je bila verjetno t. i. sola pri sv. Nikolaju, prim. Kos, n. d. 27. — Orožarno, Zeughaus, opisuje Valvasor, Ehre IX, 672. — 4. Pogodba v Skofijskem arhivu v Ljubljani (= SkALj), fasc. 51, mapa 1/2. — 5. Kulavic, n. d. 813–814. — 6. Pogodbe in računске knjžice v Semeniškem arhivu v Ljubljani (= SemALj). — 7. Pogodba v KapALj, fasc. 259/10; objavil deloma Kulavic, n. d. 807. — 8. Kulavic, n. d. 814. — Gradivo in načrti o zidanju župnišča v SkALj, fasc. 51/29 in v Državnem arhivu Slovenije (= DAS), Gubern. archiv, fasc. 43/95. — 9. KapALj, Prot. cap. Lab. IV, f. 14 — 1. 6. 1708. — 10. Pogodba v SkALj, fasc. 51, mapa 1/4. — 11. SkALj, Prot. off. episc. 57, str. 414 — 30. 8. 1706; SkALj, Registrum pensionum Seminarii Episcopalis Labacensis in še poseben zvezek izrednih darov; KapALj, fasc. 259, št. 13/1 — seznam obligacij. — Znesek denarja ob koncu tega poglavja. — 12. Listina v italijansčini v KapALj, fasc. 259, št. 8. — 13. J. Gr. Dolničar, Vita Joannis Antonii a Thalberg, cap. 7 v Semeniški knjižnici v Ljubljani (= SKLj) rkp. 15. — 14. J. Gr. Dolničar pravi v svojih Annales urbis Labacensis, f. 64' (rkp. 11 v SKLj — prevod glj V. Steska, IMK 11 [1901], str. 158), da se je to zgodilo že 5. maja, vsi drugi zapiski pa imajo za to datum 9. maja, n. pr. že omenjeni življenjepisi Vita Joannis Antonii a Thalberg, cap. 7; dalje istega avtorja Historia Cathedralis Ecclesiae Labacensis str. 185 (rkp. št. 5 v SKLj, ali v tiskani izdaji leta 1882 str. 72) in vpis v uradni knjgi prispevkov Registrum... v SkALj, pa tudi drugod. — 15. KapALj, fasc. 259, št. 13/3. — 16. Dr. Sergij Vilfan, Zgodovina ljubljanske mestne hiše, 1959, str. 38. — 17. Medalien auf dem Collegium Carolinum Nobilium gerüstet, rkp. v Miscellanea II, SKLj S II 4 in na posebnem listu. Deloma objavil V. Steska v IMK 10 (1900), 118. — 18. KapALj, Prot. cap. Lab. IV, f. 17'. — 19. SKLj, rkp. 11: Annales urbis Labacensis, f. 64. — 20. KapALj, fasc. 259 št. 13/4 in Prot. cap. Lab. IV, f. 30'. — 21. Več spisov v KapALj, fasc. 250 št. 10. — Mestni sejni zapisniki za to leto niso ohranjeni. — 22. SkALj, Prot. off. ekisc. 38, str. 346 — poročilo na simodi 5. 5. 1710. — 23. KapALj, Prot. cap. Lab. IV, fasc. 72 — poročilo v Rim 11. 7. 1710. — 24. Vložjen v rkp. Historia Cath. Eccl. Lab., SKLj, rkp. 5. — 25. KapALj, fasc. 250 št. 10/6–13; 1709; 20500 zidne in obočne opeke, 14000 strešne. 1710; 39000 zidne in obočne, 23000 strešne. 1711; 53000 zidne in obočne opeke. — KapALj, fasc. 206 št. 13/3; 1712; 42000 strešne opeke. — 26. KapALj, fasc. 206, št. 13/6. 7. — 27. KapALj, fasc. 206, št. 13/4. 5. — več o tem gl. Steska, ZUZ 5 (1925), 14. — 28. KapALj, fasc. 206 št. 13/8–14; fasc. 207 št. 9/1 do 15 in 15; fasc. 208 št. 14. — 29. KapALj, Prot. cap. Lab. IV, 176; J. Gr. Dolničar, Vita... in: Annales, f. 82. — 30. Historia Cath. Eccl. Lab., str. 190. — V tiskani izdaji (1882), ki pa ni zanesljiva, teh zapisnikov ni. — 31. KapALj, Prot. cap. Lab. IV, 399. — 32. KapALj, Prot. cap. Lab. IV, 164 — 21. 7. 1714; MALj, Cod. I, št. 60, f. 127 sl. — cit. Radics, n. d. 67. — 33. Radics, n. n. m. — 34. KapALj, Prot. cap. Lab. IV, 399 — 8. 4. 1720. — 35. SkALj, Alumni Seminarii Episcopalis 1717–1785. Deloma objavil V. Steska v IMK 15 (1905), 153 sl. — 36. a) »Discursus privatuse — rkp. v Miscellanea IV — SKLj S II 4, ki ga je po rkp. v francišk. arhivu v Ljubljani objavil p. Hugo Bren: Zgodovini ljubljanskega semenišča, Carniola (N. V.) 8 (1917), 139–143. — b) »Historia Cathedralis Ecclesiae Labacensis, rkp. 5 v SKLj, str. 185–89; v tiskani izdaji 72–75. — c) Doslej ne najdeni rkp. iz leta 1713: »Instructio eorum, qui adolescentes Collegio Carolino Nobilium Labacensi... instituendos committere voluerint, ki ga je deloma objavil Kulavic, n. d. 808 sl., več pa ga je prepisal v rkp. spisu iz l. 1891, v SemALj. — č) »Medalieu auf dem Collegium Carolinum gerüstet, rkp. v Miscellanea IV, SKLj S II 4; deloma objavil V. Steska, Naši denarji in krajske spomin-

ske svetinje, IMK 10 (1900), 118. — d) »Bibliotheca Labacensis publica«, rkp. 14 v SKLj, objavil V. Steska v IMK 10 (1900), 134–140; 145–174 in F. Ks. Lukman v ZUZ (N. V.) 5/6 (1959), 469–476. — 37. Objavil Kulavic, n. d. 808 sl. in za njim vsi omenjeni avtorji. — 38. Prim. predgovor tiskarja J. Gr. Mayra v knjigi: Evangelia inu lystuvi, 1715. — 39. KapALj, Prot. cap. Lab. IV, 445 — 27. 11. 1721. Objavil V. Steska v IMK 14 (1904), 143. — O freskah več V. Steska v DiS 16 (1905), 531; Iz. Cankar v DiS 23 (1920), 190 in v SBL II, 610. — O freskah posebej in o knjižnici: Fr. Stele-Plečnik: Projekt univerzitetne biblioteke ljubljanske, 1933. — 40. MALj, Cod. XIII, št. 142 b, f. 53–56 — cit. Radics, n. d. 68. — 41. KapALj, fasc. 267 št. 9. — 42. Glej op. 10. — 43. SkALj, Prot. off. episc. 49, 501 sl.; KapALj, fasc. 146 — sinoda 1750; SkALj, Prot. off. episc. 50, 80. — 44. KapALj, fasc. 146 — sinoda 1753 in sinoda 1738. — 45. SkALj, Registrum pensionum Seminarii Episcopalis Labacensis, in: Extraordinaria auxilia obtentia pro fabrica Seminarii Episcopalis Labacensis. — 46. Glej op. 9. — 47. Ducatus Carnioliae tabula chorographica, 1744. — 48. SkALj, fasc. 51, mapa 1. — 49. Kar se dobro sklada s Kidričevjo oceno Peera kot bibliofila, SBL II, 278. — 50. SkALj, f. 51, mapa računov; obračuni delavcev in seznami opeke za 57000 kosov (brez strešnikov). — 51. SkALj, Expensa aedificii pro pauperibus et emeritis Sacerdotibus s. Philippi Nerii in Seminario Labac. 1757. — 52. SkALj, fasc. 51, mapa računov; računi za 450 gld. — Prim. V. Steska, Slovenska umetnost I, 1927, 97, kjer je treba popraviti letnico in vir. Fresko v obočnici so kmalu, verjetno ob prezidavah 1820 ali že 1791, prebelli, ker so obočnico opustili in prezidali. Šele jeseni 1958 je bila deloma odkrita ter ugotovljena oblika in velikost (ca. desetkrat 3,5 m) slabo ohranjene freske. Oltarno sliko za kapelo je l. 1768 naslikal A. pl. Dahlstein, ki se je na zadnji strani podpisal. Popraviti je treba torej Steskovo trditev (n. d. 159), da jo je l. 1775 slikal Püchelstein. — 53. KapALj, fasc. 267 št. 10/1: načrt škofa Karla Herbersteina o novem semenišču iz novembra 1773. (Original v DAS, Ecclesiast. Lit. P, Num 5/1) in št. 10/9, odgovor semeniškega ravnatelja Scasa 20. 5. 1774 na vprašanja deželne vlade o stanju semenišča — 54. Navaja Kulavic, n. d. 811. — 55. SkALj, fasc. 38/semenišče, št. 958/1790 in 456/1791. — 56. Prim. načrte iz l. 1819 v SkALj, fasc. 51/29/1198, ki imajo nekatere sobe že prezidane. — 57. Prim. Kulavičev rkp. iz l. 1891, str. 20 v SemALj. — 58. SkALj, f. 51/29/567 in 1386. — 59. SkALj, fasc. 51/29/619 — 6. 5. 1819. — 60. Veliko gradiva v SkALj, fasc. 51/29 in v DAS, Gubern. archiv, fasc. 43/95. Iz te dobe je že omenjeni načrt, popisov o delih pa ni najti. — 61. Glej op. 8. — 62. Po podatkih v Kulavičevem rkp. iz 1891, str. 25 — SemALj. — 63. Kulavic, n. d. 814 — prim. tudi načrt iz 1819. — 64. SemALj, Kulavičev rkp. 1891, str. 25. — 65. Vidna n. pr. na načrtu iz l. 1831 v MALj, zbirka načrtov. — 66. SemALj, načrt iz novembra 1882. — 67. Načrti in akti v MALj, Reg. I, fasc. 992 št. 10501/1885. — 68. Prezidava vodjevega stanovanja v 5. nadst. leta 1885 in prezidava drvarnice v pritličju v t. i. trgovino »Pri Janezu« leta 1885. Oba načrta v SemALj. — 69. Načrt v SemALj. — 70. Osuntek v SemALj. Odobreni načrt in dopisi v MALj, Reg. I, fasc. 1158, številka 13515/1893. — 71. Načrti v SemALj. — 72. Podrobna dokumentacija v SemALj. — 73. Dopisi v SemALj in v MALj, Reg. IV, 56505/37. — 74. Dopisi in načrti v MALj, Reg. IV, št. 56505/37 in deloma v SemALj. Na prošnji 31. 5. 1937 v MALj je zabeleženo, da se načrt takoj odobri, vendar je bilo formalno gradbeno dovoljenje izdano šele 11. 12. 1939! — 75. Objavljen v knjigi: Stele-Plečnik, Napor, 1955, 21. — 76. Načrti iz l. 1955, odobritev 15. 7. 1956 in ostali dopisi v SemALj. — 77. Načrti ing. arh. Toneta Bitenca v SemALj. — 78. Načrti Zavoda za ureditev stare Ljubljane (prof. ing. arh. Boris Kobe in ing. arh. Bitenc Tone) in dokumentacija v SemALj in v arhivu Zavoda za ureditev stare Ljubljane.

DVE »NOVI« BAROČNI FASADI V LJUBLJANI

NACE SUMI

Pri delih, ki jih izvaja Zavod za ureditev stare Ljubljane v ljubljanskem semenišču, kjer bo v pritličju stavbe na dvorišču urejena moderna (pokrita) tržnica, so našli na pomemben dokument baročne arhitekture. Sicer je bil vrhnji del ozkega osrednjega trakta proti Ljubljani, ki v višino izstopa kot rizalit, viden že doslej; toda zdaj so odkrili tudi obe spodnji etaži zunanjsčine, ki sta obdelani s plemenito »prstanasto« rustiko in kjer se ponavljajo v vseh treh oseh ločno zaključene odprtine. Pokazalo se je, da je bil doslej ta del prekrit z novejšim gladkim fasadnim ometom, ločne odprtine pa retuširane v pravokotne. To se je zgodilo v dobi, ko so baročne estetske norme zamenjale klasicistične, torej v zadnjem desetletju XVIII. stoletja, najkasneje pa do 1819. Ta trakt je doživel očitno v tem času tudi notranjo prezidavo.

Po ohranjenih računih in drugih podatkih, ki jih objavlja M. Smolik (Kako so gradili ljubljansko semenišče, v tej številki Kronike), je zidava trakta datirana v leta 1756/58. Ta datacija je zdaj novo trdno oporišče za obravnavo sloga ljubljanske stavbarske šole v petdesetih letih; saj zdaj v celoti vidni fasadi izredno dobro dokumentirata doslej le s skupimi spomeniki izpričano posebno smer v tem desetletju, ki se naslanja neposredno na slog štiridesetih let in živi torej vzporedno ob novih pobudah, ki jih je okrog 1750 uveljavil v mestu Matija Perski, priseljenc iz Avstrije (rojen v Dobersbergu ob češki meji 1681, v Ljubljani od leta 1747, umrl 1761. Več o njegovem delu in drugih mojstrih v še neobjavljeni disertaciji »Ljubljanska baročna arhitektura«).

Sicer sta na nastanek v petdesetih letih kazali tudi doslej vidni vrhnji nadstropji trakta: iz stene se izvijajo ob srednji osi ojačeni, ob krajeh enostavni pilastri (tako da nastane plitev osrednji rizalit), pod vrhnjim vencem nosijo igrive rokokojske kapitele; podoben štukaturni okras je v okenskih čelih, pod okni so plitve okvirne table. Okni v srednji osi sta zaključeni s potlačnim lokom, medtem ko so stranska štiri oblikovana kot pravokotne pokončne odprtine. Ta popis velja za dvoriščno fasado trakta, ona proti Ljubljani je sicer po shemi ista, le v doraciji skromnejša.

Novo odkrito pritličje, ki ga sestavljata spodnji mezzanin in nadstropje, ima samo ločne odprtine, ki jih zaključujejo sklepni kamni iz ometa; je v celoti prepredeno z ometno rustiko v obliki horizontalnih prsta-

nov, ki se ob odprtinah lomijo. Nad mezzaninom je razmeroma skromen venec, ki deli spodnji etaži. Pilastri rastejo iz tal in jih kakor ostali spodnji del fasade prepredajo rustični pasovi.

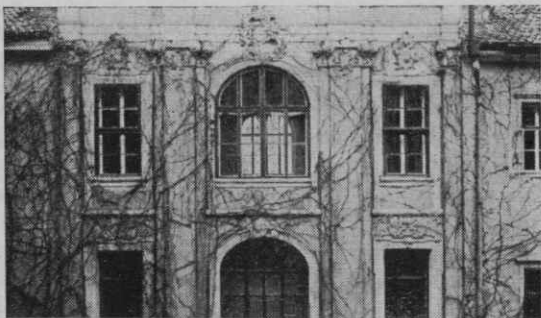
Po svojem slogu in času nastanka predstavlja zdaj v celoti odkriti trakt v primeri s starejšim z glavnim vhodom in knjižnico najmlajšo še baročno sestavino semeniškega kompleksa. Za študij je posebno prikladen, saj je mogoče na eni sami stavbi premeriti razloček med stavbnim slogom začetka in srede XVIII. stoletja. Da bi bil ta bolj jasn, poskusimo v najkrajših črtah orisati njegov razvoj v tem času.

V začetku XVIII. stoletja, ko je stavbni program v Ljubljani obsegal rekonstrukcijo oziroma novo zidavo zlasti cerkvenih in nekaterih drugih javnih stavb, ki so jih zvečine postavili Italijani, imamo opraviti z arhitek-

Fasada dvorišnega trakta v semenišču pred odkritjem pritličnih etaž

turo, ki se izraža na zunaj v težkih masah. A ne samo na zunaj; razen v stolnici, kjer je prostorna meja razvrednotena oziroma razširjena z iluzionistično poslikavo, kažeta tudi obe drugi cerkvi, križanska in uršulinska (zlasti zadnja), podoben ton tudi v prostoru; spričo plastične in čiste prostorne meje tudi prostor dojemamo analogno. Še celo pa velja to za profane stavbe, saj se pri njih izrazito odlikuje predvsem zunanja podoba. Tri arhitekture so v tej vrsti posebno značilne: semenišče, uršulinski samostan in mestna hiša. Semenišče (začeto 1708), ki je bilo že od začetka gotovo zamišljeno kot celota, izvedeno pa le v traktu proti Dolničarjevi ulici in Pogačarjevemu trgu, učinkuje kot masiven blok in to lastnost nazorno stopnjuje gigantski portal. Uršulinski samostan je poslopje, ki operira zgolj z masami; te rastejo proti kupoli in zvoniku cerkve; v tem pogledu pa je odlično delo. Rotovž, v tej vrsti edini prispevek domačega arhitekta Gregorja Mačka, je vsakomur znan: niso ga zaman označevali starejši avtorji za renesančnega, pri čemer so očitno hoteli poudariti pomanjkanje razgibanih elementov, torej tistih, ki veljajo za tipično baročne sestavine. Kajpak ne rotovž ne druge stavbe niso renesančne, ne pokorijo se toliko racionalnim zakonom nošnje in teže, ne gre za renesančno ravnovesje; mase so, lahko bi rekli, nabrekle; po-

Vrh fasade dvoriščenega trakta v semenišču pred restavracijo

samezne plastične sestavine izražajo prav to temeljno lastnost.

Do tridesetih let, ko je dejavnost domače šole, zlasti Mačka, izpričana z vrsto cerkva po deželi, se je slog že močno spremenil. Arhitekt komponira prostore teatrsko (Limbarska gora, Jošt), pojavijo se prvi domači, spričo sorodno uglasene arhitekture zdaj organski domači iluzionistični oboki (Jelovškovo delo), tudi zunanji pogledi postajajo izraz istih tendenc: okoli 1740 se stene razžive v pilastrski arhitekturi, portali se gibljejo celo v podbojih, a tudi posamezne prostorsko ali plastično ločene sestavine se za poglede iz preračunanih daljav spreminjajo v optične ploskve (Velesovo, Limbarska gora). Arhitektura izgublja na svojem masivnem značaju. V najlepšem dokumentu teh prizadevanj v začetku tridesetih let, kolikor gre za prostorsko obravnavo, — na Limbarski gori, je prej težka stena s sistemom predrtin in načinom osvetljave postala svetlobna zavesa. V splošnem so te tendence privedle do udomačenja novih ustreznih velikih in drobnih form, tako da novo fazo po 1740 označuje naslon na avstrijsko arhitekturo. Tam so borrominijevski in francoski elementi v vse bolj lahkotnih sintezah privedli v tridesetih letih do pojava, ki ga literatura označuje kar za »nežni«¹ stil. Poglejmo nekaj primerov v Ljubljani, ki kažejo v isto smer:

Iz začetka štiridesetih let naj omenim palačo v Gosposki ulici 4 (1741): pilastrska fasada je dobila portal, čigar podboji in preklada se gibljejo ter na ta način razmerno toga, plitvo shemo prevrednotijo v omenjeno smer. Če so pri tej stavbi okna še uokvirjena s preprostimi kamnitimi podboji in zgolj skopo profiliranimi prekladami in policami, kaže leto dni mlajša zunanjščina bivšega mestnega hotela (Ciril Metodova št. 21) poleg razgibanega portala tudi že razgibana trikotniška in ločna okenska čela; preklade so se v srednjem delu vzbočile in

»Mislejev«¹ portal na semenišču (1714)

Goričane — panorama graščine

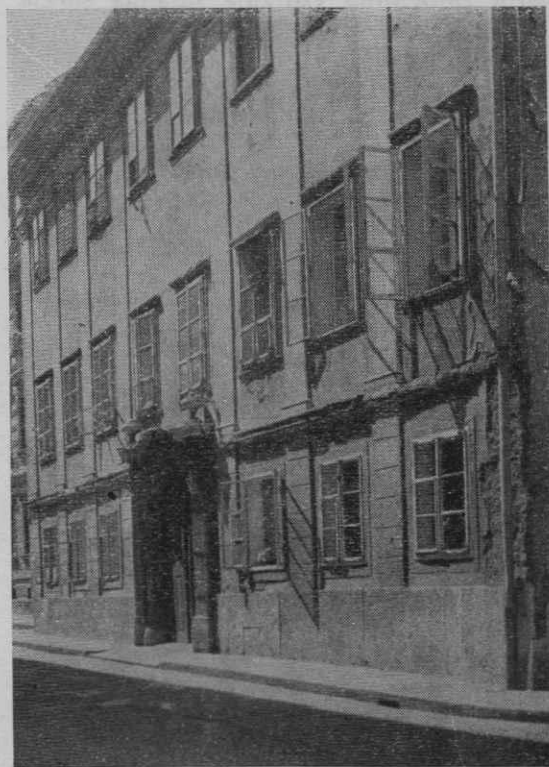
napravile prostor za novo sestavino, za drobno dekoracijo. Opozoriti je treba ob tej stavbi tudi na fasadno shemo samo: ker je spodnje pritličje obravnavano kot trgovska etaža, je trakasta rustika prepredla še prvo nadstropje, tako da imamo na vrhu spet le dve polnovredni, približno enako visoki stanovanjski etaži, kakor v Gosposki ulici. Opisani primer predstavlja za Ljubljano značilno variacijo prvotne sheme, kakor smo jo srečali v Gosposki ulici.

O nadaljnjem razvoju sloga naj pričata še dve stavbi: graščina v Goričanah in Koslerjeva hiša na Titovi cesti. V primeri z doslej označenimi stavbami se Goričane že po shemi precej ločijo; opuščeno je rusticirano pritličje, obe etaži sta zvezani z enotnimi pilastri, nad njima je močan venec. Prvotni vrhnji mezzanin zdaj manjka. Gre za novo shemo, ki je očitna posledica naročila škofa Attemsja in izvira iz avstrijske arhitekture. Vendar stavbni členi ne kažejo v primeri z drugimi ljubljanskimi stavbami nobenih bistvenih razločkov (enak je vrtni portal, pilastri, zlasti shema na vrtno stran). A dvoje prvin pomeni novost: prvič so pilastri na glavni fasadi ojačeni, s čimer se je stena razživela ne le v dveh, marveč v treh plasteh; drugič pa je nov dekorativni detajl. Celovski štukater Auracher je moral priti, očitno spet po škofovi želji, v Ljubljano, da je dodal stavbi tisto najdrobnejšo in najbolj razgibano sestavino, ki je dotlej v tako izrazito rokokojski obliki ljubljanska arhitektura ni poznala. Na mestnem hotelu predstavljajo dekorativni detajl, ki rahlja in mehča vtis stene, še trdi kamnoseški (Bombasijevi) izdelki, stilizirani cvetovi in školjke; v Goričanah pa smo doživeli prvič docela rokokojsko dekoracijo. A vendar vsaj na zunaj ne gre za izrazit rokokojski občutek, ki bi v našem primeru moral biti rezultat »izigravanja«
dekoracije in sheme, marveč je štukatura vkomponirana baročno, nekaj podobnega, kakor to opazujemo tudi v bolj deko-

rativno posutih baročnih arhitekturah po Avstriji. Iz domače šole tudi tam zaradi baročne folije ni mogel zrasti noben organski rokokojski slog. Prav tako formulacijo pa je literatura poimenovala z »nežnim«
slogom.

Med 1750 in 1752 postavljena Koslerjeva hiša dobro kaže, do katere stopnje je ljubljanska šola udomačila nove dekorativne prvine. Dodala pa je sistemu ojačenih pilastrov in že formiranemu rizalitu z novim ojačenjem teh prvin še povezavo oken v vertikalni smeri s plitvimi okvirnimi tablam; rezultat vseh opisanih elementov je tanko s profili prepredena stena, omehčana z rokokojsko dekoracijo.

Značaj vseh doslej omenjenih (in vrste drugih) stavb je tak, da se ni mogoče znebiti vtisa, da moramo računati z delom ali vsaj odločilnim vplivom enega samega mojstra. Toda vse te stavbe oziroma fasade so anonimne. Le po drugotnih virih lahko domnevamo, da gre morda za delo arhitekta Janeza Jurija Schmidta. V svojem življenjepisu, ki ga je predložil graški deželni vladi, ko se je tamkaj potegoval za mesto deželnega stavbenika (akt hrani graški arhiv), je navedel, da je sodeloval (pred 1729, ko je življenjepis datiran) pri postavljanju reških pristanišč in dunajskih palač. Ta podatek

Fasada hiše v Gosposki ulici št. 4

podpira njegovo kandidaturo za avtorja ljubljanskih patricijskih hiš štiridesetih let: zakaj Dunaj je najverjetnejše in najbližje izhodišče za vse novosti, ki jih opazujemo takrat v Ljubljani. In sicer prav dunajska (po njenem vplivu tudi lokalne šole) arhitektura prvih treh desetletij. Gre torej za uvoz in udomačenje elementov zlasti borrominijevske, avstrijsko predelane arhitekture drobnih form in členitve. Provenienca našega mojstra je za zdaj sicer še zavita v temo. Po neuspelem poskusu, da bi se ustalil v Gradcu, se je naselil v Ljubljani, kjer je bil stavbenik do okoli 1760. Razmeroma umirjeni značaj ljubljanske variante »nežnega« sloga pojasnjuje po eni strani ljubljanska tradicija prve faze, po drugi pa morda okoliščina, da je domnevni mojster prav zato mogel v mestu udomačiti le elemente prvih desetletij dunajske šole v takem izboru, ki so mu bili osebno pri srcu. Z drugimi besedami, tudi sam mojster je moral zrasti ne le ob dunajski klasiki, marveč tudi ob južnjaških vzorih: to morda pojasnjuje podatek o zidavi reških pristaniških naprav. Tezo o Schmidtovem avtorstvu teh stavb podpira še druga okoliščina: tudi v petdesetih letih, ko je v Ljubljano zanesel nove elemente avstrijskega baroka Perski, varovanec barona Rakovca, se v nekaterih primerih trdovratno vzdržuje fasadna shema štiridesetih let. Naj bo torej domneva o Schmidtu pravilna ali ne, v vsakem primeru

Goričane, del dvoriščne stene

moramo računati z delom ali vsaj neposrednim vplivom neznanega mojstra štiridesetih let, ki je nove pobude preživel s svojim delom. Poleg Schmidta živi v tej dobi v Ljubljani še arhitekt Candido Zuliani. A ne le italijansko ime (ki ga srečamo pogosto na Avstrijskem, kjer se je vsaj ena veja rodbine udomačila), tudi stara trnovska cerkev in dozidava smleškega gradu spričujeta mojstra, ki se je tesneje oklepjal italijanskih vzorov. V Trnovem je reduciral (1738) shemo ljubljanskih Križank, v Smedniku (1763) pa, čeprav je njegov delež spričo popotresnih obnovitvenih del (po 1895) še težko določljiv, kaže prvine zgodnjega italijanskega klasicizma. Za avtorja ljubljanskih palač štiridesetih in njihove tradicije v petdesetih letih po dosedanjem znanju torej ne more priti v poštev.

Zdaj pogledimo nekatere novosti, ki jih je prinesel v Ljubljano Perski.

Eno izmed redkih izpričanih del tega mojstra je fasada hiše na Mestnem trgu 18. Rusticirani pas je omejen samo na pritličje (rustika tudi ni prstanasta, marveč je ustvarjena z vodoravnimi zarezi na enotnem nivoju ploskve), nad obema stanovanjskima reprezentančnima etažama, ki ju vežejo enostavni pilastri, je nad vencem mezzaniju:

Ciril-Methodova 21 — fasada

Fasada palače v Gosposki ulici št. 3

v glavnem torej mestni ulici prilagojena shema, kakor smo jo spoznali že v Goričana. Pilastri tu seveda predirajo tudi vrhnji venec pod mezzaninom in se zajedajo v podkapnega kot plitve konzole. Vendar je podrejenost mezzanina glavnima etažama izražena že s tem, da imajo pilastri pod delilnim vencem kapitole. Če opazujemo detajle na fasadi, potem moramo ugotoviti, da so zlasti okenska čela novost za Ljubljano: nastala so s plastenjem, razgibana so tudi — vsaj v prvem nadstropju —, drugače kakor prej. Take oblike pa spet najdemo v sodobnem in malo starejšem opusu dunajskih in sploh avstrijskih arhitektov (Hildebrandt, Prandtauer, Hueber). To ni čudno, saj je izpričano, da je naš mojster pred prihodom v Ljubljano delal v Gradcu, nedvomno pa je Dunaj dobro poznal. Tudi druga, že navedena razlika v pilastrski členitvi je značilna: enostavni pilastri namesto že ojačenih ljubljanskih. Ti zdaj ustvarjajo samo eno novo stensko plast. Zato je rahlo napredoval štukaterski okras, ki je v nekaterih sestavinah soroden tistemu v gornjegrajski cerkvi. Tudi to je razumljivo, saj smo doslej mojstra poznali le po njegovem delu v Gornjem gradu; tam je po naročilu škofa Attemsa gradil novo cerkev in moderniziral graščino.

Niso pa te formalne sestavine edine, ki jih je arhitekt zanesel v Ljubljano. V tem pogledu je še bolj značilna Barbova palača v Gosposki ulici 3, ki jo pripisujem Perskemu kot največje njegovo ljubljansko delo. Že v prostorski kompoziciji je stavba odlično in za nas edinstveno delo; a tu nas zanima samo njena fasada. Njena osnovna shema dokazuje, da je Dunaj poznal, saj predstavlja očiten odvod Hildebrandtove na palači Daun-Kinsky. Zlasti je vidna črta jasno izdelan osrednji rizalit, ki ne izstopa toliko plastično, kakor po shematični obravnavi in dekorativnem detajlu. Pilastrska shema se loči: v sredini normalni enostavni pilastri z varianto kompozitnih kapitelov, na krilih kar klasicistično hladna lizenska obloga. Volutasta čela nad rizalitnimi okni so v nasprotju z geometriziranimi na krilih. Temeljna značilnost je tedaj dosledna diferenciacija rizalita in kril. Arhitekt je v drugem svojem delu, v fasadi graščine v Dolu pri Ljubljani šel v poenostavitvi stenske folije še dalj: celo lizene je opustil, steno pa dekorativno rusticiral po avstrijskih zgledih, uvedel torej element, ki ga je Avstrija prejela zlasti od francoske arhitekture.

Perski je prišel v Ljubljani v modo. Zakaj večina palač, vsaj kar zadeva njihove

Fasada Koslerjeve hiše

najvidnejše prvine, fasade, kaže njegovo roko ali vsaj njegov odločilni vpliv.

Vendar, kakor že rečeno, srečamo tudi v petdesetih letih, ko so nastala skoraj vsa dela tega arhitekta, nekaj stavb, kjer se vzdržuje starejša shema. Nastajajo pri tem značilne sinteze obeh smeri: za primer naj navedem ljubljanski lontovž z ojačenimi pilastri v sredini, mesnatimi kapiteli, posnetimi po Križankah, a obenem z novim detajlom okenskih čel. V nekaterih delih pa je delež štiridesetih let močnejši. Tako na priliko Schweigerjeva hiša na Starem trgu št. 11a (tudi okoli 1755) kaže ob novem, razgibanem detajlu okenskih čel in rokokojski dekoraciji čisto staro shemo mestnega hotela; uvedla je kajpak osrednji plitev rizalit, sicer pa je sistem ostal stari, česar novi detajl ne more prikriti.

Mimo še nekaterih drugih prič te smeri smo dobili z odkritjem rusticiranega spodnjega pasu semeniškega trakta nov, morda najbolj nazoren dokument o tradiciji štiridesetih let. Tudi v našem primeru je neznan arhitekt (domnevni Schmidt) prejel rokokojsko štukaturo, a dosledno obdržal staro, etažno shemo z mestnega hotela, v skladu z razvojem palač štiridesetih let pa z ojačenjem pilastrov ustvaril plitev navidezni rizalit. Kar loči ti dve fasadi od starejših shem,

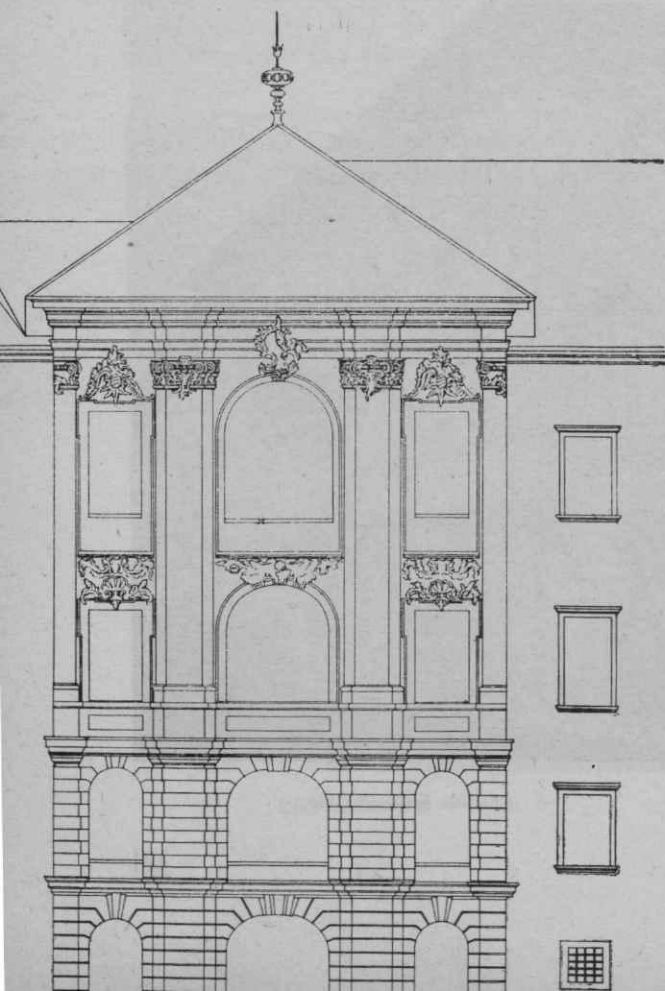

Uršulianke — primer italijanske masivne baročne arhitekture

so ločno zaključene odprtine v srednji osi in v obeh etažah rusticiranega pritličja. Te pa so razložljive tako s prostorsko vsebino (očitno je bil v traktu prvotno sistem dvoranic) kakor s prilagoditvijo novega trakta tudi šele zdaj odkritim arkadam, ki nosijo vse dvoriščne stene.

Žal tudi tokrat v računih ime arhitekta ni omenjeno. Vendar je analiza mogla dati člen več k razvezavi anonimnosti ljubljanskih palač štiridesetih let in njihove tradicije v petdesetih letih. — Po 1760 namreč tako jasnega izročila sploh ni več. Tudi to dejstvo je pomenljivo, zakaj v desetletju med 1760—1770 so prenehali z delom tako Zuliani, kakor oba druga arhitekta, Perski in Schmidt. Nov element za tezo, da smemo prav v Schmidtu iskati mojstra tega trakta in vseh drugih sorodnih del. Zakaj učenec Perskega, Lovrenc Prager, spričuje v delih, kolikor jih poznamo, izrazite klasicistične poteze, ki jih njegovi mlajši sodobniki sicer omiljujejo v močnejšem naslonu na tradicijo. A vendar moramo obravnavati čas po 1760 kot novo fazo v razvoju ljubljanskega baroka, ko je doba razcveta in največjega motivnega bogastva ter najbolj kompliciranih kompozicij že minila. Arhitektura, ki je v začetku stoletja še nosila aristokratsko-heroične poteze, ki je med 1740 in 1760 postala nosilka nežnih čustvenih doživetij, je poslej zakrnela v racionalističnem poenostavljanju in razstavljanju prvin ter klasicističnem otrdevanju in »zapiranjem« form. O zaključku tega procesa ob koncu stoletja zgovorno priča prav prekritje rusticiranega pritličja obravnavanega trakta s pusto, nerazčlenjeno steno.

Dvoriščna fasada semenišča

Z DRUGO STOTNIJO SLOVENSKEGA PLANINSKEGA POLKA V BORBI ZA KOROTAN

(Ob štiridesetletnici)

JURIJ MUSIČ

Po imenovanju za poveljnika 2. stotnije Slovenskega planinskega polka sem se začel februarja 1919. leta javil pri njegovem poveljstvu v Pliberku. Polk je takrat s svojimi prednjimi stražami ščitil desno obalo Drave od mostišča nad Sp. Dravogradom do približno Dražje vesi, se pravi, ta del demarkacijske črte, kajti po nesrečnih bojih pri Šent Jakobu, Rožeku in Borovljah je bila zaključena nekakšna vrsta premirja s koroško deželno vlado. Ti boji so seveda zelo neugodno vplivali na duha našega vojaštva kakor tudi na nestalno in zastrašeno prebivalstvo tostran demarkacijske črte.

Iz polkovnega poveljstva sem šel nato v štab 1. bataljona, ki je bil tedaj v Dobu, in sem se javil pri poveljniku tega bataljona stotniku Nejedlem. Bila je zelo huda zima z visokim snegom in ostrim mrazom. V Dobu sem se zadržal nekaj dni, da bi dodobra spoznal situacijo na bataljonskem sektorju, nato sem krenil v Libeliče, kjer je bilo poveljstvo moje 2. stotnije. Stotnija je ščitila del demarkacijske črte od Libeliške gore do Žvabeka, a rezerva je bila v Libeličah in na Sui. Po prihodu v Libeliče sem si zastavil kot poglobitveno nalogo, da okrepiam samozavest svojih fantov, pri čemer sta mi bila v pomoč dva odlična rezervna častnika, Pertot in Makovec. Kljub premirju so patrulje Volkswehra pogostokrat s streljanjem vznemirjale naše postojanke, pa tudi sovražno topništvo se je od časa do časa oglašalo. Naša slovenska uprava se je bila v tem sektorju takrat že povsem utrdila, pa tudi v samih Libeličah je že bilo nekaj uradnikov s Kranjskega in Štajerskega. Domače prebivalstvo je bilo neopredeljeno, največ iz strahu pred maščevanjem Nemcev, če bi se le-ti teh krajev ponovno polastili.

Ko sem se zadnje dni avgusta vrnil z dopusta v Libeliče, sem našel povsem spremenjene razmere. Naše poveljstvo se je bilo namreč odločilo, da prehití Nemce, ki so se mrzlično pripravljali na ofenzivo, z lastnim napadom na njihove postojanke. Naše napredovanje se je uspešno pričelo 29. aprila, a so Nemci že naslednjega dne prešli v protinapad; razbili so našo posadko v velikovškem mostišču, nato pa začeli z ofenzivo tudi južno od Drave ter od Apač ogrozili našo komunikacijo Velikovec—Jezerko. Pričel se je naš splošni umik na štajersko in

kranjsko mejo, ki se je pri nekaterih naših oddelkih na žalost spremenil v pravi beg. Disciplina in duh sta v splošnem tako zelo padla, da bi mogli Nemci takrat brez večjih ovir napredovati tudi preko koroške meje, če bi to hoteli. Niso mi znani operativni in taktični vzroki tega poraza, vendar jih je treba iskati ne le v pomanjkanju volje do skrajne požrtvovalnosti, marveč tudi v slabem vodstvu pri Velikovcu in nezadostni prizadevnosti nekaterih naših častnikov, da bi utrdili samozavest in borbeni duh naše mlade slovenske vojske.

V Libeliče sem se vrnil 28. aprila ravno po pogrebu štabnega narednika Rakovca, ki je padel, zadet od sovražne granate, na pragu stotnijskega poveljstva. V bojih naslednjih dni so Nemci pobili in zverinsko masakrirali nekaj borcev iz voda, ki je bil poslan, da okrepi obrambo naših postojank pri Sv. Lovrencu. Po višjem povelju sem v prvih majskih dneh začel z umikom v smeri Sp. Dravograd—Muta—Brezno ter imel pred Črnečami spopad s sovražnikovim prednjim oddelkom, ki pa smo ga z ognjem iz strojnic zavrnil. Ko smo dospeli po napornem maršu v popolnem redu v Brezno, je moja stotnija prevzel bataljon karlovškega polka, ki je bil tja poslan zaradi zaščite ogroženega Maribora. Ne da bi nam privoščil nadvse potrebni odmor, mi je odločni poveljnik tega bataljona ukazal, naj s svojo stotnijo ponovno zavzamem Muto in Vuzenico. Stavil sem stotnijo v pokret in krenil z njo proti meji. Nekaj sto metrov pred Muto nas je sprejel sovražnik z močnim ognjem. Ob tej priliki je tik zraven mene junaško padel smrtno

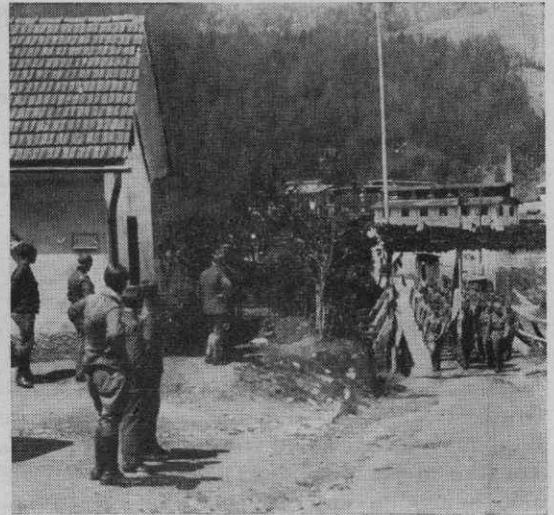
Pogled na Rožno dolino s Karavankami

zadeti narednik Glad. Sovražnika, ki je branil pokopališče ob cerkvi — kasneje smo zvedeli, da so to bili oboroženi graški visokosolci — smo v naskoku vrgli iz njegove postojanke in zavzeli takoj zatem tudi sámo Muto in se zavarovali s prednjimi stražami zahodno od črte Muta—Vuzenica. Takoj po zavzetju Mute je prispel tudi bataljon karlovskega polka, ki je od moje stotnije prevzel zaščito meje. Moja stotnja pa je bila čez nekaj dni prepeljana po železnici preko Maribora in Celja v sklop našega polka v Slovenj Gradec. V žalostnem splošnem umiku je 2. stotnja častno izpolnila svojo nalogo in obvarovala sicer z občutnimi izgubami ugled našega, slovenskega orožja.

Čeprav naš polk pri umiku ni bil posebno prizadet, niti ni imel v celem večjih izgub, je bilo vendarle razpoloženje dokaj slabo in je prevladovala splošna pobitost. V Slovenjem Gradcu so se zbirali deli polka, ki so se v raznih smereh umikali s frontnih položajev. Spominjam se, da sem s svojo stotnijo prispel med poslednjimi, saj pa sem tudi napravil velik ovinek in bil zadržan zaradi zavzetja Mute. Po komaj dvodnevem počitku v Slovenjem Gradcu je polkovno poveljstvo poslalo mojo stotnijo na staro štajersko-koroško mejo in mi odredilo za obrambo odsek: k. 860 m—Bardnik—Otiški vrh—Sv. Janž—Vričl (513 m) na važni smeri Slovenj Gradec—Sp. Dravograd. Za poveljniško mesto sem si izbral župnišče pri Sv. Petru, kjer je bila tudi moja rezerva. Položaj je bil seveda preširok za mojo stotnijo, razen tega pa so znatne višinske razlike oteževale hitro premikanje oddelkov in nasploh organizacijo celotne obrambe. Pred našim položajem se je dvigal dominantni Buhenštajn, ki je v zvezi s Sv. Križem grozeče zapiral pristop k mostovom pri Spodnjem Dravogradu oziroma je sovražniku nu-

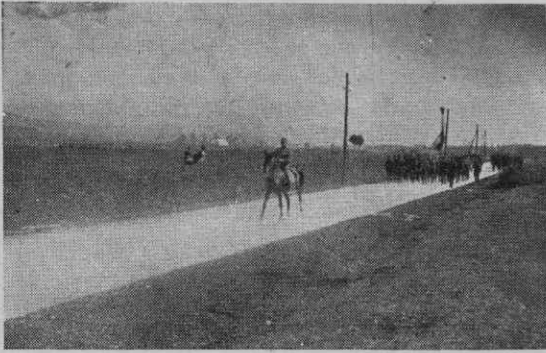
Pogled na Velikovec

Poročnik Pertot s svojim vodom pri Rajneku (julij 1919)

dil zelo ugoden izhodiščni položaj za napad na moj odsek. Vendar do tega ni več prišlo, ker je bilo 18. maja v Beogradu odločeno, da se podvzame velikopotezna ofenziva in da se Nemci vržejo za našo narodnostno mejo.

Za to pomembno ofenzivno akcijo je Slovenski planinski polk postal desna napadalna kolona Koroškega odreda, ki je imel nalogo, da v splošni smeri čez Guštanj, Pliberk in Lipico prodira proti Velikovec. 2. stotnja je bila skupaj s 5. in tehnično stotnijo v sestavi napadalne grupe podpolkovnika Todorovića; imela je nalogo, da zavzame s položaja k. 860—Otiški vrh—Vričl—Sv. Neža, skupaj z desnim krilom Labotskega odreda Spodnji Dravograd ter da v nadaljnjem prodiranju ščiti desni bok odreda, tesno sodelujoč pri tem z Labotskim odredom (mariborskim polkom). Pričetek te ofenzivne akcije je bil določen za 28. maj. Sovražnikova moč v Sp. Dravogradu in njegovem mostišču je bila ocenjena s približno dvema bataljonoma in 2—3 baterijami, kar pa se je kasneje izkazalo za pretirano, posebno v pogledu sovražnikove pehote. Za to akcijo je bila stotnja dopolnjena z rezervisti in manjkajočo opremo. S poveljnikom levokrilne stotnije Labotskega odreda, ki je morala napasti od Sv. Magdalene po grebenu Buhenštajna k Sp. Dravogradu, sem se sporazumel glede potrebnega sodelovanja pri napadu na Dravograd. Taktično težišče je seveda bilo v samem začetku pri tej stotniji, ki je bila na grebenu Buhenštajna, medtem ko je bil le-ta z naše južne strani ic težko dostopen. Dogovorili smo se, da napade sovražnika najprej ta stotnja, ki naj na ta način omogoči frontalni napad moji

Pohod oddelka slovenskega planinskega polka proti Velikovcu

stotniji čez strmi greben Buhenštajna k Sp. Dravogradu. Gledali smo z velikim zaupanjem v uspeh naše akcije, posebno še, ker smo računali z izdatno pomočjo topništva (4 baterije), postavljenega za našo napadalno skupino, a vedeli smo tudi, da sta red in disciplina pri sovražniku sumljive vrednosti. Prvič po osvoboditvi so bile v našem sestavu tudi srbske čete, kar je seveda pozitivno vplivalo na borbeno razpoloženje naših borcev. Poveljnik Koroškega odreda je bil generalštabni polkovnik Ljubomir Marić, ki ga je poslala srbska vrhovna komanda, da poveljuje odredu v odrejeni ofenzivi.

Zmagoslavna ofenziva se je pričela točno po vnaprej določenem načrtu 28. maja zjutraj. V napadnem sektorju Koroškega odreda je desna napadalna skupina podpolkovnika Todorovića imela tega dne največji uspeh. Levokrilna skupina mariborskega polka je s svojim prodiranjem po grebenu Buhenštajna utrla pot moji stotniji, ki je potem v neprestanem prodiranju osvojila najprej linijo Gradišnik — k. 511, a zatem je prebredla Mežo in zavzela k. 526, kjer jo je zatekla noč. Sovražnik je nudil slab odpor in nam je na opuščemih postojankah prepustil nekaj strojnic, 3 topove in obilico municije. Naša napadalna skupina ni s tem dosegla le taktičnega, temveč tudi velikega strateškega uspeha, ker je osvojila važno železniško križišče Dravograd in preprečila uničenje tamkajšnjih mostov, ki so kasneje v teku ofenzive odigrali važno vlogo.

Srednja in leva napadalna grupa desne kolone (stotnika Rojnik in Nejedly) sta do mraka osvojili Kotlje, a leva kolona je dosegla črto: Jankovec—Vel. Glava—Peca.

Naša desna napadalna grupa je v nespremenjenem sestavu prodirala naslednji dan (29. maja) čez Libeliče ter je zavzela položaj Potoče—Dobrava, s katerega je imela

nalogo, da pomaga mariborskemu polku (Labotskemu odredu), ki je bil v prodiranju po levi obali Drave zaustavljen zaradi močnega sovražnikovega odpora iz linije: Labot—Magdalenska gora.

30. in 31. maja je naša napadalna grupa na istem položaju s strojnicami in topništvom uspešno pomagala pri osvajanju Labota in Kasparštajna, a 1. junija je prodirala po desni obali Drave v smeri Lipice, držeča zvezo s kolono, ki je prodirala po levi obali Drave v smeri Rude. Ob tej priliki moram tudi omeniti splošno operativno situacijo v napadnem sektorju Labotskega in Koroškega odreda. 30. maja sta obe napadalni koloni Koroškega odreda (brez naše desne napadalne grupe) dospeli do desne obale Drave na sektorju Lipica—Velikovec, a nista mogli onemogočiti sovražniku poškodovanje mostu pri Velikovcu. Tako sta bili zadržani v svojem zmagovitem prodiranju, za forsiranje Drave pa ni bilo na razpolago dovolj mostovnega materiala niti ni bil obstoječi material takoj na mestu. Da ne bi prišlo do zastoja v ofenzivi, se je poveljstvo dravske divizije odločilo, da spremeni operacijsko smer Koroškega odreda ter da se njegov večji del (Celjski in Ljubljanski polk ter en bataljon Slovenskega planinskega polka) prepelje 1. junija z železnico od Pliberka

Gradnja mostu čez Krko (julij 1919)

Pogreb padlega podčastnika v Vovbrah

čez Spodnji Dravograd v Labot zaradi okrepitve Labotskega odreda in prenosa težišča operacije na levo obalo Drave. Na osem bataljonov in 28 topov okrepljena skupina je imela potem nalogo, da zlomi tamkajšnji sovražnikov odpor ter da prodira po levi obali Drave k Velikovcu, ki so ga naše čete bile ponovno zasedle 3. junija.

Medtem ko so glavne operacije potekale na levi obali Drave, pa je bila naša desna napadalna grupa 2. junija razformirana in vrnjena v sestav polka, ki je do večera tega dne forsiral Dravo pri Lipici. S tem je bil že tega dne zvečer ves Koroški odred osredotočen na levem bregu Drave pred Velikovcem. V nadaljnjem poteku ofenzive Koroškega odreda proti Celovcu je bila 2. stotnija v sestavu svojega 1. bataljona zadržana kot rezerva do 5. junija v Lindenhofu, medtem ko je bil bataljon z drugimi deli polka premaknjen v rajon Šmarjeta—Trušnje. Deli Koroškega in Jezerskega odreda so 6. junija vkorakali v Celovec ter dosegli linijo: Djekše — Št. Urh (1225) — Mostič — k. 1076 — Steinbruch Kogel (1074) — Šentlenska gora (1058) — Lehner Berg (977) — Šenturška gora (1015) — Št. Peter — Pričiče (v občini Poreče, na severni obali Vrbskega jezera) — deli Ljubeljskega odreda pa so dosegli južno obalo Vrbskega jezera zahodno od črte Otok — Rožek — Petelin (807) — Spod. Borovlje — Kepa (2144). Ljubljanski pešpolk in 3. ba-

taljon Slovenskega planinskega polka so obvladali do večera tega dne zgodovinsko Gosposvetsko polje in Krnski grad. S tem so naše zmagovite čete na jugovzhodnem Koroškem dosegle našo severno narodnostno mejo. Popoldne tega dne je bilo zaključeno premirje z Avstrijo in zaustavljena nadaljnja ofenziva.

Ko so se naše čete približevale Celovcu in Gosposvetskemu polju, se je tudi že pričela za nas neugodna dejavnost antantne komisije, ki se je v teh dneh formirala v Celovcu. Po njenem nalogu so italijanske čete zasedle železniško progo Beljak—Št. Vid na Glini, kar je imelo za posledico prvo za nas neugodno korekcijo demarkacijske črte, ki je bila 19. junija pomaknjena nazaj na linijo: Steinbruch Kogel (1074) — k. 640 — Timenica — Gosposvetska gora (724), tako da smo morali zaradi te korekcije že takrat zapustiti Gosposvetsko polje. Kasneje smo morali demarkacijsko črto premestiti še celó za Krko, da ne govorim o omejitvah pri zavzetju Celovca, ki je smel biti zaseden po naših četah le simbolično.

Konec junija sem prevzel s svojo stotnijo zaščito demarkacijske črte ob Krki, najprej odsek Tratenbauer—Rajnek—Ričja ves (julij-avgust), potem pa odsek severno in južno od Brega (Rain), ki je zapiral glavno cesto Velikovec—Celovec. Na tej postojanki sem potem zapustil stotnijo decembra 1919. leta zaradi premestitve k dravskemu pešpolku v Ljubljano. Tudi na teh važnih postojankah so borci moje stotnije opravljali naporno stražarsko službo z največjim požrtvovanjem in z vzorno disciplino.

Ob štiridesetletnici teh pomembnih dogodkov se z največjo pieteto spominjam tistih slovenskih vojakov, podčastnikov in častnikov, ki so zaman darovali svoje življenje za osvoboditev naše pradedovske zemlje in za sužnjenih bratov po hribih in dolinah našega nesrečnega Korotana. Naj jim bo večna slava!

POL STOLETJA III. LJUBLJANSKE GIMNAZIJE

SILVO KRANJEC

1. Ustanovitev

Zgodovina ljubljanskih srednjih šol sega vsaj na začetek XV. stoletja, ko je bila l. 1418 obnovljena stolna šola pri Sv. Nikolaju. V dobi reformacije je bila v Ljubljani od 1563 do 1598 protestantska latinska šola, ki jo je protireformacija seveda zatrla, zato pa so jezuiti kmalu po prihodu v Ljubljano l. 1596 ustanovili svojo gimnazijo. Po odpravi jezuitskega reda l. 1773 je postala ta šola državna in je do l. 1889 ostala edina ljubljanska gimnazija. Ko je bila l. 1889 ustanovljena v Ljubljani II. gimnazija, najprej kot nižja, l. 1900 pa izpopolnjena v višjo, je stara gimnazija dobila ime I. gimnazija in ga obdržala do l. 1929, ko se je preimenovala v »Klasično gimnazijo«.

Učni jezik je bil v prejšnjih stoletjih seveda nemški in latinski, toda že protestantska šola je deloma upoštevala slovenščino, ki tudi v jezuitski šoli ni čisto izginila (dramske predstave v slovenščini), državna gimnazija pa je dolgo poznala le nemški učni jezik. Leta 1849 so uvedli slovenščino kot predmet, šele v 80. letih pa so začeli uvajati slovenski učni jezik v nižje razrede in tako so nastale na ljubljanski gimnaziji poleg nemških razredov slovenske paralelke. Končno se avstrijska vlada ni mogla več upirati, da se uvede slovenski učni jezik v višje razrede. Za to se je borilo zlasti l. 1906 ustanovljeno Društvo slovenskih profesorjev, ki je takoj organiziralo tudi pisanje slovenskih učnih knjig za višjo gimnazijo. Najprej je vlada dovolila slovenski učni jezik v l. 1905 ustanovljeni zasebni škofijski gimnaziji v Št. Vidu nad Ljubljano, ki je bila prva popolnoma slovenska gimnazija.

Leta 1907 je vlada vse gimnazije na Kranjskem razen kočevske, ki je bila sedaj postopno spremenjena v popolno, priznala za slovensko posest in dovolila slovenski učni jezik za večino predmetov tudi v višjih gimnazijah. Zato pa je za ljubljanske Nemce ustanovila posebno gimnazijo s tem, da je jeseni 1907 spremenila štiri nižje nemške vzporednice I. gimnazije v njen »filialni zavod« pod vodstvom profesorja Aleksandra Pucska. S 1. septembrom 1908 je ta filialka postala samostojna gimnazija, ki naj bi se postopoma razvila v popolno, in je dobila uradni naziv »c. kr. drž. gimnazija z nemškimi učnim jezikom v Ljubljani«.

Tako je Ljubljana prišla do svoje tretje gimnazije, ki je 1. septembra 1958 obhajala

svojo 50-letnico. Uradno je to ime dobila šele s popolnim poslovenjenjem jeseni 1924. Ko se je pa l. 1936 preselila v lastno novo poslopje za Bežigrad, je bila prva srednja šola izven mestnega središča in je tako tesno zrasla z naglo se razvijajočim severnim predmestjem Ljubljane, da jo je ljudski glas nazval kar »bežigrajsko gimnazijo« in po osvoboditvi se je tudi uradno imenovala »III. gimnazija, Ljubljana-Bežigrad«. Zanimivo je, da je edina od ljubljanskih gimnazij ohranila svoj naziv ves čas nespremenjen, ostala je III. gimnazija, kar je po zgodovinskem razvoju tudi bila.

2. Nemška gimnazija v Avstriji

Za ravnatelja nove gimnazije je bil postavljen vodja dotedanje filialke Aleksander Pucsko, za profesorje pa dotedanji profesorji I. gimnazije: šol. svet. Alfonz Paulin, dr. Franc Riedl in dr. Rudolf Rothaug. Vsi razen Paulina so bili Nemci, le za pomožnega veroučitelja je bil imenovan Slovenec kanonik dr. Andrej Karlin; ta je učil samo do konca l. 1908; takrat je bil premeščen z realke na novi zavod dr. Josip Jerše, ki je ostal na njem edini Slovenec vse do konca Avstrije. Prof. Paulin, znani botanik, namreč zaradi bolezni sploh ni nastopil službe in je bil na dopustu do svoje upokojitve v zač. l. 1909.

Na novem zavodu so učili kakor na vseh drugih gimnazijah na Slovenskem po normalnem učnem načrtu iz l. 1900. Po današnjem pojmovanju je bila to klasična gimnazija z latinščino od I. in grščino od III. razreda dalje. Slovenščina se je poučevala kot neobvezen predmet za dijake, ki niso bili Slovenci, v 4 tečajih. Drugi neobvezni predmeti so bili še italijanščina, stenografija, risanje, lepomis, petje in telovadba.

V prvem šolskem letu 1908/9 je imela gimnazija 5 razredov s paralelko v prvem. Redni učenci so bili seveda le moški, učenke so bile vpisane kot privatistke. V primeri z drugimi takratnimi zavodi ali pa celo današnjimi je bilo število učencev po razredih idealno nizko; tudi to kaže, kakšen privilegirani položaj je imela takratna nemška manjšina v Ljubljani. Ob koncu prvega šolskega leta je imel največ učencev II. razred (23), najmanj pa V. razred (17). Vseh skupaj je bilo 115 učencev in 10 učenk. Po rojstnem kraju jih je bilo iz Ljubljane 54, iz ostale Kranjske 17, iz Primorske 6, iz Štajerske 9, iz ostale Avstrije 25, iz ogrskih dežel 3 in

iz tujine 1. Po bivališču staršev jih je bilo iz Ljubljane 104, od zunaj jih je bilo 11. Zanimiva je statistika učencev po materinskem jeziku: Nemcev je bilo 100 (+ 10 učenk), Slovencev 9, Italijana 2, Čeha 2, Hrvat 1 in Madžar 1.

Slika, ki nam jo nudi statistika prvega šolskega leta, se vse do zadnjih vojnih let ni bistveno spremenila. Nova gimnazija je bila domena ljubljanske in kranjske nemške buržoazije in birokracije; v imeniku učencev srečujemo imena znanih njenih predstavnikov, n. pr. baron Schwarz von Karsten (deželni predsednik), vitez Kaltenegger (prosluli predsednik deželnega šolskega sveta), vitez Laschan, grof Künigl, grof Auersperg, Bamberg, Kosler, Samassa, Pammer, Luckmann, Röger itd. Imenik učencev kaže tudi, da pojem nemškutarja še vedno ni bil izumrl, kajti učence s slovenskimi imeni iz slovenskih krajev srečujemo tudi v razredih, v katerih ni nihče navedel za materinski jezik slovenščino.

Nova nemška gimnazija v Ljubljani je začela svoje življenje v narodnostno napetem ozračju, ki so ga povzročili »ptujski dogodki«. Ko so skupščino Družbe sv. Cirila in Metoda v Ptujju 8. septembra 1908 tamkajšnji Nemci in nemškutarji surovo napadli, je bil sklican v Ljubljani protestni shod in nastale so demonstracije proti Nemcem, ki se jih je udeleževala največ mladina. Demonstranti so predvsem snemali nemške napisne table in razbijali nemške napise. Vlada je poslala na ulice nemško vojaštvo, ki je 20. septembra zvečer streljalo v množico. Poleg več ranjenih sta padla smrtno zadeta stavec Rudolf Lunder in četrtošolec II. gimnazije Ivan Adamič. Pogreb obeh »septembrskih žrtev« se je razvil v veliko narodno manifestacijo; nato je sledil bojkot proti nemškimi trgovcem, izginili so vsi nemški napisi in tudi dvojezične ulične table. Slovenski dijaki so kljub prepovedi nosili v znak žalovanja za padlim tovarišem črne flore in črne kravate; to je Nemce zelo bodlo v oči in so zato izzivali in sovražno nastopali na ulicah proti slovenskim dijakom, posebno proti učenkam mestne višje dekliške šole, ki je bila v bližini nemške gimnazije.

Zaradi tega je ljubljanski župan Ivan Hribar 27. januarja 1909 poslal notranjemu ministru na Dunaj posebno pismo, kjer se pritožuje, da »dijaki nemške gimnazije ne zmerjajo samo gojenk slovenske višje dekliške šole in liceja, temveč jih tudi dejansko napadajo«. Poudaril je, da se pri tem po-

sebno odlikujejo sinovi nekaterih uglednih nemških rodbin, »da, celo sin dež. predsednika Teodor baron Schwarz se je ponovno udeležil takih dejanj. Ker tudi pritožbe pri ravnateljstvu niso zalegle,« piše župan, »moralo je biti varnostni straži naročeno, naj večkrat patroluje v bližini teh učnih zavodov.«

Svoje prostore je dobila nova gimnazija v Waldherrjevi hiši v Beethovnovi ulici št. 7, od koder sta se bili jeseni l. 1907 izselili II. drž. gimnazija in študijska knjižnica v svoje novo poslopje na Poljanski cesti. Ko je kmalu po začetku svetovne vojne vojaštvo zasedlo Waldherrjevo hišo, je gostovala gimnazija v šol. letu 1914/15 v prostorih Kazine na sedanjem Trgu revolucije.

Profesorji, katerih število se je gibalo med 10 in 13 in ki so prihajali iz raznih avstrijskih dežel, so bili precej stalni. Med njimi so bili nekateri odlični strokovnjaki, kot n. pr. zgodovinar dr. Oton Jauker in dr. Rudolf Rothaug, znani kartograf in geograf. Vse do vojne so profesorji objavljali v letnih poročilih svoje znanstvene razprave. Za vojni leti 1914/15 in 1915/16 sta še izšli suhi letni poročili, nato pa ni bilo nobenega več.

Število učencev je s postopnim razvojem zavoda naraščalo in doseglo v šol. l. 1913/14 višek: 164 učencev in 25 privatistk. Nato je začela učence pobirati vojna in že v juniju 1916 so delali redno maturo le še 4 učenci in 3 privatistke, predčasno vojno maturo pa je med letom v raznih rokih delalo 45 učencev, med njimi veliko tujih (Primorcev, Istranov in Goričanov).

Po narodnosti so bili na zavodu naravno vedno v ogromni večini Nemci, Slovenci so bili v drugem šol. letu 1909/10 še 4, nato pa vse do svetovne vojne le po 1, samo v šol. letu 1911/12 sta bila 2. Še vedno so se našla v razredih, kjer se ni nihče prijavil za Slovenca, izrazito slovenska in tudi slovensko pisana imena kot n. pr. dva Černeta, Hribovšek, Potisek, Cigoj, Klemenčič in Hočevvar (vsi iz Ljubljane), ne glede na mnoga nemško pisana imena, od katerih se posebno imenitno bere: »Koroschütz Adolf aus Unterschischka«... Začetek vojne z Italijo, ko so začeli prihajati begunci iz Gorice, Trsta in Pulja, je prinesel v pogledu narodnosti značilne izpremembe. Ob koncu šol. leta 1915/16 je bilo na šoli s privatistkami vred že 27 Slovencev, 5 Hrvatov in 16 Italijanov, tako da je bilo vseh ne-Nemcev skoraj 30%.

Za dober učni uspeh je imela nova gimnazija kar se da ugodne pogoje. Njeno poslopje je bilo sicer staro, pa lepo obnovljeno in

opremljeno. Dobro založene so bile tudi zbirke učil, kjer so se tako kot pri knjižnicah izkazali z darili razne nemške ustanove in bogati posamezniki. Število učencev v posameznih oddelkih je bilo majhno, profesorji ne preobloženi z urami, učenci skoraj vsi iz dobro situiranih ljubljanskih družin. Seveda se učencem tudi ni bilo treba mučiti s tujim učnim jezikom, kot so se morali takrat slovenski srednješolci. Ni tedaj čudno, če na koncu prvega šolskega leta le 9 učencev (7,2 odstotka) ni izdelalo, popravni izpit je imel le 1, odličnjakov je bilo kar 36 (28%). V drugem šolskem letu so padli celo samo 4 učenci ali 2,8%. To je bil najugodnejši uspeh ves čas obstoja nižje gimnazije, kajti naslednja leta se je učni uspeh nekoliko poslabšal. Že v prvem vojnem letu je bil pouk v nekaterih predmetih reduciran in odpadli so prosti predmeti, razen petja in slovenščine.

Glede učnega osebja se vojna ni dosti poznala, kajti namesto vpoklicanih (prvo leto 3, drugo leto 7) profesorjev je dobil zavod poleg dveh profesorjev iz Gorice tudi nekaj novih suplentov, kasneje je bilo tudi več profesorjev vojne službe oproščenih. Prvi ravnatelj Pucsko je šel spomladi 1916 na bolniški dopust, konec šolskega leta pa je bil upokojen. Začasni vodja in čez dve leti pravi ravnatelj je postal prof. dr. Lorenz Tretter, ki je bil prišel jeseni 1915 z gimnazije v Gorici.

3. III. gimnazija v stari Jugoslaviji

V tistih zgodovinskih dneh, ko se je podirala avstroogrška monarhija, je bila nemška gimnazija z drugimi ljubljanskimi šolami vred zaradi epidemije »španske« gripe zaprta. Učenci so se nato povečini zopet zbrali, nemških profesorjev pa ni bilo iz vojske oziroma s počitnic nazaj; čutili so, da jih nova država ne bo potrebovala. Res so bili z razpisom Narodne vlade 3. januarja 1919 vsi nemški profesorji odpuščeni; vodstvo šole pa je prevzel edini Slovence na zavodu, profesor verouka dr. Josip Jerše. Slovenščina je sedaj postala obvezen učni predmet in kakor večina slovenskih gimnazij je bila tudi nemška spremenjena v realno gimnazijo počenši s prvimi tremi razredi.

S propadom stare države in odhodom nemških uradnikov in oficirjev iz Ljubljane je nemška gimnazija izgubila smisel svojega obstoja in dotok učencev je jel usihati. Zato je prosvetno ministrstvo 13. julija 1921 odredilo, da se zavod postopoma pretvori v realno gimnazijo s slovenskim učnim jezikom in z nemškimi paralelkami, ki naj se leto

za letom opuščajo, začeniši z najnižjim razredom. Z odlokom 29. maja 1924 je ministrstvo odločilo, naj se zaradi premajhnega števila učencev z novim šolskim letom ukinejo višji razredi z nemškim učnim jezikom. Tik pred začetkom pouka je ministrstvo 5. septembra 1924 brzojavno odločilo, naj se zopet vzpostavijo vsi razredi, toda ne z nemškim, temveč s slovenskim učnim jezikom. Tako je postal zavod popolnoma slovenski in dobil ime »III. drž. realna gimnazija v Ljubljani«.

Komaj je nova slovenska gimnazija dobro zaživela, so se že začeli zbirati nad njeno glavo črni oblaki. Prosvetno ministrstvo je 17. septembra 1927 brzojavno sporočilo, da je ministrski svet sklenil, skrčiti zavod na nepopolno (nižjo) gimnazijo, in naročilo, da naj direktor s 30. septembrom 1927 zapre V. razred. Ta sklep je povzročil v slovenski javnosti ogorčene proteste in debate. Najbolj duhovito so ga komentirali dijaki sami, ko so priobčili na platnicah oktobrske številke dijaškega lista »Mentor« tale »parte«: (gl. stran 110).

Kljub vsem protestom je bil razred res ukinjen, toda na II. gimnaziji, kamor naj bi šlo teh 52 petošolcev, zanje ni bilo prostora

Dr. Valentin Korun

Brez posebnega obvestila.

Vsem znancem naznanjamo, da je naš ljubljani

V. RAZRED

sotrudnik III. državne realne gimnazije v Ljubljani

previden s tolažili prosvetnega ministrstva danes v ponedeljek boguvdano zaspal. Zapustil je 52 nepreskrbljenih otrok. Prosimo, da ga znanci ohranijo v blagem spominu. Bil je vesel družabnik, da ga je bilo slišati kilometer daleč. Pogreb bo 1. oktobra 1927 iz hiše smrti v Beethovnovi ulici na II. državno realno gimnazijo na Poljanski cesti.

Ljubljana, 19. septembra 1927.

Hočevar Kuno, ded; Dolenec Ivan, oče; dr. Piskernik Angela, mati;

dr. Mencej, Kalan, Ančik, dr. Šanda, dr. Jerše, Pirnat, strici.

I. a, I. b, II. a, II. b, III. a, III. b, IV., VI., VII., VIII., bratje.

Gril, krušni oče.

(Opomba: »ded« je bil ravnatelj, »oče« razrednik, »mati« edina profesorica, »strici« pa vsi profesorji, ki so učili v »rajnem« razredu. »Krušni oče« je bil služitelj, ker je v odmorih učencem prodajal zemlje.)

in tako so po salomonski rabsodbi ministrstva ostali, kjer so bili, to je na III. gimnaziji, imenovali so se pa »V. c razred II. drž. realne gimnazije«. Ta smešni položaj se je končal šele 22. maja 1928, ko je prosvetni oddelek odredil, naj velja premeščeni razred zopet za V. razred III. gimnazije.

Vendar nevarnost še dolgo ni minila. Število gimnazij je v novi državi stalno naraščalo; zlasti v južnih pokrajinah, kjer niso poznali meščanskih šol in so imeli tudi malo strokovnih šol. To je izzvalo reakcijo in leta 1929 so začeli ukinjati nepopolne gimnazije, popolne pa spreminjati v nepopolne. Med slovenskimi gimnazijami naj bi bila prizadeta zopet ljubljanska tretja, toda splošni odpor javnosti in prizadevanje ravnatelja Kuna Hočevarja sta te nakane trenutno preprečila. Zanimiv spomenik te epizode je karikatura ravnatelja Hočevarja v majski številki Mentorja 1929, kako kot lev »brani V. razred III. drž. gimnazije v Ljubljani pred redukcijo«; narisal jo je takratni osmošolec na zavodu, sedanji akademski slikar prof. Franc Uršič.

Ko je začela še gospodarska kriza huje pritiskati, so velesrbske težnje šestojanuarskega režima, ki se je plašil kulturne premoči prečanskih pokrajin, z novo silo zadele tudi Slovenijo. Najhujši udarec je pa-

del po III. gimnaziji v Ljubljani, ki je bila 1. julija 1932 popolnoma ukinjena. Takrat je imela v 18 oddelkih 706 učencev; ti so se za novo šolsko leto vpisali po večini na I. realno gimnazijo v Ljubljani, kamor so bili premeščeni tudi ravnatelj in večina profesorjev. Seveda je bila tam sedaj še večja stiska s prostorom, zato je ta nesmiselna ukinitvev zbudila v javnosti val ogorčenja. Že 30. julija 1933 je bila obnovljena popolna III. gimnazija, ki se je odslej lahko v miru razvijala, posebno še, ko je čez tri leta dobila lastno šolsko poslopje.

Kmalu po koncu vojne se je bila morala III. gimnazija umakniti raznim uradom, ki so prišli v Waldherrjevo hišo. Sredi januarja 1919 se je preselila v Virantovo hišo na sedanjem Levstikovem trgu št. 2. Šele s šolskim letom 1921/22 se je vrnila v nekdanje prostore v Waldherrjevi hiši, a le z nekaj razredi; večina razredov je našla zavetje v poslopju III. osnovne šole na Vrtači, od koder so se preselili v Waldherrjevo hišo šele novembra 1929. Toda število učencev in oddelkov je stalno rastlo in starinska Waldherrjeva hiša, ki je imela le 13 majhnih učilnic, je postajala pretesna. Zato se je že leta 1930 začelo prizadevanje za zgradbo novega šolskega poslopja. Banska uprava je dve leti zapored postavila v svoj proračun

po 600.000 din za zgradbo poslopja, medtem ko je mestna občina dala na razpolago stavbišče na tako imenovanih Pekovskih njivah za Bežigradom. Vsem tem lepim začetkom je naredila konec ukinitve gimnazije l. 1932.

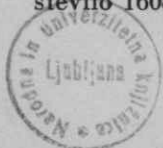
Po svoji obnovitvi l. 1933 je bila gimnazija nastanjena v poslopju današnje I. gimnazije v Vegovi ulici. Pri menjavanju prostorov z učenci I. gimnazije so seveda nastopale neizogibne težave in ker je število učencev na obeh zavodih stalno rastlo, se je obnovila akcija za zgraditev lastnega šolskega poslopja. Leta 1934 se je že opravil komisijski ogled stavbišča in banovina je postavila v proračun nadaljnji znesek 400.000 din, ki ga je pa finančni minister črtal. Treba je bilo novih naporov, da so naslednje leto le začeli graditi. Kljub težkim časom gospodarske krize je slovenska banovina žrtvovala nad 8 milijonov din za pravo šolsko palačo, s katero je projektant inž. arh. Emil Navinšek ustvaril povsem nov tip šolskega poslopja. Namesto mračnih hodnikov starih šol se odpirajo prostorne, svetle avle z 21 učilnicami na obeh straneh; poleg risalnice sta tudi posebni predavalnici za fiziko in kemijo, v stranskem traktu je telovadnica z majhnim odrom za gledališke nastope. Ko je bilo novo poslopje z lepo slovesnostjo dne 18. oktobra 1936 izročeno svojemu namenu, je eden od dijakov deklamiral tudi novo »Himno III. gimnazije«, ki jo je zložil zavodov profesor pesnik Joža Lovrenčič in ki se končuje z zanosno kitico:

*»Dvigaj se, dvigaj, naša gimnazija
v beli Ljubljani sredi polja —
zbiraj nas v svojih svetlih prostorih,
srce nam blaži, vzgajaj duha!«*

Novo poslopje je bilo res nujno potrebno, saj je bilo po zgraditvi poljanske gimnazije l. 1907, torej po skoraj 30 letih, prvo novo srednješolsko poslopje v Ljubljani, kjer se je ta čas število prebivalstva silno povečalo, sorazmerno še bolj pa je narastlo število srednješolskega dijaštva. Sama III. gimnazija, ki je imela v prvem šolskem letu v Jugoslaviji 182 učencev v 8 oddelkih in 12 profesorjev, je imela čez deset let v šolskem letu 1928/29 že 316 učencev in 124 učenk, skupaj 440, z 11 oddelki in 22 profesorji. Ob vselitvi v novo poslopje jeseni 1936 pa je imel zavod 1215 učencev v 27 oddelkih in 46 profesorjev. To število je še vedno naraščalo in doseglo v šolskem letu 1939/40, zadnjem letu v stari Jugoslaviji, ogromno število 1608 učencev z 38 oddelki in 66 pro-

fesorji. Kar 17 oddelkov je moralo imeti popoldanski pouk in bežigrajska gimnazija je uživala dvomljiv sloves, da je največja gimnazija ne le v Sloveniji, ampak v vsej Jugoslaviji. Upravno in pedagoško vodstvo tako velikega zavoda je postalo vedno težavnejše in zato je prosvetno ministrstvo z novim šolskim letom 1940/41 razdelilo zavod na dvoje; iz enega dela vzporednic z okoli 600 dijaki je ustanovilo samostojen zavod z nazivom IV. državna realna gimnazija, ki so mu dodelili s III. gimnazije 25 profesorjev in prof. Franca Stoparja za v. d. direktorja. Svoje prostore je imel tudi novi zavod v poslopju III. gimnazije.

Glede učencev je doživel zavod v Jugoslaviji marsikakšno izpremembo. Predvsem so seveda odpadli učenci nemške narodnosti, vendar so iz tradicije redki ljubljanski Nemci še pošiljali svoje sinove na III. gimnazijo, kjer je bilo n. pr. v šol. letu 1930/31 kar 12 Nemcev. Socialni sestav učencev se pa ni veliko izpremenil. V šol. letu 1930/31, ko letno poročilo zadnjič prinaša statistiko učencev po poklicu staršev, je bilo od skupno 621 učencev 359 iz uradniških in drugih intelektualnih družin, 147 je bilo sinov trgovcev in obrtnikov, 40 kmetov, očetje 12 učencev so bili »sluge«, 61 jih je pripadalo »ostalim poklicem«. S preselitvijo zavoda v novo poslopje na severno periferijo Ljubljane so polagoma odpadali učenci iz mestnega središča, naraščalo pa je število učencev iz Bežigrada in Šiške ter kmečkih sinov iz posavskih vasi. Zaradi tega je postajalo tudi socialno vprašanje na šoli zelo pereče. Nekdanja nemška gimnazija je imela že od l. 1909 svoje Podporno društvo in tako društvo se je ustanovilo potem še na poslovenjenem zavodu. Podpiralo je potrebne dijake z denarnimi podporami, predvsem s posojanjem učnih knjig. Z ukinjenjem gimnazije l. 1932 je društvo prenehalo; spomladi 1934 se je na pobudo ravn. Hočevarja ustanovilo društvo »Dom in šola«, ki je imelo namen »ustvariti čim tesnejšo vez med zavodom in roditelji njegovega dijaštva, s tem pospeševati moralni in vzgojni napredek mladine in zbirati gmotna sredstva za podporo siromašnim dijakom in za nabavo učil«. Društvo je z raznimi podporami mnogim dijakom olajšalo študij in konec l. 1937 ustanovilo dijaško kuhinjo, kjer je nazadnje brezplačno dobivalo zajtrk 115 dijakov; kasneje je uredilo posebno zavetišče za učence, ki so se z vlakom vozili v šolo. Obe ustanovi sta morali s prihodom okupatorja spomladi 1941 prenehati s delom in tudi društvo je 23. nov. 1941 zadnjič zborovalo.

Medtem ko so bile na nekdanji nemški gimn. učenke le privatistke, so se v Jugoslaviji vpisovale kot redne učenke in je bilo ob koncu šol. l. 1928/29 med 440 učenci 124 deklic. Jeseni l. 1929 je po ministrski odredbi postala gimnazija iz mešanega moški zavod z nazivom III. drž. moška realna gimnazija. Vse učenke so prestopile na II. gimnazijo na Poljane, ki je nato postopoma postajala ženska gimnazija; od tam je v zameno prišlo na III. gimnazijo 98 učencev. Poslej je bila III. gimnazija vse do šol. l. 1938/39 izključno moški zavod; to leto so na zahtevo mnogih staršev sprejeli v I. r. tudi 40 učenk, ki so imele poseben oddelek. Toda že naslednje leto so zaradi prevelikega števila oddelkov odredili, naj se v I. razred sprejemajo samo dečki in tudi lanske učenke naj se napotijo na eno od ženskih gimnazij. Tako je zavod zopet postal moški in tak je ostal do konca druge svetovne vojne. Zato je šel razvoj učiteljskega zbora v tem pogledu v obratni smeri. Medtem ko je prišla v šolskem letu 1926/27 na zavod prva profesorica, ki je šele jeseni 1928 dobila dve tovarišici, je bilo v zadnjem šol. l. pred vojno 1939/40 med 66 na šoli polno zaposlenimi profesorji že 11 žen.

Tudi v svojem notranjem ustroju je III. gimnazija skupaj z drugimi gimnazijami v Sloveniji doživela še nekaj sprememb. Ko se je s šol. l. 1919/20 preuredila v realno gimnazijo po avstrijskem tipu iz l. 1908, je bila

Ravnatelj Kuno Hočevnar

bistvena sprememba le uvedba francoščine namesto grščine od III. r. naprej. V naslednjih letih se je preureditev nadaljevala v smeri izenačenja z realnimi gimnazijami v Srbiji. Najradikalnejša sprememba se je izvršila kar sredi šol. leta, ko sta bili 8. jan. 1925 odpravljeni v prvih dveh razredih latinščina in nemščina in v II. r. tudi stara zgodovina, uvedla se je pa v II. r. obvezna francoščina ter v I. in II. r. obvezno petje. Reforma se je postopoma širila v višje razrede, tako da je v III. r. prišla narodna zgodovina, v IV. r. higiena; latinščina se je začela šele v V. razredu. S šol. l. 1926/27 so tudi odpravili sprejemne izpite in uvedli tromeščja, toda že s šol. l. 1931/32 so se sprejemni izpiti vrnil, šolsko leto pa se je delilo zopet na 2 polletji. Bolj občutna je bila ponovna uvedba l. 1921 ukinjene šolnine; to so poslej plačevali vsi učenci, katerih starši so imeli predpisanega več kot 300 din neposrednega davka na leto. Šolnina se je stopnjevala po višini davka in je znašala n. pr. v najnižji stopnji (300—500 din davka) za nižjo gimnazijo 100 din, za V. in VI. r. 125 din in za VII. in VIII. r. 150 din.

Oglejmo si še, kako se je III. gimnazija izkazala po učnih uspehih. Konec šol. leta 1927/28 (torej pred popravnimi izpiti) sta izdelali natančno $\frac{2}{3}$ učencev, skoraj četrtina pa je imela popravni izpit. V naslednjih letih se je uspeh skoraj stalno dvigal, tako da je konec šol. l. 1939/40 bila III. gimnazija med 23 srednjimi šolami v Sloveniji po uspehu na 12. mestu in so bila pred njo v glavnem le učiteljišča.

V vodstvu III. gimnazije so se med obema vojnama zvrstili trije odlični šolniki, prva dva klasična filologa, tretji matematik in fizik po stroki. Potem ko je dr. Josip Jerše kot edini Slovenec v profesorskem zboru stare nemške gimnazije srečno privedel zavod v novo državo, je bil jeseni 1920 imenovan za ravnatelja dotedanji profesor I. drž. gimnazije dr. Valentin Korun in ostal na šoli do svoje upokojitve jeseni 1925. Širši javnosti je poznan kot duhovit potopisec, humorist in satirik; saj so njegove »Spake« doživele leta 1922 že drugo izdajo. Njegov ugled med stanovskimi tovariši dokazuje med drugim dejstvo, da je bil od l. 1919 do svoje upokojitve predsednik ljubljanske sekcije Proforskega društva; več let je bil predsednik Francoskega krožka, ki ga je izvolil za svojega častnega člana. Spomladi l. 1921 je dr. Korun tudi zastopal slovenske profesorje na mednarodnem kongresu srednješolskih profesorjev v Parizu. (Umrli 1940 v Ljubljani.)

Tudi Korunov naslednik Kuno Hočevar je prišel s I. drž. gimnazije in ostal na novem zavodu od januarja 1926 do svoje upokojitve l. 1939. V prvih desetih letih svojega ravnateljstva je preživel vse težave, ki jih je prinesla zavodu najprej redukcija in nato začasna ukinitvev, pa tudi težave, ki so bile zvezane z gostovanjem zavoda po tujih poslopih. Zato si je direktor Hočevar od vsega početka prizadeval, da pridobi zavodu lastno šolsko poslopje in ko je srečno končal boj za sam obstanek zavoda, je doživel tudi 18. oktober 1936, ko je prevzel ključke takrat najlepše stavbe v Sloveniji. Poleg poklicnega dela je še našel čas za udeleževanje v stanovski organizaciji, pri Rdečem križu, pri društvu Bela krajina, ki mu je bilo kot belokranjskemu rojaku posebno blizu, in drugih humanitarnih in kulturnih organizacijah. (Umril 1953 v Ljubljani.)

Ko se je konec prvega polletja l. 1939 direktor Hočevar poslovil od zavoda, je postal njegov naslednik dr. Adolf Pečovnik, profesor klasične gimnazije v Mariboru in bivši prosvetni inšpektor nekdanje mariborske oblasti. Naloge, ki so ga čakale, niso bile lahke. Že se je bližal vojni vihar, ki je nato jeseni 1939 zajel Evropo in polagoma ogrožal tudi našo domovino. Zbrano, mirno delo na šoli je bilo že močno ovirano, vse leto so se vrstili vpoklici profesorjev na orožne vaje, kar je seveda motilo pouk. Jeseni l. 1940 se je nastanila v šolski telovadnici in v stranskih prostorih neka protiletalska baterija in v senci njenih topov, ki so na bližnjem travniku grozeče moleli proti nebu, se je začelo novo šol. l. 1940/41.

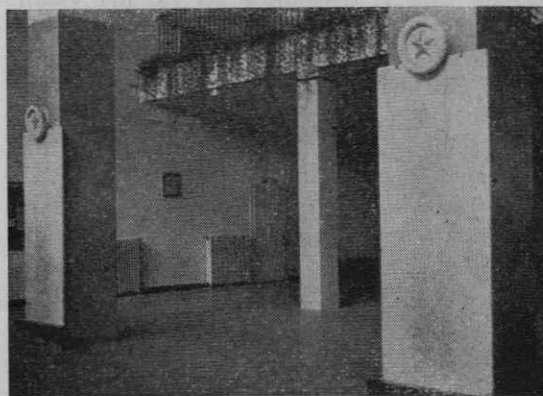
4. Med okupacijo

Ko so 6. aprila 1941 sovražne vojske od vseh strani vdrle v Jugoslavijo, so se začeli hudi časi za slovensko šolstvo. V splošni zmedbi je stara oblast 9. aprila odredila, naj se pouk konča in učencem razdelijo spričevala. Komaj so bila spričevala v naglici napisana in razdeljena, je italijanski civilni komisar, ki je bil medtem prevzel oblast, odredil, naj se po velikonočnih počitnicah 23. aprila pouk nadaljuje. Tudi III. gimnazija je še v aprilu dobila nove štampiljke z italijansko-slovenskim besedilom, v maju je pa oddelek italijanske vojske zasedel telovadnico. Takoj spočetka se je Italijanom zdel eden od profesorjev nevaren. To je bil dr. Lavo Čermelj, ki je bil že od l. 1935 dodeljen banski upravi kot vodja Manjšinskega inštituta. Malo pred izbruhom vojne je bil inštitut iz previdnosti ukinjen in dr. Čermelj se je vrnil na šolo.

Učil je le nekaj dni, ko so ga Italijani zaprli in kasneje na velikem protislovenskem procesu 1. dec. 1941 v Trstu obsodili na smrt. Pomiloščen nato na dosmrtno ječo, je bil zaprt na otoku Elbi, dokler ni v začetku leta 1944 odšel v partizane.

Konec maja je prišel v Ljubljano italijanski prosvetni minister Giuseppe Bottai in si je ogledal tudi poslopje III. gimnazije kot najlepše srednješolsko poslopje v Ljubljani. Dva dni pred njegovim obiskom so Italijani predpisali v vseh šolah rimski pozdrav, ki je ostal na papirju, dokler so bili slovenski dijaki in profesorji sami med seboj. Jeseni, ko so prišli na šolo tudi italijanski profesorji, je rimski pozdrav kmalu postal povod za šikane. Drugače Italijani v tem šolskem letu niso uvajali novotarij; pouk je potekal po starem učnem načrtu, le nižjih in višjih tečajnih izpitov na koncu leta ni bilo; četrtošolci in osmošolci so dobili na spričevala pripombo, da veljajo ta tudi kot spričevala o nižjem oz. višjem tečajnem izpitu.

Z novim šolskim letom 1941/42 so se začele spremembe na srednjih šolah. V učnem načrtu je odpadla srbohrvaščina, kot prvi živi jezik s 3 tedenskimi urami se je uvedla italijanščina, francoščina je ostala le kot neobvezen predmet. Še večje spremembe so prišle v začetku šol. l. 1942/43 v zvezi z novo razdelitvijo srednje šole, ki naj bi se po zgledu srednjih šol v Italiji delila na triletni nižji in petletni višji tečaj. Zaradi tega prehoda na triletni nižji tečaj so konec šol. l. 1942/43 delali nižji tečajni izpit učenci III. in IV. razreda hkrati. Jeseni 1942 so tudi uvedli začetek šol. leta in rednega pouka s 1. okt. in poostriili sprejemni izpit, še strožje odredbe glede tega pa so izdali maja 1943. S tem so hoteli čimbolj omejiti dotok učencev v gimnazije, da bi tako zmanjšali število slovenskega izobraženstva.

Spominski plošči v avli III. drž. gimnazije

Najbolj kočljive so bile spremembe pri pouku telesne vzgoje, ki so jo popolnoma izročili prosluli »Italijanski liktorski mladini v Ljubljani« ali s kraticami »Gill«, ki je predpisala za ta pouk poseben krog. Gill je prirejala za mladino tudi brezplačne kinematografske predstave, organizirala med šolami tekme v telovadbi in raznih športnih panogah ter v zborovskem petju, vse združene z nagradami. Nagrade so delili tudi učencem, ki so imeli najboljši uspeh v italijanščini; z vsem tem kot tudi s šolskimi kuhinjami in raznimi obdaritvami so hoteli pridobiti mladino; toda ravno priganjanje v Gill je poleg uvajanja rimskega pozdrava le še bolj poostrilo odpor slovenske mladine proti okupatorjem.

Tudi na III. gimnaziji je bilo tako. Narodno zavednost in odločnost so še dvignili številni učenci-begunci, ki so prihajali z ozemlja, zasedenega po Nemcih in so se vse leto naknadno vpisovali na ljubljanske šole. Kmalu se je pojavila tudi dijaška OF z organiziranimi akcijami, pri čemer so imeli vodilno vlogo člani SKOJ. Obletnico razpada stare Avstro-Ogrske 29. X. 1941 in postanka prve Jugoslavije 1. XII. 1941 so učenci obhajali s tihimi demonstracijami, uradno poročilo govori tudi o »ponesnaženju šolskega poslopja s komunističnimi napisi in znaki«. Kmalu nato beremo, da so se učenci II. b razreda branili po rimsko pozdravljati, v nekem razredu pa je izginila slika italijanskega kralja s stene. Ko so določali učence za telovadno tekmo, ki jo je organiziral Gill, je neki četrtošolec izjavil: »Ne bom nastopil, sem Slovenec in ne izdajalec!« Seveda je moral biti za eno leto izključen.

Med tremi učitelji italijanščine, ki so prišli še v šolskem letu 1941/42 iz Italije, je eden baje grozil učencem v šoli s samokresom. Ta je tudi prijavil ravnatelju, da so učenci V. b razreda dne 1. decembra ob 15. uri vstali in obstali v molku okoli 3 minute. Zato je bilo 28 učencev tega razreda kaznovanih z izključitvijo za eno šolsko leto » s pripombo, da se to šolsko leto ne morejo vpisati na nobeni drugi šoli v pokrajini«. Dijaki so tudi po drugih razredih enako demonstrirali, a tega slovenski profesorji niso javili. Malo kasneje, 16. decembra, so istemu italijanskemu učitelju odrekli učenci VIII. b razreda rimski pozdrav in nato tudi niso hoteli pisati italijanske šolske naloge. Zato je bilo 31 učencev tega razreda za eno šolsko leto izključenih. Pri zaslišanju so nekateri učenci dobro odgovarjali, da »rimski pozdrav ni naša navada, ustava (ljubljske pokrajine)

nam je pa zagotovila, da se bodo naše šege in navade spoštovale«.

Ko so februarja 1942 Italijani obdali Ljubljano z bodečo žico in začeli s sistematičnimi racijami pobirati »sumljive ljudi«, zlasti moško mladino, so bili hudo prizadeti tudi naši dijaki. Med 600 Bežigradjani, ki jih je ponoči 28. junija 1942 peljal vlak v internacijo v Gonars, je bilo precej bežigradskih dijakov in nekaj profesorjev IV. gimnazije. Pri Verdu so partizani napadli in ustavili vlak ter osvobodili dobro polovico internirancev, medtem ko so ostali morali nadaljevati pot v internacijo. Večina osvobojenih se je pridružila partizanom, med katerimi so bežigradski dijaki že našli nekaj svojih tovarišev; še več se jim jih je pridružilo v naslednjih letih. Tudi med profesorji se je že zgodaj začelo odporno gibanje. Prvi zadevni sestanki so bili že v maju 1941; naslednje leto je bila kot na drugih šolah tudi tu organizirana OF, ki je bila do kapitulacije Italije še kolikor toliko nemotena. Od profesorjev jih je konec šolskega leta 1941/42 manjkalo sicer pet, a so bili povečini še v vojnem ujetništvu, le prof. Edo Kocbek je bil že na osvobojenem ozemlju.

Pouk je bil zaradi vojnih dogodkov že prvo leto okupacije težko prizadet. Začel se je šele 6. oktobra 1941 in bil čez zimo kolikor toliko normalen. Ko sta se spomladi 1942 vselila v poslopje bežigradske gimnazije najprej I. moška realna gimnazija in nato še učiteljske, sta imeli obe gimnaziji pouk vsaka po 3 dni v tednu, učiteljske pa trikrat popoldne. V drugem vojnem letu se je začel pouk 13. oktobra 1942 in so imeli reden vsakdanji pouk le osmošolci, vsi drugi razredi le po trikrat na teden, šele z decembrom so imeli vsakdanji pouk tudi tretje- in četrtošolci. V tretjem vojnem letu 1942/43 se je vpisalo na zavod skupaj 613 učencev, toda z odlokom visokega komisarja 7. aprila 1943 je bilo črtanih 52 učencev največ iz VII. in VIII. razreda, brez dvoma iz političnih razlogov, čeprav podrobnosti iz ohranjenih spisov niso razvidne.

Ko je 8. septembra 1943 kapitulirala Italija, so s poraženo italijansko vojsko odšli tudi italijanski prosvetni funkcionarji in profesorji. Po njih začete šolske reforme so se nehale izvajati, telesna vzgoja se je vrnila v področje prosvetne oblasti in gimnazije so se zopet delile na dva štiriletna tečaja. Prvi tuji jezik je postala seveda nemščina, italijanščina je bila v prvih dveh razredih odpravljena, drugod znižana na 3 tedenske ure, francoščina je ostala neobvezna. Novi režim »prezidenta« Rupnika tudi ravnatelju

dr. Pečovniku ni zaupal. Na posebni Rupnikov ukaz je bil 11. XI. 1943 upokojen, češ da »ima dva sina oficirja pri partizanih«; vodstvo zavoda je nato prevzel kot vršilec dolžnosti ravnatelja profesor dr. Josip Ilc. Kmalu so prišli za zavod novi hudi časi. Sredi januarja 1944 sta bila zaprta in v Nemčijo odpeljana profesorja Vladimir Koch in Jože Kosmatin, v maju jima je sledil Milan Dodič. S poukom je šlo vedno slabše. Začel se je sicer v redu 11. oktobra, toda že 9. novembra je zasedlo nemško vojaštvo vso šolo in pouk je popolnoma prenehal; ko so Nemci izpraznili II. in III. nadstropje, se je 9. decembra v skrčenem obsegu obnovil, po novem letu pa čisto prekinil in ostal prekinjen vse do 3. marca, ko je dobil zavod na razpolago nekaj učilnic v uršulinski zunanji šoli. Tu so strnili po dve vzporednici v en oddelek in še je bil pouk le vsak drugi dan. Cela dva meseca pouka sta bila izgubljena, tako da niso mogli končati I. polletja in so bili dijaki ocenjeni le na koncu leta. V celem je bilo le nekaj nad 60 dni pouka in še ta pouk je bil moten po vedno bolj pogostih letalskih alarmih; zato je mogla biti tudi učna tvarina predelana le v zelo skromnem obsegu.

Zadnje šolsko leto v vojni se je začelo jeseni 1944 v istih slabih razmerah. Pouk je bil vsak drugi dan in letalski alarmi vedno pogostejši, zato se je od 1. decembra dalje začel pouk ob 7.30 zjutraj in ob 13.15 popoldne. Sredi decembra so bili sedmošolci in osmošolci poklicani v »delovno službo« in so čistili sneg po ulicah, naslednjo pomlad pa so morali hoditi pod nadzorstvom profesorjev kopat strelske jarke okrog Ljubljane. V začetku aprila so končno zaradi alarmov skrajšali šolske ure na 20 do 25 minut; pouk se je začel popoldne šele ob 17. uri.

Tako je spomladi 1945 prenehalo vsako pravo šolsko delo. Tudi sicer so prišle vojne stiske in težave do viška; vse trpljenje pa je lajšala zavest, da se bliža konec okupatorjeve oblasti in dokončna osvoboditev. Prinesla jo je junaška partizanska vojska, ko je 9. maja zjutraj vkorakala v Ljubljano.

5. Po osvoboditvi

Nova ljudska oblast je postavila za delegata na III. gimnaziji profesorja dr. Alojza Vadnala. Ta je 18. maja 1945 prevzel ravnateljske posle, 22. maja pa se je začel redni vsakdanji pouk, začasno po starem učnem načrtu. Zaradi političnih »prestopkov« proti okupatorjem izključeni dijaki so bili zopet sprejeti v šolo, vračali so se tudi internirani

dijaki in 13. junija sta prišla iz Dachaua profesorja Koch in Kosmatin. Nova oblast je poklicala nazaj nasilno upokojenega ravnatelja dr. A. Pečovnika, ki je 15. junija zopet prevzel vodstvo zavoda. Pouk se je končal že 23. junija, nato so dijakom razglasili letni uspeh; spričevala o dovršenem IV. oziroma VIII. razredu so veljala obenem kot spričevala o zadevnih tečajnih izpitih. Vsa med okupacijo izdana spričevala je pregledala komisija treh profesorjev in jih nostrificirala, če se učenci niso bili pregrešili proti narodnoosvobodilnemu gibanju. Samo za 11 učencev komisija ni predlagala nostrifikacije spričeval; ti se za eno šolsko leto niso smeli vpisati oziroma opravljati izpitov.

Novo šolsko leto 1945/46 je prineslo prve večje spremembe v smeri demokratizacije šolstva. Meščanske šole so bile ukinjene, šolnina odpravljena in ustvarjena enotna srednja šola. Ko sta se v septembru iz poslopja izselili vojna bolnica za lahke ranjence in zobna ambulanta, je bilo po dolgih letih vse poslopje vrnjeno šoli.

V počitnicah pred šolskim letom 1946/47 je dokončno odšel v pokoj ravnatelj dr. Pečovnik, začasno vodstvo zavoda je prevzel profesor Bernik, dokler ni bil 11. septembra 1946 postavljen za ravnatelja profesor Franc Čemažar z učiteljišča.

Z začetkom šolskega leta 1947/48 je bila po odločbi prosvetnega ministrstva na vseh šolah uvedena koedukacija, obenem so bili določeni šolam okoliši in jim dodeljeni dijaki-vozači; od teh so se mogli na III. gimnazijo vpisati le učenci, ki so se vozili po vrhniški progi v Ljubljano. Prvo leto se je vpisalo skoraj enako število učencev in učenk, fantov 308, deklet 302, skupaj torej 610. Približno isto razmerje je ostalo tudi v naslednjih letih. Tudi v notranjem ustroju šole so nastale precejšnje spremembe. Ker

Poslopje III. drž. gimnazije

je bila uvedena »sedemletka«, t. j. sedemletno obvezno šolanje, je dobila nižja gimnazija tri razrede, višja štiri. Novi učni načrt je uvedel v vseh razredih kot prvi tuji jezik ruščino, v višjih treh angleščino. Začeta reforma gimnazij se ni do kraja izvedla in z uvedbo osemletnega obveznega šolanja leta 1951 se je gimnazija zopet razdelila na štiri-razredno nižjo in štirirazredno višjo. S šolskim letom 1951/52 je tudi ruščina izgubila vlogo prvega tujega jezika in na njeno mesto je prišla pri nas kot na večini gimnazij angleščina, kot drugi tuji jezik v višjih razredih nemščina. Pomembno spremembo je prineslo naslednje šolsko leto 1952/53, ko se je uvedla v višjih razredih latinščina; še pomembnejša je bila uvedba novega predmeta z nazivom »pouk družbene in moralne vzgoje«.

Ko je bil jeseni 1954 objavljen novi predmetnik za višje gimnazije, je postala latinščina neobvezen predmet; zato pa so mogli na posameznih gimnazijah odpreti v I. razredu po lastni izbiri učencev vzporednice z obvezno latinščino poleg živega tujega jezika. Tako vzporednico v I. razredu je s šolskim letom 1955/56 dobila tudi III. gimnazija in se je vanjo vpisalo 35 dijakov. Hkrati je bila odrejena za gimnazije, kjer je prvi tuji jezik germanski, za drugi tuji jezik v višjih razredih francoščina, kar velja torej tudi za našo šolo. Že v šolskem letu 1948/49 so bili dobili višji razredi nov obvezen učni predmet, predvojaško vzgojo, ki so jo začeli poučevati marca 1949 posebni strokovni učitelji; jeseni 1959 je bila predvojaška vzgoja omejena le na zadnje tri višje razrede.

Tudi v vodstvu šole so še sledile spremembe. S šolskim letom 1949/50 se je poslovil od zavoda ravnatelj Franc Čemažar in odšel v isti funkciji na učiteljske, njegov naslednik je postal prof. David Zupan, ki je ostal na zavodu le do jeseni 1952, ko je bil premeščen kot ravnatelj na gimnazijo v Ajdovščini, za ravnateljico III. gimnazije pa je bila postavljena prof. Anka Pernuš.

V nedeljo, 6. junija 1948 se je III. gimnazija skupaj s IV. gimnazijo oddolžila spominu dijakov, ki so med osvobodilno vojno padli kot borci ali kot talci ali pomrli v ječah in taboriščih. Poseben odbor profesorjev je v sodelovanju s starši in sorodniki vojnih žrtev ugotovil imena 54 takih učencev, ki so bila nato vklesana v marmorno ploščo, vzidano na levi steber v vhodni avli šolskega poslopja. Enaka plošča z imeni 53 vojnih žrtev — učencev IV. gimnazije — je bila vzidana na desni steber. Odkritja spo-

minskih plošč se je udeležilo dijaštvo obeh zavodov, svojci rajnih dijakov ter zastopniki ljudske oblasti, med njimi podpredsednik prezidija ljudske skupščine Edo Kocbek, ki se je kot nekdanji profesor III. gimnazije v lepem govoru spominjal padlih žrtev.

Ta slovesnost je bila zadnji javni nastop IV. gimnazije, kajti z novim šolskim letom jeseni 1948 jo je prosvetno ministrstvo ukinilo, njene spise in inventar je prevzelo ravnateljstvo III. gimnazije, kamor je bilo hkrati premeščenih tudi 17 profesorjev in predmetnih učiteljev. Ker je tudi večina učencev prešla na III. gimnazijo, je bilo tu najprej vpisanih nad 900 dijakov, vendar ne za dolgo, kajti dijaki, stanujoči južno od železniške proge, so kmalu prestopili na druge gimnazije v središču mesta. Namesto ukinjene IV. gimnazije je prišla gostovat v poslopje VIII. gimnazija, ki je bila dotlej v šoli na Vodovodni cesti.

Najglobljo spremembo zadnjih let pomeni tudi v življenju naše šole uvedba družbenega upravljanja. Prva stopnja v tem razvoju je bila ustanovitev šolskega sveta jeseni 1950, ki se je razdelil v tri komisije: pedagoško, socialno in finančno-gospodarsko. Pravo družbeno upravljanje je prinesel šele splošni zakon o vodstvu šol spomladi 1953, ki je uvedel šolske odbore s povsem določenimi pravicami in dolžnostmi. Ko je MLO Ljubljana na seji 1. februarja 1955 imenoval na predlog zbora volivcev in posameznih družbenih organizacij ter društva 16-članski šolski odbor na III. gimnaziji, se je tudi za ta zavod začela nova doba.

Tako je dočakala ljubljanska III. gimnazija svojo petdesetletnico in z njo — svoj konec. Kajti z izvedbo dolgo odlašane šolske reforme je bila z 31. avgustom 1958 poleg vseh drugih ukinjena v stari obliki tudi III. gimnazija. Namesto nje (in bivše VIII. gimnazije) je s 1. septembrom 1958 stopila v življenje nova gimnazija s samo štirimi (dosedanjimi »višjimi«) razredi, ki se — zopet edini primer v Ljubljani — imenuje ravno tako III. gimnazija. Usoda torej III. gimnazije le ne pusti umreti. Naj bo to srečen omen za njen nadaljnji procvit!

OPOMBE

Nečasek, Gesch. d. Laib. Gymn., Jahresbericht d. Gymn. Laibach 1859—1861. — Jahresbericht d. k. k. Staatsgymn. m. deutsch. Unterrichtsprache in Laibach, š. l. 1908/9 do 1915/16. — I. Hribar, Spomini II., 382. — Letno poročilo III. drž. r. gimn. v Lj., š. l. 1929/30 do 1949/40. — Mal. Slovenci v desetletju 1918—1928, Lj. 1928, 720 sl. — Uradni list LRS. — Vestnik in Objave min. za prosveto LRS. — Arhiv III. gimn. — Pismeno sporočilo ravn. dr. A. Pečovnika. — O udeležbi bežigraskih dijakov v NOB prim. tudi publikacija Mladost v boju, Lj. 1955. Izd. Klub borcev NOB »Kosmač-Klemenčič«. — (Ta članek — zaključen jeseni 1958 — je povzetek obširnejše razprave, napisane za svojčas predvideni spominski zbornik III. gimnazije.)

PRISPEVKI ZA ZGODOVINO RIMSKEGA IGA

JARO SASEL

Že od XV. stoletja dalje postavljajo zgodovinarji in starinoslovci vprašanje, kaj je bil Ig pri Ljubljani v antiki, kakšno zgodovino je imel in kdo so bili njegovi prebivalci. Od XV. stoletja prihajajo tam — kolikor se dá dokumentirati — na dan rimski napisni spomeniki, v glavnem nagrobniki, z izrazito lokalnim obeležjem, ki se od drugih ločijo po onomastičnem gradivu, po umetno-obrtnem oblikovanju in po tematiki ornamentov in reliefov.

Ker so bili oddavnej znani v velikem številu, so *eo ipso* vsiljevali misel na zgodovinsko pomembnost tega kraja. Zgodovinarja I. L. Schoenlebn je napačna interpretacija rimskega gradbenega napisa iz sosedne Vrhniko — v antiki *Nauportus* — verjetno v kombinaciji s Tacitovim opisom upora vojaških enot, ki so ob Avgustovi smrti tam taborile, zapeljala v domnevo, da se je Ig imenoval *Magnus vicus*. Na omenjenem napisu¹ namreč so vaški magistrati v *Nauportu* označeni s kratico *mag(istri) vici*, kar je Schoenleben čital za *Magnus vicus*. Od tod naj bi izviral tudi današnja oblika njegovega krajevnega imena, ki je jezikoslovci doslej niso še zadovoljivo razložili.² Arheolog A. Müllner je v drugi polovici XIX. stoletja — pred velikimi izkopavanji v Ljubljani — zagovarjal celó lokalizacijo mesta *Emone*, Ljubljane, na Ig.³ Th. Mommsen in B. Saria⁴ se zadovoljujeta z ugotovitvijo, da gre na Igu za večjo vaško naselbino v sklopu emonskega kolonialnega teritorija. Raznih mnenj in misli je bilo izrečenih več; tu ni mesto, da bi bile našteje, vsekakor pa ostaja dejstvo, da je bil Ig v starem veku relativno ugledna postojanka, od katere se je do danes — kar je za analogna ne-mestna naselja redkost — ohranilo ok. 100 spomenikov, ki osvetljujejo marsikatero vprašanje iz njegovega dogajanja.

Ti spomeniki, ki so jih našli v zemeljskih plasteh kmetje pri obdelovanju polj ali pa so jih izkopali pri gradnji vasi — v glavnem v XIV.—XV. stoletju —, so bili porabljeni kot stavbni material, lepši kosi so bili dekorativno vzdani v poslopja, največ po stenah vaških cerkva v izanskem kotu. Starinoljubi so jih hodili tja ogledovat, si jih prerisovali in jih prepisovali. V drugi polovici XIX. stoletja so pričeli nekatere zbirati v Kranjskem deželnem muzeju, še prej pa je dal druge mestni arhivar in zgodovinar J. Dolničar prepeljati v mesto ter jih ob gradnji ljubljanske stolnice vzdati v njene stene, kjer so še danes.⁵ Spomenike, ki so ostali na

Igu, pa je izpiral dež, žgalo jih je sonce in polagoma jih je razjedala zmrzujoča megla.

Okrajni spomeniški urad v Ljubljani je spoznal, da ne bo od njih — če ostanejo nezavarovani še kako desetletje — ostalo kaj, kar bi bilo vredno reševati. Sklenil je, zbrati preostale kamne v Iški vasi v cerkvi sv. Mihaela iz XIII. stoletja (slika 1), zaradi starosti in kmečkega načina gradnje umetnostno-zgodovinsko znameniti stavbi, ki stoji ob poti v Iški Vintgar, in ustvariti z njimi poučen lapidarij. V tem lapidariju bo zbran dobršen kos izanskih zgodovinskih ostankov iz antike, turistična in izobraževalna vloga mu bo čedalje bolj naraščala, ker bo predstavljal vsebinsko in oblikovno *unicum*. Ravno zaradi njega, nekako kot za začetek tega lokalno znamenitega dogodka, naj anticipiram nekatere rezultate arheološko-historičnih raziskav, ki bodo omogočile za Ig in za Barje zgodovinsko monografijo, ko bodo zaključene.

Ižanski svet leži ob južnem robu ljubljanskega barja, stisnjen pod Krimom, ki se strmó dviga nad njim, tesno ob katerem tečejo nekatera vstopna pota na bloško-rakitniško planoto. Naravne zveze preko Barja do večjih bivališč ali do mestnega središča na prostoru Ljubljane so neugodne, kar je sprva delno nadomeščala plovna Iščica, ki se izliva blizu Črne vasi v Ljubljanico. Zemlja je rodovitna, gozdovi bogati, klima je kljub barski megli ugodnejša od ljubljanske.

Položaj antičnega naselja na Igu ni povsem jasen, ker doslej tam ni bilo arheoloških izkopavanj. Naslednji sklepi temeljijo na posamičnih slučajnih najdbah, pri čemer je treba podčrtati, da imajo le trije od okoli 100 antičnih kamenih spomenikov točno znano najdišče. Težava pri topografskem določanju na Igu je tudi v tem, da ni znan natančen potek cest.

S svetom je imelo ob nekdanjem jezeru — v antiki pa v glavnem močno zamočvirjenem barju⁶ — ležeče izansko naselje več zvez. Ugotovljena je trasa, ki se od Dolenjske ceste, to je ceste *Emona—Siscia* (Sisak), cepi pri Lavrici, drži na Babno Gorico in od nje v ravni črti na Kremenco,⁷ z glavno smerjo v Cerkniško kotlino, na Trst—*Tergeste*, s številnimi lokalnimi odcepi. Eden od njih je vodil na Ig. Morda ni neupravičeno sklepanje, utemeljeno na nekaterih arheoloških znakih ter na logični domnevi, da so barske ceste načrtno speljane v najkrajših smereh, da se je ta začel pri Babni Gorici in držal

ravno v smeri na današnje izžansko pokopališče, v čigar območju se je cepil en krak čez Golo na Krvavo Peč mimo Dedca pri Stajah, drugi skozi Iško vas čez Gornji Ig na Rakitno, tretji pa prejkone na Tomišeljin in Borovnico. Direktna cestna zveza z Emono u bila potrebna, ker jo je nadomestovala vodna pot Iščica—Ljubljana. Skoraj ni dvoma, da je obstajala tudi pot ob južnem robu Barja proti vzhodu na Dolenjsko cesto.

Ali so Rimljani regulirali oziroma osuševali Barje, je težko reči. Splošno sprejeto in tudi logično je, da so izravnali skrivenčeno strugo Ljublanice in jo hkrati speljali mimo Podpeči zaradi izkoniščanja kamnolomov, kar je poživilo to industrijo in pocenilo transport.⁸ To približuje verjetnost, da so se vsaj delno lotili tudi Barja samega. Drugi element, ki bi govoril 'takemu sklepanju v prid, bi bilo dejstvo, da je ležala nad izkopanim rimskim cestiščem na Barju pri Babni Gorici debela plast šote, kar kaže, da se je po rimskem propadu Barje dvignilo, ker so se odtoki zanemarili.⁹ Tretji element bi bile analogije: Rimljani so bili takih del vajeni in so jih povsod dosledno vršili. V tej zvezi je, kot četrti element, treba omeniti zanimive vzroke upora panonskih legij leta 14 po n. št., ki jih omenja in opisuje Tacit, ann. I, 16 ss.

Rimskim vojakom je pripadal po odslužitvi obvezne 20-letne službe — *apud horridas gentes*, karakterizirajo uporni — bodisi znesek, s katerim si lahko omogočijo starostno preskrbo in meščansko življenje, ali pa ustrezna posest. Z dodeljevanjem posesti je Rim sistematično koloniziral zelo rad seveda politično važne, a nekultivirane predele. Ena glavnih pritožb upornikov v Nauportu in po drugih garnizijskih postojankah je bila, poleg prenizke plače in brezdušne discipline, ugotovitev, da tiste, ki slučajno preživijo, pošiljajo v področja, *ubi per nomen agrorum uligines paludum vel inculta montium accipiant*, kjer prejemale namesto njiv močvare ali puste planine. Ker so tedaj ustanavljali Emono ter intenzivno kolonizirali emonski prostor, je z izrazom nedvomno mišljeno Ljubljansko barje in Kranjska. In gotovo je upravna služba Barje po tem očitku že iz političnih razlogov skušala asanirati.

Na barskih tleh ni bilo odkrito nobeno antično naselje oziroma njegovi sledovi. Vsa najdena pričevanja so na suhi zemlji južno od barja samega.

Nekateri znaki nakazujejo, da je bil v antiki zaselek ali vsaj kmetija v Mateni; morda tudi v Iški Loki, v Iški vasi, Strahomerju in na Tomišlju. Nedvomno sta bila — morda v religioznem smislu — poseljena osa-

meleca jugozahodno od Iga, Zidana Gorica in Poljska Gorica.

Sledovi naselja na Igu samem se kopičijo od njegovega današnjega središča v smeri proti pokopališču; torej prejkone vzdolž prej omenjene ceste, ki je vodila iz smeri Babna Gorica. Nekatero najdbe so bile izkopane na njivah tik Iga na severni strani: verjetno so stala tam posamezna poslopja oziroma kmetije. Kaj je bilo Na Pungertu (grajski hrib), ni ugotovljeno. V prazgodovini je bilo na njem utrjeno naselje; v antiki je bil najbrže tu kulturni prostor. Če je ta domneva točna, potem nedvomno kot nadaljevanje kakega lokalnega kulta iz starejših, tako imenovanih železnih dob.

Ižansko pokopališče v antiki se dá ugotoviti od današnjega pokopališča do Staj, kjer se morda nadaljuje v smeri ali na Iško vas ali proti zahodu, en del pa zavije proti jugovzhodu: mimo kmeta Ponikvarja do Dedca, kakor imenujejo domačini nagrobnik v istoimenski dolinici ob Stajah, vrezan v živo skalo pred 1800 leti (slika 3).¹⁰

V rimski dobi je moralo obstajati nekje v območju samega Iga tudi pristanišče ob Iščici ter nakladališče. Doslej sicer še ni ugotovljeno, toda če bi raziskovali prostor, bi se kje v bližini izvira Iščice nedvomno pojavili ostanki take gradnje.

Nekaj več se da ugotoviti o naseljencih antičnega Iga. Na nekaterih nagrobnikih so njihove podobe v reliefu (slike 4, 6, 8, 12). Ženske so v domači nošnji, moški so bradati, ogrnjeni v rimsko togo. Dasi so portreti izdelani delno neokretno, vendar jasno kažejo — ob primerjavi z današnjimi prebivalci — notranjski kmečki tip. Izsusen obraz s koničasto brado, izrazitih trpkih potez, z močnimi ličnimi kostmi. Ta tip ni prišel na Ig iz štajerske ali kranjske smeri. Prišel je z jugovzhoda ali jugozahoda. To potrjuje oblika njihovih imen, zapisanih v nagrobnem besedilu. Izjemne med njimi so rimske oblike družinskega imena, še bolj keltske; prevladujejo ilirske ali venetske. Kateri od obeh skupin pa pretežno pripadajo — jezikovni skupini imata posebno v imenskem gradivu ogromno podobnosti — mora pokazati detajlna preiskava, ki še ni izvedena. Ta bo odgovorila na vprašanje, komu gre prištevati antičnega Ižanca, ali Ilirom ali Vénetom.

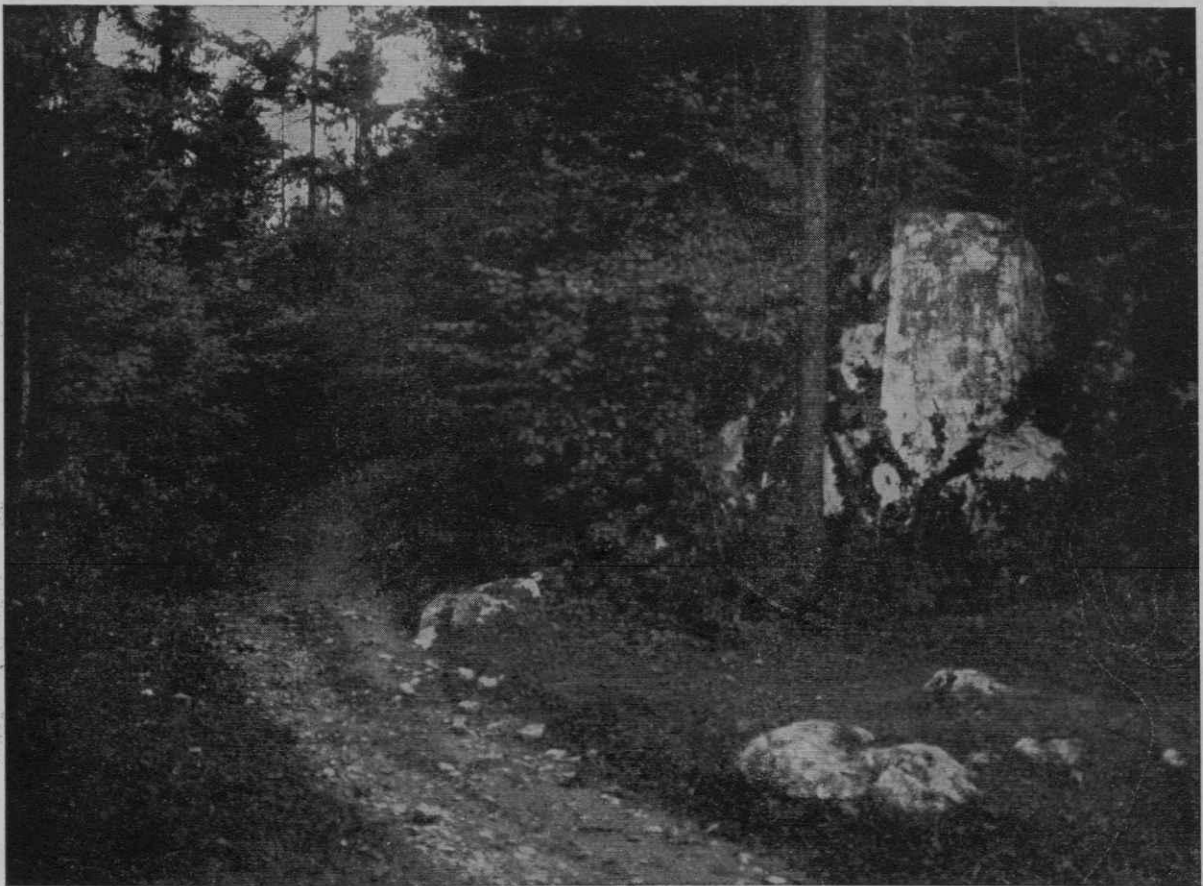
Po socialnem položaju prevladuje med domačini srednji sloj. Izrazite suženjske plasti ni zaslediti. To je razumljivo pri starem podeželskem kmečkem prebivalstvu, ki je suženjski stan nedvomno poznalo, kjer pa v internem krogu po rimski zasedbi ni prihajal

Sl. 1.

Sl. 5.

Sl. 2.

Sl. 1. Cerkev sv. Mihaela v Iški vasi, pogled z juga. Pod ometom in v stenač je vzdanih veliko število rimskih nagrobnikov. Posamični spomeniki so vidni tudi na sliki. — Sl. 2. Jugovzhodni zaključek dolinice Dedec pri Stajah z gozdno potjo, ki drži mimo rimskega nagrobnika (AIJ 134), vrezanega v živo skalo pred 1800 leti (na sliki desno v grmovju). — Sl. 3. Nagrobnik iz lokalnega površinskega apnenca, spodnji del odbit; višina = 80, širina = 78, debelina = 25, višina črk = 6 cm. Napisno polje obdajata gladka stebra, ki nosita arhitrav. V zatrepu *gorgoneion* s konkavnim obrazom, šestinastimi lasmi in petljo okrog vratu; v zaklinkih na hrbet obrnjena leteča ptiča s košatim stiliziranim repom. Odkrit 1957 v severni steni cerkve sv. Jakoba v Strahomerju, tikoma nad spomenikom AIJ 128, o priliki snemanja freske sv. Kristofa iz XVI. stoletja, ki je nagrobnik prekrivala. Prepeljan v lapidarij izžanskega kota v cer-

kev sv. Mihaela v Iški vasi. *Frontoni Q(uiti?) | [f(ilio) an](orum) L et matr(i) | [.....] viv | [.....] | [.....]* — Besedilo je diagonalno odbito. Črke pravilne, z rahlo tendenco k rustikalnosti. Puntuacija dosledna. 1 *ni* v ligaturi 2 *et, ma* v ligaturi. 3 Pred *viv* vidnih še nekaj sledov črk. 4 Na kraju vrstice vidnih nekaj sledov črk. — Sl. 4. Nagrobnik iz lokalnega apnenca, fragment niše z reliefi pokojnih; višina = 47, širina = 51, debelina = 23 cm. Ohranjeno je le desno doprsje — mož konicastega obraza in izstopajočih oči — ter odlomek levega, prejkone ženskega. Spomenik je bil odkrit v drugi polovici XIX. stoletja, vzdian zunaj v južni steni župne cerkve na lgu. 1957 prepeljan v lapidarij v Iški vasi. A Müllner, Emona n. 84. — Sl. 5. Nagrobnik iz lokalnega površinskega apnenca, ohranjen spodnji reliefni del, višina = 50, širina = 90, debelina = 25 cm. Od napisnega polja, ki sta ga obrobjala stebra,

Sl. 4.

Sl. 7.

Sl. 5.

Sl. 8.

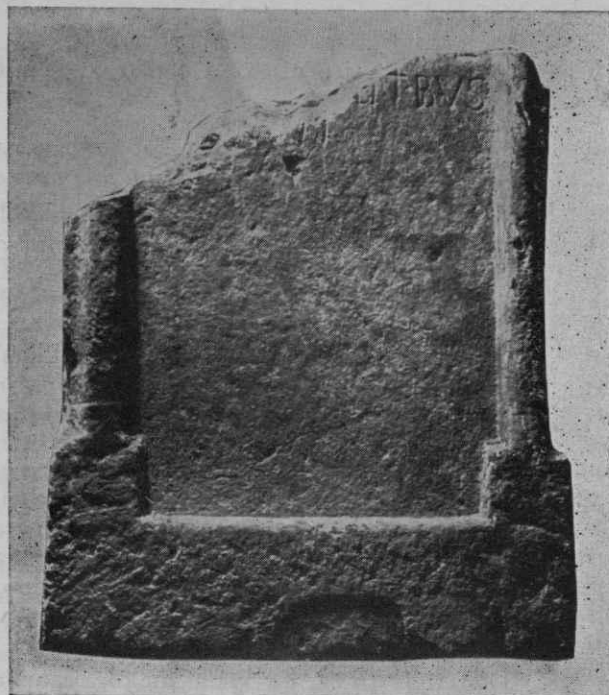
Sl. 6.

Sl. 9.

je viden le spodnji rob. V reliefnem delu je upodobljenih šest predmetov, izdelkov kovaške obrti: ponev z ročajem, nož, bodalo, podkev (spodaj) predmet v obliki skrinjice z držajem ali poliptiha (zgoraj) ter predmet v obliki pušične osti (?), fibule ali žeblja. Spomenik je bil odkrit v letu 1957 v zahodni steni cerkve sv. Mihaela v Iški vasi; shranjen v lapidariju v isti cerkvi. — Sl. 6. Nagrobnik iz podpeškega apnenca, odlomek, višina = 45, širina = 90, debelina = 25 cm. V preprosto uokvirjenem reliefnem polju, ki je nad napisom, sta doprsji moškega in ženske s polmesečnim obeskom na ogrlici. Spomenik je bil vzdian v južno steno župne cerkve na Igu. 1958 prepeljan v lapidarij izžanskega kota v cerkev sv. Mihaela v Iški vasi. Cf. A. Müller, Emona n. 85. — Sl. 7. Nagrobnik iz lokalnega apnenca, ohranjeni spodnji del, zatič odbit; višina = 58, širina = 65, debelina = 25, višina črk = 3,7–4 cm. Napisno polje obrobljata gladka stebra, od katerih je vidna le baza, na katere podnožju je vrezan razmejivni del napisa. Kamen je bil izkopan v območju kmetije J. Ponikvarja, Staje 2, v prvi polovici prejšnjega stoletja, porabljen med leti 1840–1848 kot stavbni material pri njeni gradnji; ob prezidavi 1955 pa ga je lastnik vzel iz stene in predal lapidariju izžanskega kota v Iški vasi. *l(ocus) m(onu-menti) in f(ronte) p(edes) VIII | in agro p(edes) VIII* Besedilo

napisa v celoti manjka, na bazi ohranjene le mere grobnega areala. Crke pravilne, visoke. Puntuacija dosledna. — Sl. 8. Nagrobnik iz lokalnega apnenca, ohranjen vrhni reliefni del; višina = 51, š = 88, db = 37 cm. Trojna niša s tremi doprsji; levo je doprsje žene s koničastim obrazom, poudarjenimi licnicami ter vencem v kratkih laseh, obe moški doprsji imata bra-

Sl. 10.

Sl. 12.

dat obraz in kodraste lase. V zaklinkih navzdol plavajoča delfina, vmes dve peterolisti rozeti. Spomenik je bil odkrit v drugi polovici XIX. stoletja, vzidan zunaj v južni steni župne cerkve na Igu. 1957 prepeljan v lapidarij v Iški vasi. Cf. A. Müllner, Emona n. 80. — Sl. 9. Nagrobnik iz površinskega lokalnega apnenca, desna zgornja tretjina in vrhnji del manjkata; višina = 106, širina = 72, debelina = 22, višina črk = 6–5,5 cm. Napísno polje obdajata gladka stebra s kockasto bazo in listnini kapitelom, ki nosita prečno gredo. Spomenik je bil odkrit 1937, vzidan na zunanji strani severne stene cerkve sv. Jakoba v Strahomerju, tik pod spomenikom CIL III 3788 + 10727; nato prepeljan v lapidarij v Iški vasi. *Max(imus) | Firm(i) f(ilius) o(bitus) an(norum) . . . | Quinc(t) . . . | o(bit.) an(norum) XX Rec [. . .] | Eppo f(ecit) vi(ne)p(u)s*. Besedilo je diagonalno odbito.

Sl. 11.

Črke pravilne, visoke. Puntuacija dosledna. 1 *ma* v ligaturi. Nom. masc. določen na osnovi danega prostora. 3 *Spol* nedoločljiv. 4 *an* v ligaturi. *Reg[ae?]* 5 *Za vivus* ni prostora. — Sl. 10. Nagrobnik iz lokalnega apnenca, ohranjen spodnji del; višina = 87, širina = 73, debelina = 37, višina črk = 5 cm. Napísno polje obrobljata gladka stebra na kockasti bazi. Odkrit 1956 pod omotom v južni steni zunaj cerkve sv. Mihaela v Iški vasi, kjer je še danes. — | [. . .] *par]entibus* | *[f]ece]runt*. Vrhnji del besedila odbit. Črke pravilne, visoke. 2 *nti* v ligaturi. 3 *nt* v ligaturi. — Sl. 11. Nagrobnik iz lokalnega apnenca; ohranjena desna zgornja četrtina, višina = 99, širina = 43, debelina = 25 cm. Napísno polje sta obdajala stebra, ki sta nosila prečno gredo; nad njo polkrožna niša z doprsjema — ohranjeno desno, ki predstavlja moža v togi — v zaklinkih navzdol plavajoča delfina. Stranski rob polja z nišo krasi bršljanova vitica. Spomenik je bil odkrit 1957 v severni steni cerkve sv. Mihaela v Iški vasi, ko se je na zunanji strani odkrušil omet; shranjen v lapidariju v cerkvi. Na ohranjenem delu ni sledu napisa, ki ga morda sploh nikdar ni bilo — Sl. 12. Nagrobnik iz lokalnega apnenca, zgornji rob odbit, višina = 93, širina = 72, debelina = 22, višina črk = 6–5 cm. Napísno ploskev obdaja profiliran okvir. Spomenik je bil odkrit 1950, vzidan v kapeli sv. Jurija nad Igom kot stavbni člen na znotranji steni desno od portala, prekrit s plastjo fresk iz XV. stoletja; 1957 prepeljan v lapidarij v Iški vasi. — | *v(ivus) f(ecit) sibi et | Amatun]i Buccion]i[s f(iliae)] uxori suae o(bitae), | Valenti o(bito), | libertis liber]tabus. | L(ocus) m(onumenti) q(uo)q(uo)p(er)sus) p(edes) XX*. Od besedila manjkata prejkone dve začetni vrstici. Črke pravilne, visoke, toda že dokaj zabrisane. Puntuacija dosledna. 3 *ni*, *ni* v ligaturi. 5 in. obstaja prostor za ligiran *et*; ex. morda je bila navedena tudi starost. 6 Drugi *t* presegajoč, *u* pomanjšan.

do veljave; nakup sužnja ali pridobitev ujetnika je izjema.

S tem seveda ni rečeno, da niso bili sami nekoč prodani kot sužnji. Po rimski osvojitvi teh krajev bi prišlo to le izjemno do izraza, n. pr. prodaja zadolženca. Dokaj prebivalcev v območju Barja pa je moglo biti prodanih v sužnost ob času zasedanja ter še bolj v prazgodovinski dobi, kolikor je sočasna rimski republiko zadnjih dveh stoletij pred n. št.

Ob robovih Barja so vodila, kot rečeno, prazgodovinska pota iz mest *Tergeste* in *Aquileia* čez Kras do Cerkniškega jezera, v Želimeljsko dolino ali nad njo mimo Barja na Šmarje, Litijo in Vače. Trgovci, ki so tedaj trgovali po tej in po drugih poteh, so morali biti sicer dogovorjeni z vsemi številnimi etničnimi skupinami in rodovi, preko katerih so pota vodila, vendar ni dvoma, da je prišlo tudi do malverzacij, kakor si jih je spričo brezobzirnosti prekupčevalcev ter razbitosti rodovnih enot in nizki stopnji njihove organizacije kaj lahko predstavljati. Kot vse kaže, so jih za II. stoletje pred n. št. celo za beležili.¹¹ Ob takem načinu trgovanja med imperijem in razdrobljenimi, pogosto stalno med seboj sprtimi iliro-venetskimi alpskimi rodovi, ko je trpela škoda zdaj ena zdaj druga stran, so lovi na sužnje vsakdanji pojav, posebno ker jih je Rim potreboval. Vendar so nedvomno uživali več zaščite rimski ljudje, ker je za njimi stala organizirana sila in ker so od njih imeli rodovni veljaki veliko korist. Da je trgovina s sužnji cvetela, je celo literarno izpričano iz antike.¹²

Za področje okrog Barja, oziroma za tisto etnično enoto, ki so ji Ižanci pripadali v antiki, pa dokazuje suženjsko trgovanje tudi naslednje dejstvo iz sredine I. stoletja pred n. št.: V zgodnji antiki je v vzhodnoalpskem, posebno tudi v barjanskem območju nakopičeno osebno ime *Buccio*, ki je izrazito domačinsko in ima venetsko ali ilirsko osnovo (prim. sl. 11). Iz leta 29 pred n. št. pa obstaja v Rimu napis, ki omenja osvobojenca z imenom *Buccio*; iz besedila se da povzeti, da je moral le-ta biti okoli leta 50 pred n. št. še v suženjskem položaju. Ker je ime originalno iz naših krajev in ker drugod ni razširjeno, sledi, da je tudi ta mož prišel iz naših krajev kot suženj že v sredini I. stoletja pred n. št.¹³

Sužnji so, kot rečeno, v rimskem Igu izjemni. Nekaj prebivalcev ima državljanske pravice v polnem obsegu; ti so, po današnje rečeno, solidni srednji kmetje. Mnogo je moralo biti majhnih kmetov ter poselskega osebja, povečini po pravnem položaju peregrinov, to je lokalnega življa, ki ga je rimska

upravna služba obravnavala kot prebivalca zasedenega ozemlja, ne da bi mu priznavala dosti več kot pravico do dela in življenja, čeprav ga ni načrtno zatirala. Njegovo glavno breme so bile dajatve, posestna nesvoboda, nemoč pred regionalnimi uradi, ker ni užival pravice priziva.

Napis, ki omenja kolegija — poklicni združenji — *centonariorum* in *dendrofororum*, ne izpričuje zatrdno, da bi obstajala na Igu, pač pa da sta imela v njem svoje interese.¹⁴ Prvi, *collegium dendrofororum*, prvenstveno zaradi pridobivanja stavbnega in mizarskega lesa, kuriva in oglja — vsega imajo gozdovi na Igu na pretek — hkrati vodna pot olajšuje in poceni transport do mesta; drugi pa je tam morda iskal odjemalcev za izdelke oblačilne obrti in odej.

Dodati je treba, da vrsta znakov izrazito nakazuje še eno poklicno dejavnost: kovaštvo.¹⁵ Kovaštvo je imelo — v lokalnem merilu — na Igu morda poljedelstvu enakovredno vlogo, če ne večjo. Rudnine ni bilo težko dobiti bodisi iz bližnje okolice, še bolj verjetno pa kar iz površinsko ležeče železne rude *bobovec*. Izdelki se za tedanje razmere podajajo po sebi sami: kmečko orodje, podkove, želbli. Z nedavno odkritega reliefa (slika 5) so pa razvidne tudi druge produkcijske podrobnosti: namreč bodalo, nož, ponev in gotovo še cela vrsta analognih predmetov, poleg klešč in kladiva, ki so upodobljeni na drugih tamkajšnjih reliefih.

Ekonomsko stanje je na osnovi povedanega dokaj jasno. Lov, poljedelstvo, gozd, kamnolomi, železarstvo, nedvomno tudi brodarstvo in tovorništvo ustvarjajo osnove za dokajšnjo lokalno pestrost življenja, vnašajo rahel tok med naseljence in omogočajo, največ do velikosti srednjih kmetij, tudi ekonomski *standard* za posamezne družine. Prebivalci so obdelovali polja za lastne potrebe, izkoriščali gozdove za prodajo lesa, kuhali oglje za obrtnike, se ukvarjali s kovaštvom, ki ga je rimski trgovec vključil v svojo prekupčevalno mrežo, poznali so kamnoseško industrijo — na to kažejo številni nagrobniki ter lokalno železarstvo, ki ga kamnosek nujno potrebuje — verjetno kot delavci v podpeških in drugih kamnolomih. Seveda leži naselje odročno; veliko življenje, v provincialnem merilu, pôlje in vabi, vzgaja in oblikuje konservativem domačinov — vendar šele po rimski zasedbi — onkraj Barja, po glavni žili na Orient iz Akvileje čez *Nauportus* in Emono.

Na osnovi ohranjenega spomeniškega gradiva je za Ig kajpada nemogoče rekonstrui-

rati detajlno podobo zgodovinskega poteka; možno bi ga bilo vključiti v splošno ugotavljanje in sklepanje. Agrarno obrtniško obarvano življenje pa je potekalo v glavnem zatišno, kot je zatišna še danes lega izžanskega naselja. Upravno in mestno središče zanje je bila *Emona* s svojimi tržnimi dnevi. Obstajala je manjša lokalna upravna služba, ki je regulirala vaško vsakdanjost ter tamkajšnje drobnarije.¹⁶

Da so tudi zgodovinski dogodki pljuskali sèm, kaže na primer leta 271 po n. št. zakopani zaklad, najden 1958 na Igu. Čeprav je v njem več tisoč novcev, pripada vendarle revnejšemu človeku; ta ga je iz strahu pred negotovimi časi, ko so prišli nad Emono in okolico, raje zakopal pred odhodom, kot pa nosil s seboj. Ponj se ni vrnil nikoli.

Če bi se pričela na izžanskem področju načrtna arheološka raziskovanja, bi verjetno ugotovila poseben kratkotrajen razcvet naselja v začetku V. stoletja po n. št., ko so bili na robu bloško-rakitniške planote nad njim zgrajeni zaporni zidovi, ki naj bi preprečili vdira-jočim plemenom vstop v Italijo.¹⁷ V tej fazi, v kateri so bili mobilizirani delno tudi domačini, je postalo lokalno kovaštvo nedvomno aktualno bodisi za izdelavo orožja bodisi za podkovanje živine. Periodično so ob tisti priložnosti zaživela vsa naselja, ki so pa lahko ob nevarnem pokončujočem vpadu ali napadu v hipu zgorela in propadla.

Morda je bil Igu usojen tak konec. Morda pa je v njem ali v njegovi hribovski okolici še dolgo preostalo domačinsko prebivalstvo.

Podrobnosti ne bodo prej jasne, dokler ne bo znanost pričela sistematično preiskovati obdobje med V. in X. stoletjem po n. št. Šele potem se bo dalo odgovoriti na vprašanje, ki vsakogar nedvomno zanima: Kaj so našli Slovani ob prihodu v Alpe, kaj so od ohranjenega prevzeli, kaj uničili, kaj prinesli s seboj in katerim vplivom so bili po naselitvi podvrženi, skratka, iz katerih elementov so gradili svojo posebno duhovno in stvarno kulturo?

OPOMBE

1. CIL I 1467 = I² 2286 = III 5777 + add. p. 1729 = 10719 (cf. A. Degraasi, *Inscriptiones Latinae liberae rei publicae*, Firenze 1957, n. 34). 1. L. Schoenleben, *Carnolia antiqua et nova sive incolty ducatus Carnioliae annales*, Labaci, I 1681, p. 95, 216, 218. — 2. F. Ramovš. — 3. Emona, *archäologische Studien aus Krain, Laibach 1879*, ki prinaša ogromno stara gradiva, literature in je, posebno s topografskega stališča, še danes potreben priročnik. — 4. CIL III p. 484. Hoffiller-Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslavien*, Zagreb 1958, p. 56. Na obeh citiranih mestih so zbrani vsi doslej znani izžanski napisi. — 5. A. v. Premerstein, J. G. Thal-nitschers *Antiquitates Labacenses*, JOeAI 5, 1902 Bbl. 19. — 6. A. Melik, *Ljubljansko mostiščarsko jezero in dediščina po njem*, Ljubljana 1946, pass. 1. Rakovec, *Geološka zgodovina ljubljanskih tal*, *Zgodovina Ljubljane I*, 1955, p. 111 ss. — 7. Cf. K. Deschmann, *Sitzungsberichte d. Mat.-nat. Klasse, Akademie* — Wien 1876, 15 s. L. Rundt, *Zeitschrift für Moor- und Torfverwertung III 1905*, 31 ss. — 8. S. Rutar, *MMK 5*, 1892, 65. Cf. op. 6. — 9. Poleg že cit. literature cf. A. Müllner, *Die Römerstrasse über den Laibacher Morast*, LT 6, 1873 IX 20 n. 216 ter *MMK 3*, 1890 p. XII ss. — 10. AIJ 134 = CIL III 5804 = 10751. — 11. Liv. XLIII 5, 1—10 (leto 170 pred n. št.). — 12. Strabo V 1, 8 C 214. — 13. J. Sašel, *Contributo alla conoscenza del commercio con gli schiavi norici ed illirici alla fine del periodo repubblicano*, *Atti del III Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina*, Roma 1959, 145 ss. — 14. AIJ 127 = CIL III 10758 + add. p. 2528²⁶. — 15. CIL III 10759 (Ižanski grad; klešče, kladivo, naklo); AIJ 157 = 10745 (Strahomer; klešče, kladivo, naklo); fragment novega nagrobnika iz Staj, na katerem je bil pod napisom relief klešč, kladiva in nakla, kar pa danes ni več vidno; nov relief iz Iške vasi, glej sliko 5; prim. CIL III 3824 (Ig; na katerem naj bi bile upodobljene motika in široka sekira, vendar spada spomenik danes med pogrešane). — 16. J. Sašel, *Ziva antika 5*, 1955, 380. — 17. A. Degraasi, *Il confine nord-orientale dell'Italia romana*, Bern 1954, 151 ss.

LJUBLJANA IN SLOVENIJA V OČEH INOZEMSKEGA POTNIKA LETA 1848

V revolucijskem letu 1848 je potoval skozi Slovenijo inozemski raziskovalec, zanimiv po svoji življenjski poti in še bolj zanimiv po opazkah, ki jih je zapisal o naših krajih.

To je bil prirodoslovec *Franz Wilhelm Junghuhn*. Rojen 1809 v Mansfeldu na Saksonskem, je študiral v Halleu in Berlinu medicino, botaniko in geologijo. Kot kirurg je vstopil v prusko armado. Zaradi dvoboja obsojen na 20 let zapora, je zbežal po 20 mesecih iz trdnjave Ehrenbreitstein v Alžir, kjer je dobil v tujski legiji mesto sanitetnega častnika. Ko je bil v neki bitki ranjen, je iz legije izstopil in postal l. 1835 sanitetni častnik v službi nizozemske vlade v Batavii v Indoneziji. V letih od 1839—1848 in od 1855—1864 je prepotoval in raziskoval notranjščino Jave in Sumatre. Leta 1855 je postal direktor za gojitev kininoveca na Javi, a 1864 je umrl v Lembangu pri Bandungu.

Izsledke svojih raziskovanj je objavil v več delih: *Topographische u. naturwissenschaftliche Reisen durch Java (1845)*; *Die Battalländer auf Sumatra, 2 zv. (1847)*; *Java, seine Gestalt, Pflanzendecke u. sein innerer Bau, 4 zv. v holandščini (1850/54)*, 3 zv. v nemščini (1852/54); *Licht- und Schattenbilder aus den Binnenländern von Java (1854)*. Ker pa je tropsko podnebje resno zrahlalo njegovo zdravje, je dobil 6 let dopusta (1849/1855), ki jih je prebil na Nizozemskem, in sad vrnitve v Evropo je knjiga: *Rückreise von Java nach Europa mit der sogenannten englischen Überlandpost im September u. October 1848*, iz holandščine prevedena od J. K. Hasskarla (1852). Na tem potovanju se je srečal z našimi kraji.

Potoval je z dobrimi angleškimi ladjami iz Batavie preko Singapura, Ceylona in Adena do Suez, od tu pa po kopnem — ker kanala še ni bilo — do Kaira, in nato iz Aleksandrije s sijajno ladjo avstrijskega Lloyda v Trst. Na tej ladji je bilo le zelo malo potnikov, ker so jih vesti o marčni revoluciji prestrašile.

Po prihodu v Jadransko morje je pozdravil z užitkom hladnejši zrak, oblačno nebo in prvi dež. Gore v Dalmaciji so ga živo spominjale na podobne planine na Javi, istrska obala s Piranom in Koprom pa mu je po tipu pokrajine in hiš vzbudila vtis, da je v Evropi. Dne 29. oktobra 1848 se je ladja zasedrila v Trstu.

Kot ponosno pa prijazno označi sliko Trsta z njegovimi belimi hišami, palačami, cerkvami in samostani, ki se dvigajo v amfiteatralnem redu do citadele. Ker je bila ravno nedelja, prvič po 15 letih zopet sliši slovesno zvonjenje cerkva, ki ga zaziblje v sanje o letih mladosti. Iz te začaranosti ga zdrmi prihod carinikov, ki pa so zelo vljudni in skromni in pripustijo celo nekaj zabojev cigar — uvoz v Avstrijo kot monopol strogo prepovedan —, ker je dokazal, da jih potrebuje sam. Tudi sanitarna inšpekcija je bila zadovoljna, da potniki niso prinesli kuge iz Egipta, temveč le cigare iz Manille, ki so bile — po njegovem mnenju — okusne.

Veliki Hotel national v 3 ali 4 nadstropjih je gostoljubno sprejel Junghuana. Cesarska pošta za Ljubljano je odšla vsak dan trikrat, ob 10., 5. in 9. uri in je za to potrebovala dvanajst ur. Vozna cena za potnika s 40 funti prtljage je znašala 7 gld 52 kr in za vsakih 100 funtov prtljage več 12 gld 40 kr (v avstrijskih goldinarjevih); 8 avstrijskih goldinarjev je ustrezalo 10 holandskim). Iz Ljubljane v Salzburg je šla pošta le v torek in soboto ob 1. uri. Na železnici iz Trsta v Ljubljano so šele delali, iz Celja na Dunaj pa je bila že gotova.

Junghuhn je odpotoval 31. oktobra ob 10. uri. Iz serpentin na cesti je že videl zelene travnike, drevesa, ki so že kazala znamenja bližajoče se zime in več majhnih kamnolomov, kjer je nekaj delavcev delalo. Na Krasu, ki ga označuje kot pusto, so mu najbolj značilne doline, ki ga zopet spominjajo na podobne pojave na Javi. Ko se pokrajina spreminja, uživa ob pogledu na lepe vasi z dobrimi kamnitimi hišami, na hraste, na trsje, na češnje, na jable in na šipek. Drugače tako stvarni opazovalec se tu tako razneži, da prosi čitatelja, naj upošteva, da po 15 letih zopet vidi te neme priče svoje mladosti, in resno zagotovi, da je to svidenje bilo največje veselje njegovega življenja. Kosil je v Razdrtem, Kosilo je bilo tako dobro, da bi lahko prekosilo marsikateri velik hotel kakšnega glavnega mesta. Prišli so potem skozi Postojno, a zaradi pomanjkanja časa in rahlega večurnega dežja niso mogli obiskati slavne Postojnske jame in še slavnjšega Cerkljskega jezera. Pol ure pred polnočjo so prišli v Ljubljano, kjer je ostal Junghuhn več dni.

Vsa okolica z rodovitnimi njivami, gozdnatimi hribi, gradovi in razvalinami in daljnimi snežnimi vrhovi, je bila zanj lepa in romantična. V Šiški pri Ljubljani je spoznal F. J. Schmidta, dobrega poznavalca žuželk, posebno kranjskih polžev, in lastnika odličnih zbirk, ki je bil takoj pripravljn upoznati Junghuana z značilnostmi mesta in dežele. (Sploh so bili z njim vsi brez izjeme prijazni v vseh predelih Avstrije, ki jih je prepotoval.) »Hoteli po vzorni snažnosti ne zaostajajo za nizozemskimi. Prebivalci so večinoma Slovani, ki nemško govorijo in slovansko mislijo, Kratkotrajna vrtoglavica po narodnih združitvah, ki je l. 1847 in 1848 dozdevno zagrabila narode, je zbudila tudi v mnogih prebivalcih Avstrije željo po narodni slovanski državi. Niti trohice simpatije za Nemčijo ni bilo pri njih opaziti.«

Ljubljano je Junghuhn zapustil 4. novembra ob 1. uri. Pot ga je peljala po Savski dolini, kjer zopet hvali lepoto pokrajine. Ponoči so prešli v snežnem metežu čez prelaze Karnskih Alp v Dravsko dolino. Opoldne so kosili v Spitalu. Po dolini reke Lieser so prišli v noči 5./6. novembra na prelaz čez Visoke Ture, kjer so obtičali v snegu in hudem mrazu. Dva meseca prej, v neznosni vročini v Batavii, si je Junghuhn želel sneg in led: oboje je sedaj imel v obilni meri, pa prehod je bil prehter. Drugi dan so nadaljevali pot po dolini Salze in prišli zvečer v Mozartovo mesto Salzburg. Dne 9. novembra pa je Junghuhn zapustil Salzburg za Monako, kjer konča svoj potopis, kajti tu so se začele železnice — prva, ki jo je videl — in bil je v sredi že tako poznane Evrope.

Junghuhn je v prvi vrsti geolog in botanik, vendar ima odprto oko tudi za prebivalce dežel, ki so predmet njegovega študija in tista drobna opazovanja iz kulturnega, gospodarskega in političnega življenja niso brez zanimivosti.

Dr. Melita Pivec-Stelè

MUZEJSKE NOVICE

TOLMINSKI MUZEJ

Zamisel, da bi se v Tolminu ustanovil muzej, ki naj bi v zbranih spomenikih ohranil in prikazal zgodovinsko, kulturno in etnografsko podobo zgornje Soške doline, se je uresničila dne 26. julija 1950, ko je bil ustanovljen njegov pripravljalni odbor. Ta je v svojem krogu zbral pridne in navdušene sodelavce. Ze na svoji prvi seji je novi odbor sprejel široko zasnovan program: zbiranje kulturnozgodovinskih in etnografskih spomenikov ter zbiranje gradiva iz dobe fašizma in narodnoosvobodilne vojne. Dal si je tudi za naše kraje silno važno nalogo spomeniškega varstva, saj je tujec hotel uničiti in zabrisati sleherni dokaz slovenstva in naše domače kulture v njih.

V glavnem je ostal odbor isti vsa prva štiri leta obstoja. Delovnih članov je bilo sedem, pozneje pa se je to število skrčilo na pet. Po svoji redni službeni zaposlitvi so ti ljudje s prostovoljnim delom požrtvovalno opravili veliko dela, zbrali mnogo gradiva in postavili temelje Tolminskemu muzeju.

V pričetku leta 1951 smo v tolminskem gradu na Titovem trgu pridobili v prtiličju dve večji in eno manjšo sobo za razstavne prostore ter prostor za arhiv in shrambo. Vse prostore smo morali temeljito prečistiti, prebeliti in popraviti tla. Dne 22. julija 1951, na dan vstaje, smo že odprli prvi oddelek nastajajočega muzeja, oddelek NOB, v obliki razstave v treh prostorih. Oprema — nekaj miz in šolskih klopi — je bila zasilno zbrana, toda veseli smo bili prvega vidnega uspeha. S sodelovanjem Zveze borcev smo zbrali precej gradiva iz dni partizanstva na Tolminskem. Obsegalo je mnogo literature in fotografij, a manj predmetov. Povečati smo dali okoli sto fotografij. Prva občasna partizanska razstava je bila sicer že jeseni 1945 v hotelu »Krn«, toda tedaj zbrane zgodovinske priče so odnesli na več strani. Med njimi je bilo tudi več predmetov iz nemških taborišč; tega nismo dobili več nazaj.

S sodelovanjem širokega kroga ljudi smo pripravljali spominski dan Simonu Gregorčiču na Vrsnem. Muzej za Tolminsko je s sodelovanjem Zavoda za spomeniško varstvo LRS preuredil izbo v Gregorčičevi rojstni hiši ter v zidni vetrini zbral izdaje njegovih pesmi, razne slike, posmrtno masko ter nekaj osebnih predmetov. Popra-

Del prve razstavne šobe v oddelku NOB

viti je dal tudi dohod na pokopališče k Sv. Lovrencu, kjer je njegov grob.

Spominski dan Simona Gregorčiča je bil 29. julija 1951. Okrog 5000 ljudi se je zbralo na griču, kjer je bila slovesnost in na kateri je govoril naš rojak in pisatelj France Bevk. Nastopila je vrsta pevskih zborov z mnogimi pesmimi na Gregorčičevo besedilo. Za ta dan smo pripravili tri vrste Gregorčičevih razglednic in značke, poštna uprava pa nam je dovolila poseben poštni žig; prodanih je bilo za 16.000 din znamk.

Še istega leta smo se oddolžili spomenu velikega Tolminca, ki je bil skromen in blag v svojem življenju, a velik in slaven v svojem delu: 26. avgusta 1951 je bila odkrita spominska plošča na rojstni hiši Simona Rutarja, zgodovinarja, arheologa in zemljepisca, ob stoletnici njegovega rojstva, v lepi, pod dovočnim in ponosnim Krnom raztreseni vasi Krn. Prireditelj je lepo uspela ob pomoči Zgodovinskega društva Slovenije, ki je ob tej priliki organiziralo ekskurzijo slovenskih zgodovinarjev in geografov. Na predvečer odkritja je imel v Tolminu lepo predavanje dr. Milko Kos o Tolminski skozi stoletja. Za Rutarjevo rojstno hišo nam je akademski slikar Jarkac napravil portret Simona Rutarja.

Preko poletja je etnografska ekipa iz Ljubljane raziskovala Kobarško in Breginjski kot ter nam izročila več zbranega gradiva. V shrambo muzeja smo prenesli tudi obsežen županski arhiv in arhiv tolminskega šolskega nadzornišva.

V letu 1952 smo nadaljevali z zbiranjem muzejskega gradiva ter širili med ljudstvom zanimanje za našo zgodovino in narodno blago. Dne 29. julija istega leta smo skupno z Zvezo borcev vzdali spominsko ploščo narodnemu heroju Stanetu Zagarju v njegovi rojstni vasi Žagi. V Tolminu samem smo v istem poletju postavili spomenik borcev iz NOB, Brunu Moretiju in Albinu Rejcu na mestu, kjer sta padla zaradi zahrbtnega izdajstva italijanskih bersaljerjev. Preuredili smo zbirko NOB, ji dodali še novega gradiva ter jo tako obnovljeno odprli ob priliki razstave dela.

Naša misel je bila, da moramo čimprej postaviti nov spomenik skladatelju Hrabroslavu Volariču v Kobaridu. Prvi spomenik s kipom v naravni velikosti so Volariču postavili leta 1908, sredstva zanj pa so zbrali kobarška Čitalnica,

Poslopje »Tolminskega gradu«, kjer je sedaj muzej

Hranilnica in posojilnica, Učiteljsko društvo in tržani. Dne 16. junija 1922 so fašisti postavili na Krmu, kjer sta se v prvi svetovni vojni besno borili avstroogrška in italijanska armada, svojim neštetim padlim mogočen spomenik. Že po nekaj dneh ga je porušila strela in Italijani so tega dejanja obdolžili Slovence. Črne srajce so navalile na Kobarid in okoljske vasi ter se znesle tudi nad Volaričevim spomenikom. Razbili so ga ter njegove dele uporabili pri asfaltiranju ceste. Kamniti podstavek so prepeljali pred vojašnico ter vanj zasadili drog za italijansko zastavo. Doprsni novi kip je izdelal Boris Kalin, podstavek pa je bil izklesan iz prejšnjega starega kamna. Pri tem je kobariska občina prispevala z delom in stroški. Odkritje je bilo 5. oktobra 1952 ob številni udeležbi pevskih zborov in ljudstva.

V letu 1953 smo skupno z Učiteljskim društvom začeli s pripravami za postavitve spomenika talcu in pisatelju Cirilu Drekonji na Temljinah, njegovi rojstni vasi, in spominsko ploščo Jožetu Kendi, zbiratelju narodnega blaga, tudi doma iz Temljin. Sredi ljubke vasi nad Knežo je bila v spomin Cirilu Drekonji postavljena spominska miza dne 6. junija 1953.

Med počitnicami so člani odbora vpisali in oštevilčili vse zbrano gradivo iz NOB, v sklopu zgodovinske sekcije pa so nekateri člani zbirali spomine na partizanska leta, ki jih v zajetni mapi še vedno hrani muzej.

Intenzivirali smo zbiranje etnografskega gradiva, toda zaradi adaptacijskih del se je otvoritev etnografske zbirke zavlekla. Pač pa je mu-

zej sodeloval z delom in gradivom pri ureditvi planinske razstave v Trenti. Zavzemal se je tudi, da bi se rešili propada razni spomeniki. Deloma je uspel zavarovati za krajšo dobo vojaški spomenik iz prve svetovne vojne, leseno cerkvico v ukrajinskem slogu v Javorci.

V letu 1954 smo v zimskih mesecih hiteli z deli za postavitve etnografskega oddelka. V prvi sobi smo dali napraviti tla iz nalašč za to napravljene kvadratne opeke ter sezidati tolminsko ognjišče z napo iz XIX. stoletja. V poletnih mesecih nam je Svet za prosveto LRS priskočil na pomoč in nam poslal dve studentki etnografije, da sta vpisali vse zbrane narodopisne predmete v inventarno knjigo. Obenem je bil urejen tudi vpis kulturnozgodovinskih predmetov.

V jeseni 1954 je muzej dobil prvo strokovno moč, etnografino, ki je zbirke dopolnila s trentarsko posteljo, kavaletom, skrinjo z zibelkami, z manjkajočimi deli moške noše in s precejšnjim številom predmetov domače dejavnosti. Lepo urejeni etnografski oddelek je bil odprt 21. maja 1955.

V poletju 1955 je etnografino zamenjal arheolog, ki je v letu 1956 odprl začasno razstavo s slučajnimi arheološkimi najdbami iz Kobarida, Mosta, Volarij in Tolmina; te so bile že prej v lasti muzeja. Nova arheološka izkopavanja so potekala v poletju 1957 v Mostu na Soči, kjer so odkrili 14 grobov in vrsto lepih izkopanin. Izkopavanja manjšega obsega so bila tudi v Bovcu. V okviru muzeja je bila prirejena razstava slovenske grafike ter razstava fotografij kulturnozgodovinskih spomenikov na Primorskem.

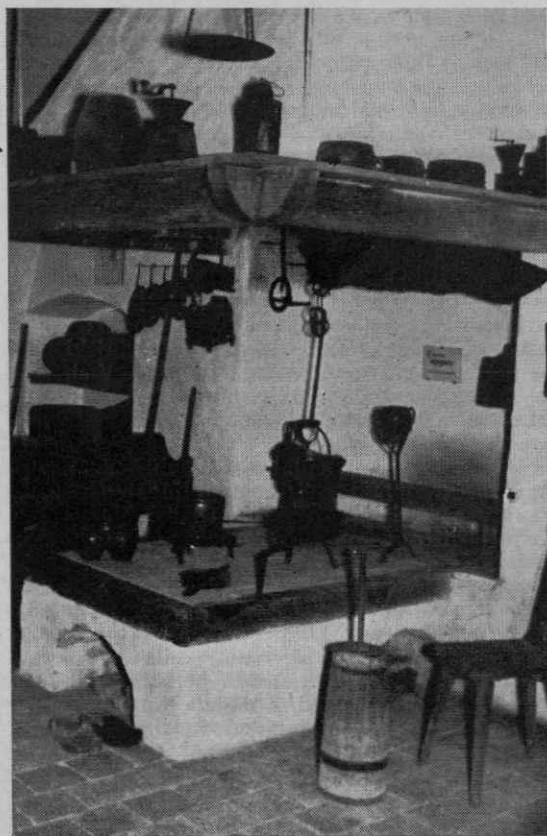
Do leta 1954 je prejemal muzej dotacijo od okraja. Z letom 1955 je postal proračunski zavod občinskega ljudskega odbora Tolmin. S 1. januarjem 1958 je prenehal biti samostojni proračunski zavod in je bil združen z Goriškim muzejem ter je dobil nov naziv: Goriški muzej, oddelek za Tolminsko. Postal je proračunski zavod OLO Gorice.

V svojem dosedanjem življenju je dobil muzej naslednje denarne dotacije od okraja ali pozneje od občine, razen manjših vsot pomoči drugih ustanov:

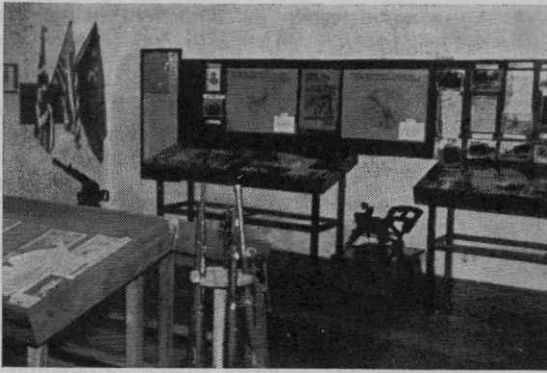
l. 1950	10.000 din
l. 1951	128.000 din
l. 1952	450.000 din
l. 1953	200.000 din
l. 1954	1.200.000 din
l. 1955	573.836 din (skupno z osebni izdatki)
l. 1956	542.204 din (skupno z osebni izdatki)
l. 1957	479.522 din (skupno z osebni izdatki)

Danes ima muzej za Tolminsko tri oddelke: etnografski, NOB oddelek in manjši arheološki.

Etnografski oddelek ugaja vsem, toliko je v njem domačnosti in topline. Osrednji predmet v prvem prostoru je ognjišče, okoli katerega so nanizani predmeti, ki jih je naš človek izdeloval največ sam. V preteklih stoletjih je na Tolminskem predvsem cvetela mala domača obrt, ki se je z vsem pečala, kar je kmet potreboval, posebno orodje in obleko. Le kovačije, mlini, strojarne za kože, valjarnice za sukno in klobučarije so delale za kmeta, kar sam ni znal. Navadno so imele vsaj večje kmetije, posebno v oddaljenih samotah, vso pripravo doma: stol obrezavnik, kolarnik, stružnico za les in ponekod tudi za obdelavo gline. Zanimive so tu trentarske bule, izdol-

Ognjišče v etnografskem oddelku tolminskega muzeja

Del druge razstavne sobe v oddelku NOB

bene iz enega kosa lesa in sploh leseni predmeti iz Trente od cokol z opetnikom do lesene kate-njače, podobne tistim pri severnih narodih. Prikazano je tudi orodje in posodje za predelavo mleka, ker je živinoreja med glavnimi gospodarskimi panogami Zgornje Soške doline. Med domačo obrt sodi tudi nogavičarstvo, ki je bilo razvito na Šentvitiški planoti. Tu vidimo lesen model za nogavice ter zaprt koš, v katerem so nosili peš prodajat svoje izdelke do Gorice in Trsta. Z »gramlo« so gnetli kruh in zanimivo je, da sta dva Sicilijanca povedala, da jo pri njih še zdaj uporabljajo za trdo gnetenje testa za domače testenine. Kmetijstvo je zastopano z nekaj značilnimi predmeti, ker zbirki primanjkuje prostora.

V drugi sobi je predstavljeno platnarstvo z vsemi pripravami od lepega primera ljudske tehnike za čiščenje lanenega semena, trlic do statev in priprav za sukanje vrvi. V XVI. stoletju je tu cvetelo suknarstvo in platnarstvo, v XVIII. stoletju je vse to že začelo propadati. Zadnja in edina tkalka v bližnji okolici je umrla pred desetimi leti. V Tolminu samem se je ohranila obrt klo-

bučarstva do prve svetovne vojne kakor tudi strojarna kož, medtem ko je »munga« pri Čiču odmrla že pred 80 leti. V okviru skromnega kmečkega pohištva sta tu še moška in ženska noša, ki je veljala z majhnimi spremembami od Bovca do Trsta.

Tolminska, domovina upornih kmetov in borcev za pravice malega človeka, je dala velik prispevek tudi v narodnoosvobodilni vojni. Pod italijansko fašistično okupacijo je primorsko ljudstvo trdovratno stalo v obrambi svojih narodnih pravic pred tujim zatiranjem. Ob splošnem uporu jugoslovanskih narodov se je pridružilo boju proti okupatorju. Zrasle so slavne primorske brigade: Gradnikova, Gregorčičeva, Vojkova, Bazoviška, Kosovelova, Prešernova, Tržaška in vojska državne varnosti. Na Cerkljanskem, povsem osvobojenem ozemlju, je imel svoj sedež IX. korpus. Vse to nam v slikah in dokumentih prikazuje oddelek NOB, ki časovno spremlja dogajanje borbe na Tolminskem. V prvi razstavni sobi zagledamo relief Tolminske, ki veliko prispeva k razumevanju njene težke zgodovine. Maketa bolnišnice »Franja« pa nam kaže enega najdragocenejših spomenikov naše borbe. Slikar Tone Kralj je podaril muzeju svojo sliko, izdelano leta 1945 v Slivju; nosi naslov »Cirkus Nazi«, je velika 150 × 150 cm in prikazuje fašistični in nacistični teror.

Novi arheološki oddelek zadostno prikazuje obiskovalcem in zlasti šolam predzgodovinsko dobo te pokrajine. Zbirka je nastala iz pridobitev znanstvenega izkopavanja in iz slučajnih najdb. Pri kopanju temeljev za novo mlekarne v Kobaridu so leta 1952 našli na žarne grobove ter našli vrsto lepih zaponk, zapestnic, posod. Pri izkopavanju na Mostu na Soči sta med drugimi predmeti tudi dve lepi tako imenovani svetolucijski fibuli z obeski. Most na Soči je eno največjih predzgodovinskih nekropol na Primorskem. Zanimive so tudi staroslovenske najdbe na pokopališču v Tolminu, ki so najzahodnejše in edine najdbe te vrste v Zgornjem Posočju.

Marija Rutar

ZGODOVINSKO BRANJE

Dr. Vlado Valenčič, Agrarno gospodarstvo Ljubljane do zemljiške odveze. Publikacije Mestnega arhiva ljubljanskega, Razprave zv. 1, Ljubljana 1958.

S svojo najnovejšo razpravo je avtor dostojno izpolnil nalogo, da približa agrarni delež gospodarskega življenja v Ljubljani, ki sicer ni imel prvenstvenega značaja v mestni naselbini; bil pa je vendarle podobno kot v drugih mestih zlasti v starejši dobi izredno pomemben. Delo je osnovano predvsem na virih, ki jih hranita Mestni arhiv ljubljanski in Državni arhiv Slovenije v Ljubljani. Teritorialno zajema razprava vse ozemlje, ki ga je mestno prebivalstvo neposredno izrabljalo za kmetijske namene. Ob skrbni analizi virov nam avtor predloži vse vrste kmetijskega udejstvovanja z izjemo gozdarstva, ki mu je posvetil že predhodno posebno razpravo (Gozdovi in preskrba z lesom v stari Ljubljani, Gozdarski vestnik 1954).

V razpravi je nazorno prikazan dvig in padec posameznih vrst zemljišč. Polje je ležalo v glav-

nem v mestnem pomeriju, deloma na ozemlju, ki predstavlja danes strogo središče mesta. Veliki kompleks polja so bili povezani z zemljiškimi gospostvi (n. pr. komendo, škofijo, šentpetrsko cerkvijo), ki so imeli tod obsežne pristave in podložne kmetije; pomembne so bile poljske površine, ki so ležale na mestni gmajni po ljubljanskem polju in so jih pridobili kulturi ljubljanski meščani. Močno se je spreminjala travniška površina. Njen razvoj je povezan z izkrcenjem obeh gozdov, Mestnega loga in Rudniškega gozda, predvsem pa s kultiviranjem Barja in to mnogo pred izsuševalnimi deli.

Spremembe v vrsti kultur so v veliki meri v zvezi s posestnimi razmerami. Avtor podrobno zasleduje oblikovanje mestne agrarne posesti, pri čemer posveča posebno pozornost gmajni in spremembam glede uživanja le-te, ki so v teku stoletij tako močno vplivale na celotno agrarno gospodarstvo. Posebno poglavje je posvečeno izven mestnega teritorija ležečim deželskosodnim gmajnam, s katerimi je imelo mesto opravka, še pre-

den je 1726 kupilo deželno sodišče. Razprava se podrobno ukvarja z delitvijo gmajn, ki so bile v glavnem razdeljene že pred zemljiško odvezo.

Posebni poglavji sta posvečeni poljedelstvu in živinoreji od XVI. stoletja dalje. V tem razdobju je prišlo sicer do temeljnih sprememb tako glede obdelovalnega načina kot glede vrst pridelkov, vendar je uvajanje novih kultur le počasi napredovalo. Od XVIII. stoletja dalje je zanimanje za lastno obdelavo polja pri meščanih nazadovalo; odslej so začeli meščani dajati njive v zakup. Živinoreja je imela podrejeno vlogo. Do določenega napredka je prišlo šele v prvi polovici XIX. stoletja, in sicer vzporedno z ojačenim gojenjem krmilnih rastlin.

Čeprav se razprava sicer podrobneje ne ukvarja z zemljiškimi gospodstvi, se vendar dotika vprašanja kmetijskih podložnikov pod magistratnim zemljiškim gospodstvom. V mestni upravi je bilo namreč gospodstvo meščanskega špitala do 1770, ko je bilo v celoti razprodano, in županijski urad Kozarje, ki ga je mesto 1725 pridobilo z nakupom kot ostanek deželnoknežjega gospodstva. Medtem ko je mnogim posameznikom skozi vse XVIII. stoletje uspelo rešiti se podložništva proti določeni odkupnini, je razdelitev in razprodaja mestnih skupnih zemljišč vzporedno s terezijanskimi in jožefinskimi reformami pripomogla do tega, da je bil mestu že pred zemljiško odvezo skoraj v celoti odvzet značaj zemljiškega gospodarstva.

Rezultati obravnavane razprave so sicer pomembni predvsem za mesto Ljubljano. Vendar so obenem zelo dragoceni kot važen prispevek za ustvarjanje končne podobe kmetijskega gospodarstva na slovenskih tleh sploh.

Paule Blaznik

Karel Dobida, Ivan Napotnik. Katalog k retrospektivni razstavi Napotnikovih del. Izdala in založila Narodna galerija v Ljubljani 1959.

V počastitev kiparjeve 70-letnice je Narodna galerija priredila prvo samostojno razstavo Napotnikovih del. Katalog je sestavljen iz treh delov: iz življenjepisa, stilne analize kiparjevih del in bibliografije, pregleda razstav in seznama Napotnikovih del.

Iz življenjepisa razberemo vso Napotnikovo zavzetost za rezbarjenje in njegove življenjske težave. V stilni analizi ugotavlja Dobida, da se je Napotnik sorazmerno zgodaj otresel raznih vplivov in si ustvaril lastni, realističnolirično obarvani umetnostni izraz. Za njegova dela je značilna voluminoznost, pri oblikovanju pa ima važno vlogo material (prvenstveno dela v lesu), kateremu podreja tudi oblike. Priznanje in pravilno oceno svojega dela je dobil Napotnik šele po osvoboditvi.

Tekstnemu delu kataloga sledijo reprodukcije pomembnejših kiparjevih del. Razen tega, da je katalog zelo skrbno obdelan in tehnično pregledno urejen, je njegova pomembnost še v tem, da predstavlja prvo zbrano in urejeno Napotnikovo monografijo.

Juša Serajnik

Srednjeveške freske na Slovenskem, katalog za razstavo kopij srednjeveških fresk. Izdala in založila Narodna Galerija v Ljubljani, junij 1959. 40 strani teksta, 49 fotografij.

Po kratkem historiatu o kopiranju fresk, ki ga podaja ravnatelj Narodne Galerije v Ljubljani dr. Karel Dobida, nato prof. dr. France Stele na 8 straneh zgoščeno oriše razvoj gotičnega stenskega slikarstva na Slovenskem; posledice geografskega položaja Slovenije na umetnost; umetnostni razvoj z glavnimi spomeniki; vplivi in silnice, ki so ga vodile naprej; specifičnosti naše umetnosti — »Kranjski prezbiterij«, ikonoografske posebnosti —; slikarske osebnosti; umetnostna pomembnost fresk v našem in mednarodnem merilu ter njihova stilska opredelitev. Katalog razstavljenih del z biografskimi podatki slikarjev in bibliografijo o njih je uredil France Zupan. Resumé je v francoščini. Tekstnemu delu sledijo dobre fotografske reprodukcije fresk.

Katalog je prerasel okvir tolmača oz. vodnika po razstavi. Je odlično dopolnilo k »Monumentom artis Slovenicae I.« oz. »Cerkvenemu slikarstvu med Slovenci«, posebno ker so tu upoštevana že novejša dognanja (Hrastovlje, Iška vas pri Ljubljani itd.).

Juša Serajnik

Zgodovina goriške nadškofije 1751—1951. Izdala goriška Mohorjeva družba v Gorici 1951.

Že okoli l. 1500, ko so se izvršile na Goriškem pomembne politične in teritorialne spremembe, so se pojavile težnje po reorganizaciji cerkvene oblasti, ki je takrat še pripadala Ogleju. Vendar je bilo treba počakati še 250 let, da je bil ukinjen oglejski patriarhat in namesto njega ustanovljeni videmska in goriška nadškofija leta 1751. Pisec Rudolf Kliniec se v svojih izvajanjih ni spuščal v globlje analize, zato je to le bežen pregled. Klinčevemu prispevku sledita razpravi o nadškofu Gollmayerju in ravnatelju semenišča Ivanu Hrastu. Kacinova razprava o dr. Antonu Mahničju je ponavljanje starih ugotovitev in ne prinaša nič novega.

Elio Apih, La società triestina nel secolo XVIII. Giulio Einaudi Editore, 1957.

Apihovemu 130 strani obsegajočemu delu o tržaški družbi v času merkantilizma je na koncu dodana krajša študija o tržaškem piscu XVIII. stoletja, Antoniju de Julianiju, ter nekaj gradiva iz tržaških arhivov za to dobo.

Trst se je v XVIII. stoletju vsekakor hitro razvijal, saj je narasel od 3000 prebivalcev v 50 letih XVIII. stoletja na 21.000 prebivalcev leta 1800. Prav ta razvoj v časih vladanja cesarjev Karla VI., Marije Terezije in Jožefa II. je zajel avtor v svojo knjigo in prikazal socialne boje, ki so nastali kot posledica bogatenja tržaških patricijev v novih okoliščinah.

Tematika dela je vsekakor zelo zanimiva, toda podajanje ni enotno in ne prav pregledno. Tudi ni knjigi v korist preveliko povečevanje italijanskega značaja Trsta. Slovenci so imeli nedvomno večjo vlogo, kot jim jo pripisuje Apih (po priimku sodeč, je tudi sam slovenskega porekla).

Branko Marušič

INFORMATIVNI ČLANKI

z gospodarskega in kulturnozgodovinskega področja
ter propagandni oglasi podjetij

**Razvojna
pot**

»ŽIČNICE«

Ljubljana

Podjetje »ŽIČNICA« Ljubljana je podjetje, ki ima za seboj pestro pot razvoja. Pri vsej pestrosti pa je njegova današnja oblika zrasla organsko.

Prve osnove za to podjetje moramo iskati v ustanovitvi »Avtoparka«, nekdanjega Ministrstva za gozdarstvo in lesno industrijo LRS.

Avtopark ni bil podjetje, pač pa pomožna enota ministrstva in je v prvih povojnih letih razpolagal z vsemi tovarniškimi in skladiščnimi prostori nekdanje milarne na Tržaški c. 49.

V letu večjih reorganizacij 1950 je Ministrstvo za gozdarstvo in lesno industrijo ustanovilo »Mehanično podjetje lesne proizvodnje«, ki je svoje poslovanje takoj skušalo prikrojiti potrebam in namenu, zaradi katerega je bilo ustanovljeno.

Podjetje je takoj začelo opuščati dejavnosti, tipične za Avtopark, ter jih prepustilo za to usposobljenim podjetjem. Samo pa se je lotilo popravljanja vseh sredstev, ki so služila mehanizaciji dela v gozdarstvu in lesni industriji, specializiralo se je predvsem za vzdrževanje sodobnih transportnih naprav za eksploatacijo gozdov.

Izkušnje, ki so jih pri tem delu pridobili člani kolektiva, so podjetju v kratkem času omogočile, da je začelo tudi proizvajati. Strojna oprema za pretežno število po vojni zgrajenih gozdarskih gravitacijskih žičnic je bila izdelana v tem podjetju in potem z lastnimi monterji na terenu tudi montirana.

Domači konstruktorji in monterji so se na tem področju dobro uveljavili ter realizirali več izvornih konstrukcij transportnih naprav, od katerih je najbolj znana »žični žerjav KS-1«, ki jo je konstruiral tehnični vodja podjetja inženir Kostnapfel in je v Jugoslaviji tudi patentirana.

»Mehanično podjetje lesne proizvodnje« se je v letu 1953 preimenovalo v »ŽIČNICO« Ljubljana ter nadaljevalo svojo dejavnost v začrtani smeri. Začelo je postopoma opuščati širše uslužne dejavnosti ter se usmerjati na maloserijsko proizvodnjo transportnih naprav.

Ker je bilo podjetje tesno povezano s slovensko lesno industrijo in je videlo njene potrebe, je razvilo in osvojilo tudi več lesno-obdelovalnih strojev, ki so danes znani po vsej Jugoslaviji.

V vsem svojem razvoju pa se je podjetje držalo vedno osnovne linije, da je treba rasti

organsko, in da se je za posamezne proizvode treba specializirati. Danes je podjetje »ŽIČNICA« v Jugoslaviji edini specialist za gozdne žičnice ter za visokoturažne lesnoobdelovalne stroje.

Izkušnje, ki jih je kolektiv pridobil pri gozdnih žičnicah, je s pridom uporabil najprej pri gradnji industrijskih žičnic in nato tudi pri gradnji zahtevnih osebnih žičnic, od katerih je največja žičnica na Krvavec. Tu je umestno pripomniti, da je ta naprava zgrajena popolnoma po domačih konstrukcijah ter je njen bistveni del, avtomatska sklopka, patentirana v Jugoslaviji in Avstriji.

Kot je že omenjeno, izdeluje podjetje tudi opremo za lesno industrijo. Nadmizni in mizni visokoturni rezkarji, formatne krožne žage, električni podajalni strojčki, brusilni stroji in sušilnice so si pridobili v Jugoslaviji sloves zelo kvalitetnih strojev in naprav. Z visokoturnimi rezkalnimi stroji si je podjetje utrla pot tudi preko meja naše države ter jih izvažala v več tujih držav: v Indijo, Chile in Poljsko. Zanimanje vzbujajo tudi v zahodnoevropskih državah.

Podjetje vsklajuje svoj proizvodni program iz področja proizvodnje opreme za lesno industrijo z drugimi podjetji v okviru Zajednice proizvajalca strojeva za obrabo drveča, katere član je že od ustanovitve Zajednice.

Delavski svet, ki že od leta 1952 uspešno vodi podjetje, je uvidel, da sedanji delovni prostori in oprema ne zadoščata več za povečano proizvodnjo, zato je pristopil k delni rekonstrukciji podjetja. Pripravlja pa perspektivni plan celotne rekonstrukcije tovarne, ki bo vsklajen z razvojem strojegradne Jugoslavije in bo zagotovil podjetju še večje uspehe.

Domač ljubljanski podjetnik je leta 1921 ustanovil podjetje za izdelavo pločevinastih škatel. Sorazmerno dobri proizvodni in finančni uspehi so mu omogočili, da je naslednje leto preselil svoje podjetje s štiridesetimi delavci v novo tovarno »SATURNUS«, sezidano v Mostah. Vendar je tovarna samo 3 leta ostala last domačega kapitalista; v letu 1924 je tovarno prevzel inozemski kapital in to mešana holandsko-nemška delniška družba.

Tovarna se je stalno preurejala; obstoječim objektom so se dozidali novi oddelki, posebne važnosti je bil oddelek litografije, ki je bil dozidan v letu 1930. Tisk na pločevino je zelo povečal izbiro in kakovost izdelkov, s tem pa tudi konkurenčno sposobnost tovarne, ki je prisilila mnoga manjša podjetja za izdelavo kovinske embalaže v Sloveniji do likvidacije.

Velika gospodarska kriza svetovnega kapitalizma, ki se je začela leta 1929., je seveda vplivala tudi na »SATURNUS«. Velike zaloge izdelkov so ostale neprodane in proizvodnja se je zmanjšala. Finančne težave, ki so zaradi tega nastopile, so sprožile hude borbe med inozemskimi in domačimi delničarji, ki so se zaključile tako, da je podjetje leta 1935 prišlo v last slovenskih kapitalistov. Novi gospodarji so razširili asortiment izdelkov z zvonci za kolesa, s kolesarskimi sesalkami in s poniklanimi pladnji. Njihovo prizadevanje je prekrizala zmaga ljudske revolucije in globoke družbeno-ekonomske spremembe v novi Jugoslaviji. Tovarna je bila vključena kot sestavni del kovinsko-predelovalne industrije v plansko gospodarstvo jugoslovanske socialistične gospodarske skupnosti. Konec je bilo 25-letnega izkoriščanja delavstva.

Tovarna je proizvodne naloge prvega petletnega plana (1947—1951) izvrševala, čeprav pod težkimi pogoji, in postopoma povečevala proizvodnjo količinsko, obenem pa kakovostno izboljševala svoje izdelke.

Leto 1952 predstavlja važen mejnik v razvoju tovarne. Uredba delavskega samoupravljanja in nove gospodarske politike sta verjetno pospešila razvoj podjetja. Že v tem letu je dosegla proizvodnja 2 in polkrat večjo količino kot v letu 1951. V tem in naslednjih letih so se izvršile velike investicije, osvojili novi proizvodni in tehnološki postopki, izbira izdelkov je postajala večja in pestrejša, dosežena je bila večja storilnost dela, pričela so se vlagati znatna sredstva za družbeni standard: za stanovanja, za obratno menzo, za počitniški dom itd. Ob novih pogojih pa se je posebno uveljavilo delavsko upravljanje ob podpori Zveze komunistov in sindikalne podružnice ter postajalo vedno odločilnejši faktor pri uresničevanju pobud delovnega kolektiva in pri smotnem in pravilnem gospodarjenju z družbenimi sredstvi.

Povečane kapacitete z novimi tiskarskimi, lakirnimi in sušilnimi napravami v tiskarni in moderna aparatura v fotolitografskem oddelku so omogočile nove boljše tehnološke postopke, s tem pa tudi še enkrat večjo proizvodnjo pri tiskanju in lakiranju ter solidnejšo kakovost izdelkov.

V letu 1955 je tovarna že proizvedla za 1.260 milijonov din izdelkov, leta 1957 pa za 2.176 milijonov dinarjev. Za leto 1959 kaže, da bo

bruto proizvod tovarne približno 2.500 milijonov dinarjev.

Perspektivni plan razvoja podjetja predvideva razširjenje proizvodnje artiklov avtoelektrike (žarometi, razne svetilke za motorna vozila in podobno) v glavnem, v manjši meri pa povečanje pločevinaste embalaže, kajti število motornih vozil narašča zelo hitro.

Prodaja izdelkov tovarne se je vršila ves čas brez kakih posebnih zastojev, ker je vedno bilo dovolj veliko povpraševanje po njenih izdelkih. Prodaja ni omejena samo na Slovenijo, ampak se velik del izdelkov proda v druge republike po vsej državi. Podjetja prehranske, kemične, kozmetične in farmacevtske industrije so glavni stalni in največji odjemalci njenih proizvodov. Za široko potrošnjo se proizvaja manjši del izdelkov. V posameznih letih celo ni bilo mogoče pokriti vseh potreb odjemalcev. Na drugi strani niso polno izkoriščene kapacitete za izdelavo živilskih konzervnih doz, ker so bile v teku zadnjih let stavljene v obrat močne tovrstne kapacitete v drugih republikah.

Za dvig kvalitete tiska na pločevino pripravlja »SATURNUS« litografijo s pomočjo barvne fotografije verjetno kot prva tovrstna tovarna v državi.

V letu 1952 je uspelo tovarni po 12 letih plasirati svoje izdelke (litografirani in poniklani pladnji) v inozemstvu, in sicer v nekatere države Bližnjega vzhoda. Izvoz se je nato povečal in prinašal tovarni dragocene devize za nabavo strojev v inozemstvu. V teku let se je tudi povečalo število držav, v katere izvažajo, celo v države Južne Amerike.

Nabava surovin in pomožnega materiala je bila skoraj vsa povojna leta vedno težavna in vezana na razne zastoje, ki so imeli seveda negativne posledice na proizvodnjo. Težave so nastopale predvsem zaradi pomanjkanja deviz, ker je podjetje nabavljalo velik del surovin (bela pločevina) in pomožnega materiala (barve, laki, kemikalije za galvanizacijo) in to do 70 % vrednosti vsega potrebnega materiala za proizvodnjo, iz inozemstva.

Pri naporih za povečanje proizvodnje pa podjetje ni pozabilo splošne in strokovne vzgoje svojih delavcev. Ker je v tovarni v proizvodnji večina polkvalificiranih delovnih mest, jim je bila posvečena posebna skrb. Skoro vsako leto so bili prirejani tečaji z zaključnim izpitom za polkvalifikacijo, ki so jih vodili večinoma strokovnjaki iz podjetja. Uspeh ni izostal: povečala se je storilnost, varčevalo se je z materialom, zmanjšale so se nezgode pri delu. Podjetje je pospeševalo tudi strokovni dvig kvalificiranih kadrov, predvsem iz delavnic. Finansiralo je tečaje za visokokvalificirane kovinarje, obenem pa vedno tudi s štipendijami omogočilo nekaterim svojim delavcem, da so dovršili delovodsko šolo ali pa celo srednjo tehnično šolo. Podjetje podeljuje štipendije tudi za drug kader n. pr. iz srednje ekonomske šole, da bi si omogočilo imeti strokovno usposobljene delavce in uslužbence. V letu 1959 štipendira podjetje 11 oseb.

Rekonstrukcija in modernizacija tovarne sta uvedli razne nove tehnološke postopke v proizvodnji, s tem pa tudi zahtevali strokovno dovolj usposobljenih kadrov, enako tudi zahteva,

da so izdelki podjetja enakovredni tovrstnim izdelkom v inozemstvu. V ta namen je podjetje pošiljalo svoje strokovnjake na večmesečno prakso v inozemstvo. Tudi ta uspeh ni izostal, montažna dela in izdelava nadomestnih delov je bila izvršena v glavnem z lastnimi strokovnjaki. Tudi s pomočjo Tehnične pomoči OZN so si strokovnjaki iz podjetja lahko ogledali najnovnejše tehnične pridobitve v stroki v inozemstvu. Raznih tehničnih mednarodnih razstav, predvsem embalažnih, se stalno lahko udeležijo tudi zastopniki podjetja, da zamore le-to slediti novostim, ki jih uvajajo inozemske tvrdke.

Tudi na higiensko-tehnično zaščito delovnega človeka tovarna ni pozabila. Nabavljena in uvedena so bila zaščitna sredstva: delovne obleke, halje, naglavne rute, obutev, rokavice, predpasniki, dežni plašči, zaščitna očala itd. Izboljšane so bile zaščitne naprave, centralna kurjava, ventilacija in podobno. Sodobnejše so bili urejeni prostori v garderobah in higienskih prostorih. V tovarni je obratna ambulanta z dežurno službo bolničark od 6.—22. ure, ki nudijo prvo pomoč. Za proučevanje problemov s področja higiensko-tehnične zaščite ima podjetje posebno komisijo, ki je s svojim delom dosegla zelo dobre uspehe, število nezgod in zaradi njih izgubljene delovne ure so se stalno manjšale. Za svoje uspešno delo je bila komisija 2 leti zaporedoma nagrajena z drugo denarno nagrado, ki jih vsako leto podeljuje Zavod za socialno zavarovanje okraja Ljubljana.

DELAVCI V BOJU ZA SVOJE PRAVICE PRED VOJNO

S povečanjem tovarne je naraščalo število zaposlenih, predvsem mladih deklet, pa tudi srednjih strokovnih kadrov, med katerimi so bili nekateri neposredno usmerjeni. Ti so s svojim političnim delom pripomogli do ustanovitve sindikalne organizacije v tovarni, kateri so se sčasoma pridružile tudi nekvalificirane in polkvalificirane delavke. Organizacija je delavstvu priborila razne pravice, kot plačan letni dopust 5—6 dni. Kasneje za časa najbolj ugodnega gospodarskega prometa je leta 1926 dosegla sindikalna organizacija SMRJ — Savez metalnih radnika Jugoslavije v »SATURNUSU« sklenitev celo kolektivne pogodbe, ki je v korist delavca določala: 15—14-dnevni plačan letni dopust, brezplačno delovno obleko in milo, odpusti in sprejemi delavcev so se lahko izvršili le s privolitvijo delavskega zaupnika in sindikalne organizacije, ureditev mezd itd.

Velika gospodarska kriza, ki je nastopila leta 1929, je poslabšala razmere tudi v »SATURNUSU«. Zaradi zmanjšanja prodaje se je skrčila proizvodnja, sledili so odpusti delavcev, predvsem delavk, ki so zaradi nizkih zaslužkov in težjih družinskih razmer telesno oslabele, med njimi so bile tudi matere nezakonskih otrok. Solidarnost vsega delavstva je pokazala enoten nastop vseh zaposlenih, da so pripravljene en dan v tednu odstopiti za nadaljnjo zaposlitev delavk, ki so bile na seznamu za odpust. Nastop sicer ni uspel, je pa pokazal veliko politično zavest delavcev. Bojazen pred izgubo zaslužka je delavstvo v času krize zelo pasiviziralo. Nekateri izmed njih so bili kasneje celo zaviralci revolucionarnega sindikalnega gibanja. Večkrat je bila zaradi oportunističnega gledanja posameznikov in zaostrenih odnosov nad delavci in vodstvom tovarne celo v nevarnosti kolektivna pogodba in s tem že dosežene delavske pravice. Le hiter in odločen nastop zavednih delavcev in komunistov, med katerimi so bili tedaj danes znani partijski de-

lavci Franc Leskošek, Pepca Kardeljeva in Angelca Ocepkova, je marsikdaj preprečil izkoriščevalske namene kapitalistov.

V težavni in dolgotrajni borbi za delavske pravice se je v tovarni kmalu uveljavila komaj ustanovljena partijska celica. Majhna je bila po številu, vendar je v svojo načelnostjo in odločnostjo mobilizirala večino delavstva. Tudi vse razbijaške poskuse raznih kolaboracionistov je preprečila. Razvila je tudi širšo politično dejavnost med delavstvom in na terenu, zato so delavci »SATURNUSA« vedno pokazali solidarnost s stavkujočimi za časa velikih stavk tekstilnih, gradbenih in rudarskih delavcev v Sloveniji. V okviru Rdeče pomoči so mesečno zbirali prispevke za politične zapornike, skupaj s komunisti so razpečavali ilegalno politično literaturo, sodelovali v protidraginjskih akcijah in vseh predvojnih demonstracijah delavsko-kmečkega gibanja, proslavljali delavske praznike. Kasneje so se vključili v narodno-obrambno gibanje z različnimi akcijami zoper ustanavljanje koncentracijskih taborišč in aretacije najzavednejših delavcev, kmetov in izobražencev, za prijateljstvo med Sovjetsko zvezo in Jugoslavijo.

Posebno pozornost je partijska organizacija posvečala politično-razredni vzgoji delavk. V ta namen je bila ustanovljena posebna ženska sekcija v okviru sindikalne organizacije. Delavke so seznanjali s položajem žene v Jugoslaviji, pojasnjevali so jim politične dogodke v državi in v svetu, širili so med njimi napredni tisk. S konkretnimi političnimi akcijami, nenehnim vzgajanjem delavk in delavcev v duhu marksizma je partijski organizaciji v »SATURNUSU« uspelo utrditi enotnost delavstva, pridobiti mnogo simpatizerjev za politiko Komunistične partije in ustvariti jedro, okrog katerega se je ob fašističnem napadu na Jugoslavijo zbralo vse delavstvo.

DOBA NARODNOOSVOBODILNE BORBE

Kmalu po prihodu okupatorjev so se delavci in nameščenci v tovarni polnoštevilno priključili narodnoosvobodilnemu pokretu. Pod najtežjimi pogoji so zbirali orožje in razpečavali literaturo, partizanskim delavnicam na osvobojenem teritoriju pošiljali cin, olje in v tovarni izdelane sprožilce za ročne bombe. Od ustanovitve tovarniškega odbora OF v letu 1941 dalje so dajali za partizane pet odstotkov plače, poleg tega pa še obleko in živež. Pod vodstvom Franca Leskoška so že jeseni leta 1941 ustanovili v tovarni prvo četo narodne zaščite. Leta 1942 so izvršili veliko sabotažno akcijo, ko so delavci zažgali vagon konzervnih doz, namenjenih za okupatorjevo vojsko. V prvem letu okupacije so že prvi komunisti odšli v ilegalo in v partizane, še več pa jih je odšlo v partizane po kapitulaciji Italije.

Okupator je seveda hotel s silo zadušiti delavsko politično aktivnost v tovarni, ki je nosila častno ime »rdeča trdnjava«. Zapiral je komuniste, izgnal 40 delavcev in nameščencev v italijanska in nemška koncentracijska taborišča, na dvorišču tovarne so ustrelili aktivistko Vido Pregarčevo, vendar vse zaman. Delavski razred je ostal trden in enoten do osvoboditve, kar izpričuje tudi 17 delavk in delavcev, ki so padli do konca vojne.

Delovni kolektiv »SATURNUSA« želi ob 40. obletnici naše Komunistične partije vsem delovnim kolektivom čimveč uspehov pri njihovem delu, da bodo čimprej dosegli raven, ki si jo vsi želimo in ki nas bo nagradila za vse žrtve in napore, ki smo jih za to prestali.

Mestna plinarna v Ljubljani

BO V LETU 1961

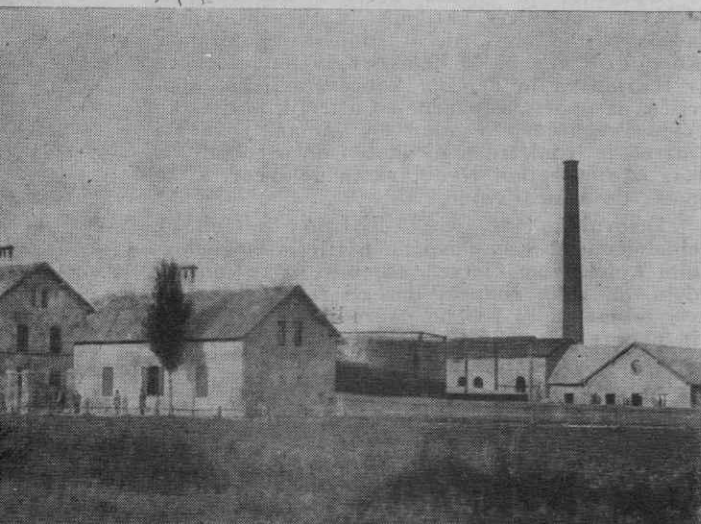
PRAZNOVALA

100-LETNICO

OBSTOJA

To leto je pomembno še predvsem zato, ker bo v tem letu plinarna pričela obratovati z novimi napravami in novimi surovinami, tako da bodo prebivalci Ljubljane dobili kvaliteten plin, ki bo ustrezal sedanjim zahtevam moderne tehnike in znanosti. Plinarna je izbrala drug postopek zato, ker v domači državi nimamo ustreznih premogov za plinarne in moramo kvaliteten premog uvažati; na drugi strani pa nam da naša nova industrija predelave nafte kakor tudi naftna polja dovolj nove domače surovine - butana. Plinarna je prepričana, da bo zaradi brezhibne kvalitete novega plina narasla potrošnja za gospodinjstva in si bo zato plin res osvojil tisto mesto v potrošnji energije, ki mu dejansko pripada v vseh modernih državah

*Mestna plinarna v Ljubljani
ob otvoritvi leta 1861*

KEMOFARMACIJA

podjetje za promet
s farmacevtskim materialom

bo naslednje leto praznovalo že petnajsto obletnico svojega podjetja. Ustanovljeno je bilo takoj po vojni, kajti na novo postavljena zdravstvena služba je zahtevala tudi dobro in hitro oskrbo z zdravili in vsem potrebnim materialom. Sprva je podjetje delovalo v sklopu Glavne direkcije za nabavo in razdeljevanje sanitetnega blaga, 1. oktobra 1947 pa se je osamosvojilo in prevzelo samo oskrbo z zdravili in drugim farmacevtskim materialom.

Od skromnih začetkov v prvih povojnih letih, ko je bilo potrebno iz ruševin postaviti nove objekte in skladišča, je v teh petnajstih letih intenzivnega dela zraslo sedanje sodobno podjetje, ki ga odlikuje predvsem izredna točnost in eskpeditivnost. To je v tem delu tudi največjega pomena, kajti v prometu z zdravili ne sme biti nobenih zamenjav niti zamud, ki bi bile včasih lahko usodne za zdravje ljudi. Tako poslovanje lahko zagotovi edino visokostrokovni kader, zato tvorijo danes jedro podjetja sposobni farmacevti, farmacevtski tehniki in lekarniški laboranti.

Kako se je razvil obseg poslovanja, nam pove tudi podatek, da je promet od začetka poslovanja narasel za 250 %, medtem ko se je število osebja povečalo za 150 %. Razvoj naše zdravstvene službe in rastoče potrebe so zahtevale vedno večji promet z zdravili in čim hitrejšo nabavo ter zadostno zalogo blaga. Leta 1954 je podjetje pričelo tudi z uvozom tistih zdravil, ki jih naša domača farmacevtska industrija še ne proizvaja, kar predstavlja skoraj četrtino celotnega prometa.

Kolektiv »Kemofarmacije« pa ni v tem času le preuredil in postavil potrebne prostore, marveč tudi celoten ustroj svojega delovanja, ki je bistveno drugačen kot v tovrstnih podjetjih pred vojno. Napredek zdravstvene službe in novi znanstveni izsledki in hkrati maksimalna varnost pacienta so zahtevali od podjetja, da je razširilo in prilagodilo svoj asortiment tudi sodobnim zahtevam moderne medicine. Hkrati je kolektiv moral reorganizirati sistem čuvanja zdravil, njihovega izdajanja in kar je najvažnejše — posvetiti je bilo treba vso skrb kvaliteti.

Danes spretno roke delavcev »Kemofarmacije« pripravljajo dnevno stotine pošiljk z zdravili in jih pošiljajo po vsej republiki in državi, največ z lastnimi prevoznimi sredstvi. Tako je dostava hitra in zanesljiva in odjemalci — lekarne, bolnišnice in zdravstveni domovi — prejmejo potrebno blago pretežno že drugi dan po naročilu. V svojih skladiščih na Metkovi ulici v Ljubljani hranijo nad 4000 raznih vrst zdravil v večstomilijonski vrednosti. V osmih oddelkih so razvrščene tablete in specialitete, suhe in tekoče kemikalije, sirupi in droge, narkotična zdravila ter injekcije, zavojni material itd. Dobro opremljeni lastni laboratorij skrbi za kontrolo prejetih zdravil in nobeno — tudi inozemsko — zdravilo ne gre do odjemalcev brez predhodne temeljite analize in kontrole.

Kolektiv »Kemofarmacije« se vsekakor zaveda svojih nalog. Njegovo dosedanje delo, večletne izkušnje, pripravljenost in sposobnost so usmerjene v to, da bodo v naših zdravstvenih ustanovah vedno in ob vsakem času na razpolago učinkovita in kvalitetna zdravila, ki bodo čimprej vrnila zdravje pacientom ter jih usposobila za nadaljnje izpolnjevanje njihovih nalog.

10

Deset let tovarne Volnenka

Tovarna volnenih, bombažnih in svilenih izdelkov je začela obratovati pred desetimi leti 6. decembra 1948 pod zelo neugodnimi pogoji.

Podjetje je podedovalo izrabljene stroje od bivšega tovarnarja Josipa Kunca, ki je izdeloval pred vojno v sedanjih prostorih Volnenke šale, kravate, naglavne rute, plete in nekaj svile. Nekatere od teh artiklov izdeluje tudi danes Volnenka, toda v mnogo večjih količinah in v ugodnejših delovnih razmerah.

Podjetje je začelo pred desetimi leti obratovati z osnovnimi sredstvi milijon dinarjev, toda vsako leto je navzlic pomanjkljivemu tehnološkemu procesu ustvarilo več in se je začelo

zmagovito uveljavljati na našem trgu. Zaradi pomanjkljivega arhiva so znane številke bruto prometa in prispevki zadnjih petih let.

Leto	Bruto promet	Prispevek družbi
1954	267,721.000	65,794.458
1955	307,682.000	127,883.707
1956	328,682.000	130,561.274
1957	394,316.000	140,389.787
1958	419,892.420	152,720.518
Skupno	1.717,689.420	617,549.746

Te številke dokazujejo, da je kolektiv kljub slabim delovnim prostorom uspel vsako leto zvišati bruto promet. Hkrati se je tudi odštelo 16,000.000 din za izboljšanje delovnih pogojev in higiensko tehnične zaščite. Med tem se tudi dviga kvaliteta, kar je dokaz, da gredo izdelki hitro v promet. Naj omenimo še tudi to, da v Volnenki danes ustvarja vsak član kolektiva 2,240.000 din dobička na leto, kar dokazuje, da je podjetje rentabilno. S pomočjo oblasti bi bilo nujno baviti se z mislijo, kako izboljšati delovne pogoje, da se bo dokončno uredila sušilnica, dvigalo in s tem tudi tehnološki proces. Ni pa naša parola: nove stroje, novo tovarno! Saj smo prepričani, da se da s starimi stroji prav tako gospodariti, le da z večjimi napori.

Papirnica Količevo

OB 40 - LETNICI KPJ

Prav gotovo bi danes ime vasi Količevo, ki leži ob levem bregu Kamniške Bistrice, komaj 3 km severno od Domžal in slab kilometer od glavne ceste Ljubljana—Celje, ne bilo tako znano poslovnim ljudem v naši ožji domovini Sloveniji, v bližnji Hrvaški in celo v daljni Makedoniji, če bi vaščani te vasi še vedno obdelovali le svoja širna polja...

In kaj je pravzaprav vzrok, da se ime nekdanjega majhnega kmečkega zaselka danes čestokrat omenja po vsej Jugoslaviji?

Pred dobrimi 39 leti je slovenski industrialec Bonač ob potoku Mlinščici na Količevem začel z gradnjo tovarne, ki naj bi proizvajala v glavnem izdelke, namenjene za nadaljnjo predelavo v njegovi Kartonažni tovarni v Ljubljani. V začetku 1921. leta so se najprej zavrteli stroji za lepenko, kmalu zatem pa majhen papirni stroj, ki ga je podjetni lastnik kupil v tujini skorajda kot staro železo in ga nato primerno obnovil. Na njem je izdeloval zlasti tanke papirje kakor tako imenovani klobučni, toaletni, servietni in prepisni papir. Iz inozemstva je v letu 1927 nabavil že zastarel kartonski stroj in ga usposobil za izdelavo raznovrstnih sestavljenih kartonov, ki jih do tedaj v Jugoslaviji še ni nihče proizvajal. Ta stroj je še danes edini te vrste pri nas. Šest let kasneje je postavil še en večji papirni stroj, ki mu je dajal predvsem plakatni papir, pa tudi težko propustne papirje kot pergamentni nadomestek, pergamin v raznih barvah in havana papir za zavijanje maščob. Seveda je hkrati s proizvodnimi stroji zgradil tudi primerna skladišča, kalorično centralo in 3 manjše hidrocentrale, reparaturne delavnice in druge potrebne prostore.

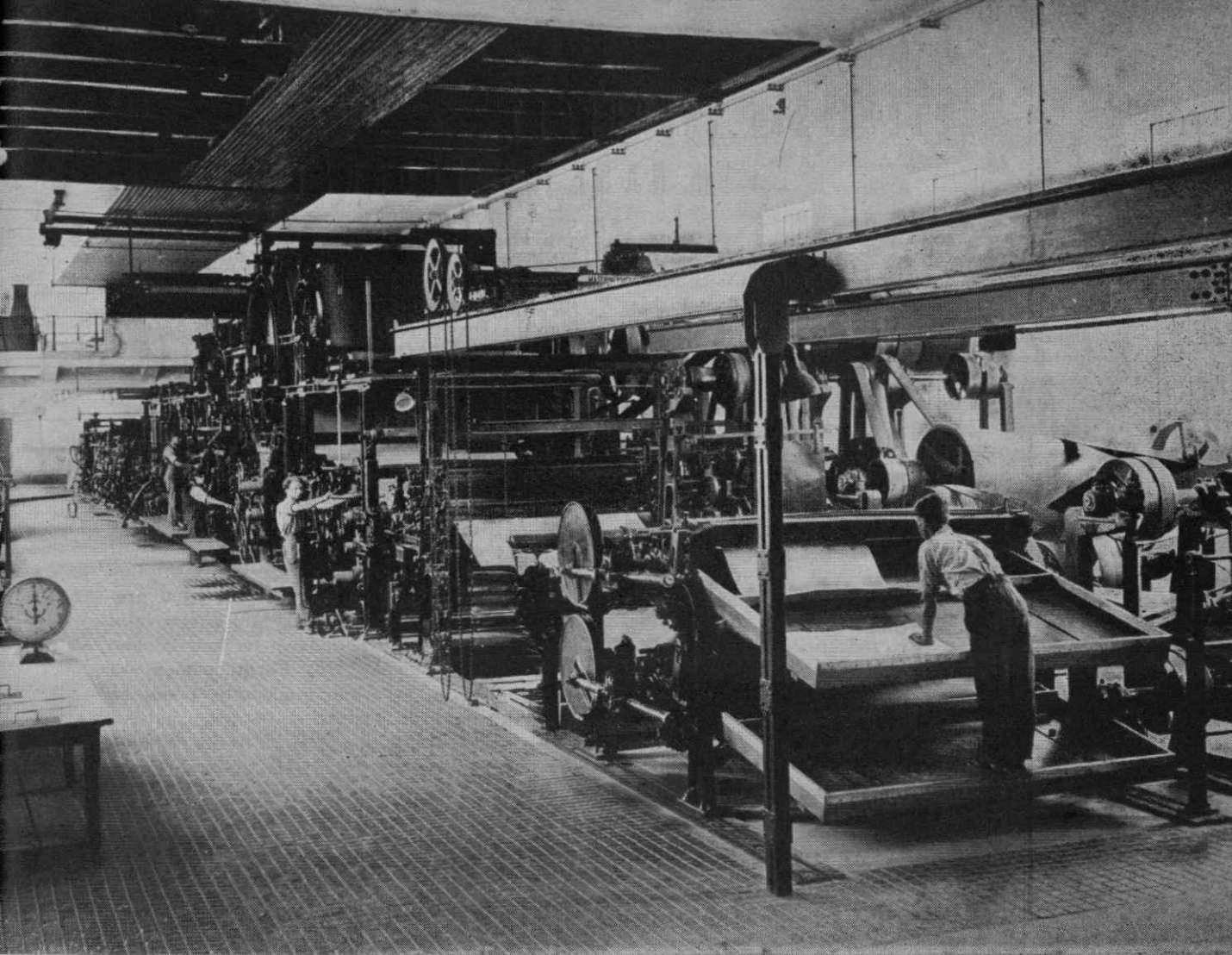
Značilno za razdobje pred drugo svetovno vojno je bilo dejstvo, da so vsa najvažnejša delovna mesta v tovarni zasedali Nemci, naš slovenski človek pa je moral opravljati le dela, ki jim jih je odredjal tujec. Direktor podjetja je bil takrat nadut Nемец, ki je naše ljudi povsod zapostavljal, izrabljal in celo pretepal. Nemci so bili delovodje in strojevodje ter so seveda prejemali precej večjo plačo, čeprav marsikdo med njimi še zdaleč ni bil strokovnjak in so morali mesto njega opravljati tudi njegovo delo domačini, ne da bi jim za to kdorkoli priznal višji položaj in prejemke. Vse pa, kar so ti tuji strokovnjaki znali, so ljubosumno skrivali pred našimi papirničarji, hoteč si čim dlje ohraniti privilegirani položaj v tovarni. Spretno so znali izkoristiti zase vsak najmanjši uspeh v proizvodnji, medtem ko so svoje številne napake prav tako spretno zvrčali na domače ljudi.

Preziranju in izkoriščanju se večina slovenskega delavstva takrat ni upala postaviti po robu, kajti za vsak primer »neubogljivosti« so poznali samo eno, najhujšo kazen: takojšnji odpust iz tovarne. Delavci žal v tistih mračnih letih niso imeli svoje organizacije, zato svojih pravic in želja vse do leta 1935 niso mogli uveljaviti, z redkimi revolucionarnimi posamezniki pa so vsemogočni nemški predstojniki kajpada hitro opravili. Mnogo vode je moralo preteči po

strugi Mlinščice skozi količevsko papirnico, preden se je z njo vred končno vendarle potočil tudi grenki čas brezmejne samopašnosti oholega tujca...

Komunistična partija, čeprav pahnjena v ilegalo, je budno spremljala dogodke v papirnici in sklenila, da je treba tamkajšnjemu delovnemu človeku pokazati pot iz teme v svobodnejše, lepše življenje. V podjetje je poslala svojega člana Franceta Bukovca, zavednega, poštenega in borbenega komunista, ki je brž zdramil upornega duha zatiranega proletariata. Znal je prisluhniti težnjam tlačene kolektiva, znal se je približati slehernemu članu, zato so vsi kmalu videli v njem svojega močnega voditelja. Ko je 1935. leta združil dobršen del zaposlenega osebja v delavski organizaciji, lastniku in njegovim samovoljnem to ni bilo pogodu, zato so Francetu odpovedali službo, hkrati pa zahtevali, naj takoj odide iz podjetja. Toda v svojih računih so se močno usteli. Odkrite in vzpodbudne besede o pravicah delovnih ljudi, s katerimi je organizator Bukovec nenehno bodril količevske papirničarje, so padle na plodna tla. Proletariat v papirnici se ni strinjal z odpustom svojega ljubljene voditelja, temveč je na nasilni ukrep odgovoril z odločno stavko, ki se je po 9 tednih končala s popolno zmago stavkajočih. Podjetnik Bonač je rad ali nerad moral popustiti in urediti nadaljnje odnose z delavstvom s kolektivno pogodbo, priznati je moral delavsko organizacijo in zvišati prejemke zaposlenim domačinom. France Bukovec je ostal v podjetju, oditi je moral le osovraženi nemški direktor. Vsem tujcem sicer še niso pokazali vrat, toda zlati časi njihove neomejene oblasti so za vselej minili. Ta velika zmaga količevskega proletariata, ki je korenito spremenila razmere v papirnici, pa je predvsem pomenila pomembno zmago komunistične partije, ki je po Francetu Bukovcu vsajala v srca zavednih delavcev na Količevem veličastne ideje pravice, svobode in enakopravnosti vseh delovnih ljudi na svetu. Kako globoko so pognale korenine teh idej in kako bohotno je vzkliklo seme, ki ga je sejal kovinar — komunist Bukovec, nam v oslepljivi luči razodeva čas naše najhujše preizkušnje. V usodni osvobodilni boj je prvi odšel France, za njim pa se je v 4 vojnih letih priključilo partizanom nad 100 borcev iz papirnice. Med mnogimi, ki niso dočakali velike pomladi 1945. leta, je bilo 34 količevskih papirničarjev, med njimi tudi narodni heroj France Bukovec.

Po osvoboditvi je tovarna kaj kmalu dosegla v proizvodnji predvojno raven, čeprav ni bilo v njej ne prejšnjega gospodarja ne tujih strokovnjakov. Še več! Delovni kolektiv je iz leta v leto povečeval proizvodnjo in hkrati čedalje bolj napredoval v svoji strokovnosti. Tako je uspešno dosegal in celo presegal vsakoletno planirano proizvodnjo v vseh letih administrativnega načrtnega gospodarstva. Še lepše uspehe pa je dosegel kolektiv po 16. septembru 1950. leta, ko je prevzel tovarno v upravljanje. Prizadevno delo članov DS in UO, ki sta ju z vse-

mi močni podpirali Zveza komunistov in sindikalna organizacija, je v gospodarjenju iz leta v leto ustvarjalo nove rekorde v produkciji in realizaciji. Sedanji rezultati so res zavirljivi, saj se je proizvodnja kljub zastarelosti strojev v primerjavi s predvno že podvojila. Vso skrb pa so organi samoupravljanja posvetili tudi razširitvi podjetja. Mimo manjših naprav so zgradili nov oddelek za lepenko, ki na štirih strojih proizvaja zlasti specialne lepenke kakor prešpan lepenko za elektro industrijo, žakard lepenko za tekstilno industrijo, matrice za stereotipijo in še kup drugih izdelkov. Potem so tu še nove delavnice in garaže. Tudi novi parni kotel, ki daje proizvodnji potrebno paro in energijo, je rezultat teženj po napredku. Z njim ni samo zagotovljeno dosedanje obratovanje, temveč je najboljša osnova za nadaljnjo razširitev podjetja. Vse kaže, da bo kaj kmalu maksimalno izkoriščen, kajti po večletnem trudu je delovnemu kolektivu lani uspelo oskrbeti si investicijski kredit za postavitve novega kartonskega stroja, ki bo dajal tržišču vsako leto novih 10.000 ton raznovrstnih kartonov. Gradbena dela so že v polnem teku, prav tako pa tudi izdelava samega kartonskega stroja v inozemstvu. Ko bo ta 900-tonski orjak proizvedel prve kilograme, bo količevski kolektiv s ponosom praznoval svojo največjo delovno zmago z zavestjo, da so vsi njegovi duševni in fizični naporji rodili stoteran sad...

Čeprav je do sedaj veljala prva skrb proizvodnji in njeni razširitvi, organi samoupravljanja niso imeli gluhih ušes za vse druge dejavnosti v podjetju. Zlasti sindikalna podružnica je v zadnjih letih lahko razpolagala z večjimi sredstvi, ki so ji omogočila vsestransko dejavnost. Naj omenimo udeležbo njenih članov na 8 športnih srečanjih slovenskih papirničarjev, kjer so šestkrat dosegli drugo, dvakrat pa tretje mesto, dalje skrb za bolnike in manj premožne člane in ne nazadnje tudi pozornost do upokojencev. Sindikalna podružnica jim je že štirikrat pripravila prijetno srečanje in jim tako olepšala jesen njihovega življenja.

Znatna sredstva je kolektiv porabil tudi za družbeni standard. Dobro organizirana menza, ki poleg rednih dnevnih obrokov pripravlja tudi toplo malico, tovarniški bife s ceneno jediščo in pijačo, lep garderobni paviljon, moderne javne kopalnice in 51 po vojni zgrajenih stanovanj priča, da skrb za delovnega človeka v tem podjetju ni samo prazna beseda. Poleg omenjenega pa ima tovarna že vse pripravljeno za gradnjo 26 novih družinskih stanovanj.

Celotni delovni kolektiv je ponosen na svoje uspehe, hkrati pa se zaveda, da je tako mogočen napredek, ki je ponesel ime Papirnice Količevo po vsej Jugoslaviji, omogočila naša socialistična ureditev s svojo slavno Zvezo komunistov in ljubljnim maršalom Titom na čelu.

Ivo Sonec

ŽELEZNIŠKI TRANSPORT IN NAŠE GOSPODARSTVO

Hiter in nenehen razvoj našega socialističnega gospodarstva terja od železnice iz leta v leto večje napore pri prevozu potnikov in blaga. Ti naporji se večajo zaradi vedno večjih potreb po prevozu ob skoraj nespremenjenih kapacitetah železnice in pri zastarelih napravah in prevoznih sredstvih. Zlasti je to očitno v sezonskem času, predvsem pa v jesenskem prevozu. Izredno hitra rast vseh vej gospodarstva je neogibno in vse močnejše pritiskala na železnico kot glavnega prevoznika od proizvajalca do trga, ne glede na zelo velik razmah cestnega motornega prometa, da ne govorimo posebej o mednarodnem tranzitnem prometu, ki gre v glavnem po železnici. To je sililo železnico k ukrepom, s katerimi je skušala z vsemi razpoložljivimi sredstvi zadostiti prevoznim zahtevam z voznim in vlečnim parkom, kakršnega je imela oz. ga ima, ter z različnimi organizacijskimi spremembami.

Naše železnice so bile ob osvoboditvi tako rekoč v ruševinah. Na slovenskih progah je bilo uničenih 365 km prog skupno s postajnimi tiri, lokomotiv pa je bilo od 627 sposobnih za vožnjo samo 75, voz pa je bilo od 12666 pokvarjenih 6012. Takratne okoliščine železniškega prometa so bile takšne, da je bil promet docela na ramah požrtvovalnih železničarjev, ki so z zavestjo in iznajdljivostjo storili vse, da so s tem, kar so imeli, spravili v tek železno cesto, saj je bila to ena najvažnejših in takrat najnujnejših nalog.

V povojnih letih je bila, kot znano, najvažnejša stvar obnoviti in dvigniti gospodarstvo in kot temelj tega zgraditi industrijo, v prvi vrsti bazično. Potrebe za to so bile tako velike in so terjale toliko družbenih sredstev, da se na drugih gospodarskih področjih niso mogla vlagati. Tako je morala tudi železnica obnavljati in dopolnjevati svoja osnovna sredstva v skladu z objektivnimi možnostmi. To je bilo za železnico toliko teže, ker je imela zastarele prometne naprave in slabe proge. Lokomotive so n. pr. na področju žel. direkcije stare povprečno 38 let (najstarejše so celo iz l. 1896), njihova obratovalna doba pa je 35 let. Potniški vozovi so različnih konstrukcijskih sistemov, njihova povprečna starost je 35 let, so pa nekateri stari celo 78 let in le 10% je sposobnih za vožnjo od 80 do 100 km/h. Proge še danes dovoljujejo hitrosti največ od 60–70 km na uro. Posebno pereča pri današnjem prometu so vozlišča kot Ljubljana, Jesenice, Celje in ranžirna postaja Zalog, ki so ozka grla in kot taka neposredno vplivajo na kapaciteto in hitrost prevoza.

Če primerjamo obseg prevoza v l. 1938 in 1958, vidimo velikansko povečanje potniškega in

tovornega prometa. Potnikov je bilo prepeljanih l. 1938 13,415.000, leta 1958 pa 35,230.000. Blaga je prepeljala železnica (računamo vse za območje Direkcije JŽ Ljubljana) l. 1938 5,376.000 ton, l. 1958 pa 14,307.000 ton. Ta primerjava in stanje voznih osnovnih sredstev jasno osvetljuje današnje probleme železnice, tembolj pa bodo ti pereči v bližnji prihodnosti. Železnica se je sicer dopolnjevala v najbolj perečih področjih prevoza, t. j. progah, objektih, postajah itd., vendar bolj v skromnem obsegu, v primerjavi z napredkom industrije oz. gospodarstva pa je zaostala, in se to zaostajanje vedno bolj čuti. Zahteve sodobnega gospodarstva niso samo v prevozu, temveč in predvsem v hitrem prevozu, se pravi potrebe po povečani komercialni in tehnični brzini, v potniškem pa tudi udobno in kulturno potovanje. To hkrati pomeni za železnico večje prevozne kapacitete, pogoj za to pa je tehnična rekonstrukcija prog, nabava sodobnega voznega in vlečnega parka, uvedba sodobne vlečne sile, predvsem elektrifikacije in delno dizelacije, povečanje in ureditev prometnih vozlišč ter modernizacija signalnih in varnostnih naprav. Za tako sodobno ureditev in modernizacijo so samo za področje ene železniške direkcije potrebna tako velika finančna sredstva, da jih železnica sama ne more ustvariti. Vzrokov za to je več.

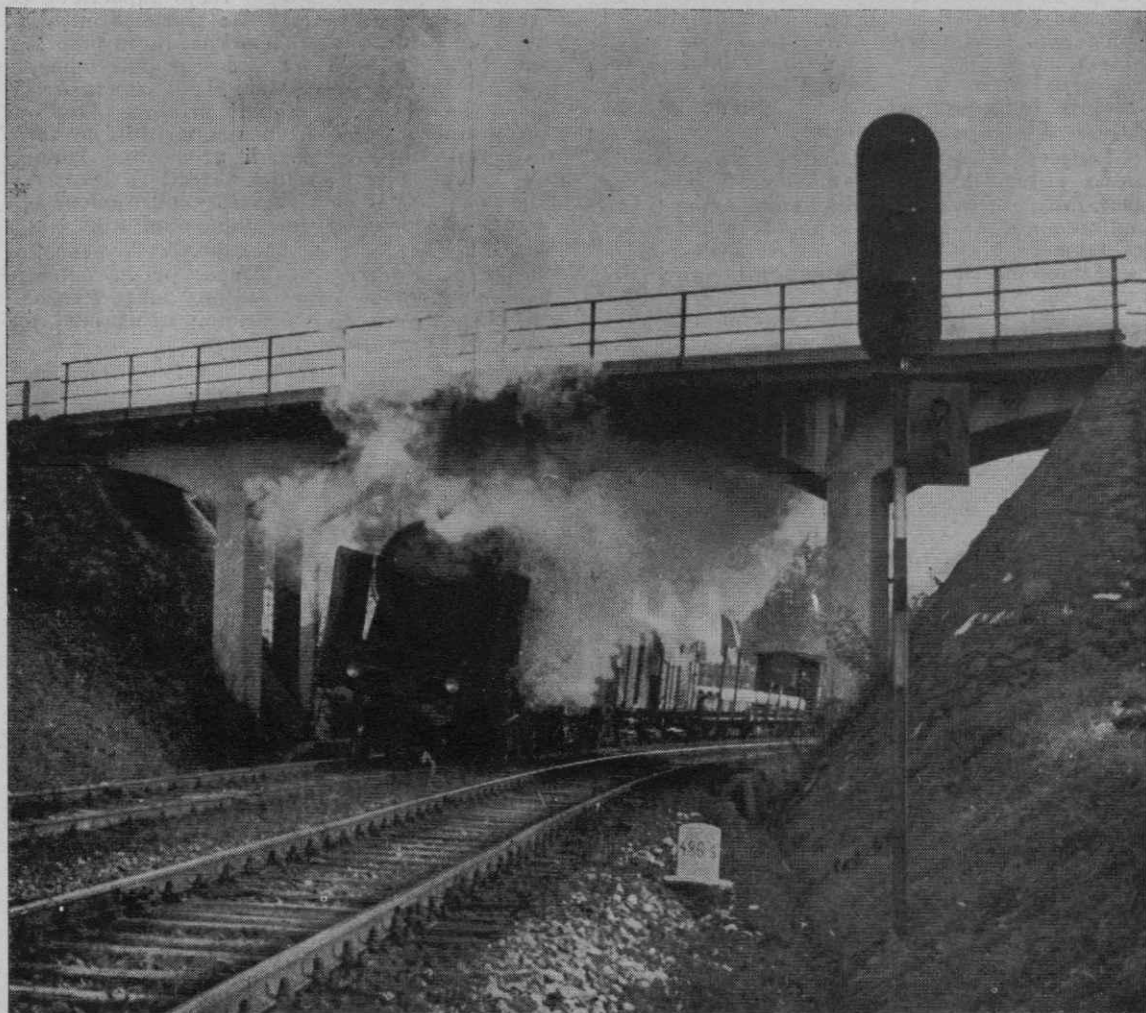
Železniške tarife, ki jih predpisuje zvezni organ, so neekonomske in ne pokrivajo prodajne cene transportne usluge. Razen tega tudi sistem delitve tarifnih dohodkov med železniška transportna podjetja ne temelji na ekonomskih osnovah. Sredstva, ki se zbirajo v centralnem investicijskem skladu, pa za rekonstrukcijo in modernizacijo nikakor ne zadoščajo. Tu je še več momentov, ki onemogočajo pridobivanje večjih sredstev za investiranje, ki jih ne bomo nadrobno navajali, kot je n. pr. zelo drago poslovanje s starimi vozili in zastarelimi napravami, velike in nujne potrebe po remontih prog, obvezno redno obratovanje na vseh progah, čeprav niso rentabilne zaradi javnosti prometa in drugo.

Z uvedbo delavskega samoupravljanja in ustanovitvijo žel. transportnih in namenskih podjetij se je stanje v mnogočem izboljšalo in je treba reči, da je samoupravljanje doslej odigralo pozitivno vlogo. Toda praksa je v marsičem pokazala na slabosti organizacije in poslovanja v okviru samoupravljanja, kar se prav sedaj obravnava; pripravlja pa se predlog za novo organizacijo. Današnja železniška podjetja niso v gospodarskem smislu samostojna tako kot druge gospodarske organizacije. Njihova samostojnost je omejena v važnih gospodarskih

elementih, kot je določanje cen, v razpolaganju z amortizacijskimi sredstvi in drugimi skladi, v razpolaganju z voznimi sredstvi, v nabavi materiala in podobno. Predvsem pa ni izvedena mogoča gospodarska decentralizacija na manjše gospodarske enote.

Iz tega izhaja, da je rešitev problematike železniškega prevoza odvisna od več činiteljev oziroma rešitve nekaterih bistvenih gospodarskih vprašanj v okviru samoupravljanja znotraj železnice in pa pomoči družbene skupnosti. Z organizacijo železnice je treba rešiti v največji možni meri gospodarsko samostojnost železniških podjetij in enot ter približati samoupravljanje neposrednim izvajalcem prometa, da bodo neposredno zainteresirani za prosopeh podjetij, s tem pa za večjo storilnost in umno gospodarjenje. Kolikor so že dane objektivne možnosti, je treba tarife komercializirati ali dati večjo komercialno samostojnost železniškim transportnim podjetjem, kar bi tudi stimulatивно vplivalo na gospodarjenje teh podjetij. Usposobitev prog za večje hitrosti, ureditev

prometnih vozlišč in ranžirnih postaj, uvedba električne in dizelske vleke, nabava novih voz, zlasti potniških, mehanizacija obračuna itd. pa so problemi, ki jih mora železnica reševati skupno z družbo. Ti problemi bi se morali reševati skupno z okraji, republiko in zvezo, ker presega možnosti in v družbenem smislu okvir železnice, ki je važen del družbene proizvodnje. Perspektive, ki jih daje sedanji predlog organizacije železnic, izdelan po komisiji Sekretariata DS LR Slovenije, vsebujejo prav te elemente in dajejo, zlasti v tem, da se bodo železniška podjetja kot gospodarske organizacije približala komunam in okrajem, skupnosti podjetij pa neposredno republikam in končno zvezna žel. skupnost, zvezi, polno upanja, da se bodo najbolj pereči problemi železniškega prevoza reševali s predstavniki družbene skupnosti, ki se bodo tako seznanili s to problematiko in v interesu železnice in skupnosti pomagali, da se postopno rešujejo in tako dvignejo naše železnice iz zaostalosti, ki je že ovira gospodarstva in mednarodnega železniškega prometa.

Vsak državljan je potrošnik izdelkov

Tovarna kovinske galanterije, Ljubljana, Mariborska 4, je ena največjih tovarn za proizvodnjo kovinskih galanterijskih izdelkov pri nas. Podjetje namreč izdeluje toliko raznovrstnih kovinskih predmetov, ki samostojno oziroma z drugimi proizvodi vred pomenijo nepogrešljiv predmet slehernemu človeku.

Ustanovitev podjetja sega nazaj v leto 1927, ko je začelo poslovati pod imenom »Eka«, tvornica kovinskih izdelkov. V prvi fazi razvoja se je pričela proizvodnja okovja za konjsko opremo, a postopoma so se pričeli izdelovati še drugi proizvodi, spadajoči v kovinsko galanterijo. Vse do tedaj se doma taki artikli niso izdelovali ter je bilo povpraševanje zanje veliko.

Po osvoboditvi opažamo neprestan razvoj podjetja. V tem obdobju je nabavljeno več strojev in opreme, s tem je podjetju uspelo povečati kapacitete, posebno pa asortiman svojih izdelkov. Med mnogoštevilnimi izdelki, katere podjetje izdeluje, naštejmo samo najvažnejše, kot n. pr.: razni obročki, zakovice, rinčice, zaponke, okovje za dežnike, okovje za ženske torbice, tapetniški žeblički, razne podložnice in še drugi raznovrstni artikli za obutveno, usnjarsko, sedlarsko industrijo in obrt. Tu so na kratko nakazani le glavni proizvodi Tovarne kovinske galanterije v Ljubljani, ki poleg teh artiklov izdeluje še razno okovje za kolesa, za radijsko in embalažno industrijo itd. Po želji kupca pa na osnovi večjega naročila izdeluje tudi katerekoli nove artikle, ki spadajo v okvir njenega programa.

Podjetje s svojimi proizvodi zalaga vsa večja mesta v Jugoslaviji, direktno pa oskrbuje vsa usnjarska, torbarska in obutvena podjetja. Zaradi renomiranosti svojih izdelkov nima resnega tekmeca, kajti odlikuje se po kakovosti in je razmeroma cenejše od tovrstnih konkurentov iz inozemstva.

S svojo solidno ceno in kvalitetnimi izdelki je podjetje prodrlo daleč na svetovno tržišče.

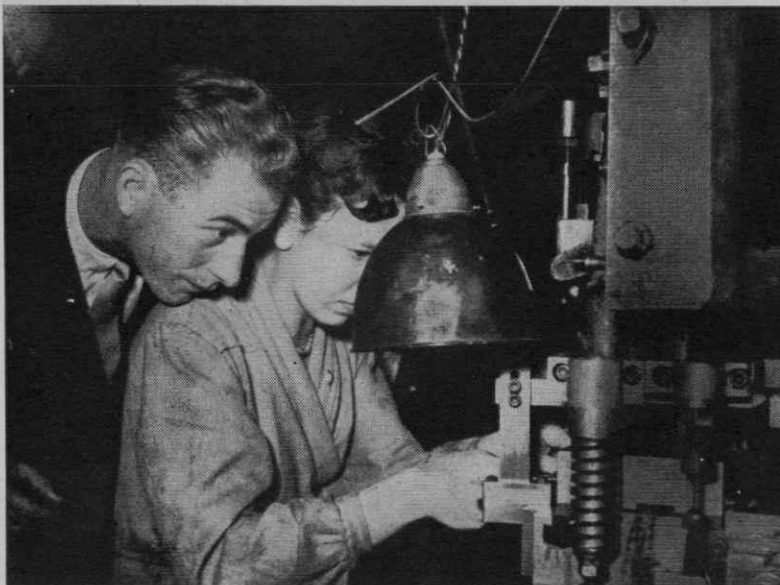
Predvsem izvažajo v države bližnjega in daljnega vzhoda. Njeni glavni odjemalci so Egipt, Sirija, Grčija, Libanon, Irak, Indija, Kuwait, Paragvaj in še drugi. Letno izvažajo podjetje okrog 120 ton raznih kovinskih izdelkov ter je tako postalo svetovno znan producent svojih proizvodov.

Povpraševanje po teh artiklih je bilo zadnje čase vedno večje. Povečal se je krog domačih in inozemskih odjemalcev, asortiman pa je moral biti vedno pestrejši. Ceravno je podjetje v povojnem obdobju petkratno povečalo svoje kapacitete, ni bilo mogoče zadovoljiti potrebe domačega in inozemskega trga.

Da bi matično podjetje v Ljubljani moglo vsaj delno povečati svoje proizvodne kapacitete in zadostiti potrebam tržišča, je v letu 1958 prevzelo tovarno »Erma« v Šmarju pri Kopru, ki je do tedaj izdelovala radijske aparate ter razne druge gospodinjske predmete. V tem novem obratu se je preusmerila proizvodnja na izdelavo kovinskih izdelkov.

S prevzemom novega obrata pa podjetje še vedno ni rešilo vprašanja svojih manjkajočih kapacitet. Zato ima kolektiv v načrtu — in že dela v tem pogledu —, da izvrši rekonstrukcijo tovarne, s čimer bi dosegel večjo kapaciteto. Za tako veliko investicijo se je podjetje odločilo, ker s sedanjim strojnimi parkom in na tako tesnem prostoru ne more zadostiti potrebam izdelkov na domačem trgu. Tudi zunanji trg, kamor podjetje vedno bolj prodira s svojimi kvalitetnimi in konkurenčnimi artikli, ne more dovolj producirati. Zaradi premajhne kapacitete mora podjetje veliko naročil za izvoz odklanjati ali pa jih dobaviti v okrnjenem obsegu oziroma z daljšimi dobavnimi roki.

Prepričani smo, da bo kolektiv Tovarne kovinske galanterije, Ljubljana, pri izvedbi te naloge popolnoma uspel, saj ima dobro izvežban strokovni kader z dolgoletnimi izkušnjami pri izdelovanju svojih proizvodov.

Tovarne
kovinske
galanterije

Ljubljana

ČASOPISNO ZALOŽNIŠKO PODJETJE

LJUDSKA PRAVICA

LJUBLJANA

KOPITARJEVA 2

SE PRIPOROČA VSEM
CENJENIM NAROČNIKOM

TISKARNA »LJUDSKE PRAVICE«

tiska vse vrste tiskovin v bakro-
tisku, knjižnem, rotacijskem in ofset-
nem tisku, izdeluje klišeje, vliiva
črke in valje ter opravlja vsa knji-
goveška dela

CANKARJEVA ZALOŽBA

izdaja knjige in revije z vseh področij
založniške dejavnosti, trguje s knji-
gami in muzikalijami, s pisarniškim
materialom, papirjem, pisarniškiimi
in šolskimi potrebščinami na debelo
in na drobno. Izvaža in uvaža knjige,
brošure, revije in časopise. Ima tudi
svoj antikvariat

LJUBLJANSKI DNEVNIK

NAJBOLJ RAZŠIRJEN OPOLDNEVNIK

IN TEDNIK

DELAVSKA ENOTNOST

VAS ZANESLJIVO INFORMIRATA O VSEH
POLITIČNIH, GOSPODARSKIH IN KULTURNIH
VPRAŠANJH

Tovarna mesnih izdelkov
vam nudi v svojih poslovalnicah
vsak dan sveže in suhe mesne
izdelke, prekajeno in sveže meso
vseh kvalitet in vrst

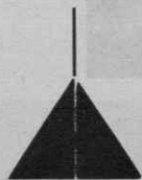
Posebno vam priporočamo naše
specialtete: pristne kranjske
klobase, domače krvavice
in pečenice

Opozarjamo potrošnike, da se
poslužujejo Ia kvalitete mesa
v hermetično zaprtih vrečicah.
Poskusite in se boste prepričali
o kvaliteti. Pričujoča slika nazorno
prikazuje polnjenje svežega mesa
v vrečico, ki jo potem stroj
hermetično zapre

Ljubljana, Mesarska 1

Tovarna mesnih izdelkov

Javna razsvetljava

MESTNI ZAVOD
LJUBLJANA
Poljanski nasip 42
Telefon 30-419, 31-924

Vzdrževanje, montaže, predelave,
novogradnje električnih naprav in
omrežja, električne razsvetljave

Izvršuje študije, elaborate, programe
in projekte za javno razsvetljavo
in osvetlitve ulic, trgov, parkov,
športnih, javnih prostorov in drugih
objektov itd.

Izvršuje občasne, svečane in trajne
osvetlitve javnih objektov, prostorov,
dvoran itd.

Ljubljanske opekarne

LJUBLJANA, EMONSKA 4/I

Proizvajamo
v svojih obratih

VIČ
BRDO
OPEKA
DRAGA

vse vrste zidne, stenske,
stropne in strešne opeke

Javna skladišča

LJUBLJANA, ŠMARTINSKA 152 a

tel. 32-523

Oddajamo v najem skladiščne prostore
in komunalne naprave, vršimo usluge
najemnikom v skladiščih ter poslužu-
jemo posamezne stranke z vagoni in
z lastno vlečno silo

DOM EXPORT

Ljubljana, Mestni trg 24

Telefon: 21-407, 20-187, 20-308

Telegram: Domexport

CENTRALA LJUBLJANA

Mestni trg 24

Trgovine v Ljubljani:

MESTNI TRG 24 CANKARJEVA 6

TRG REVOLUCIJE 5 TITOVA 4

Sezonska trgovina:

BLED

Odkupne postaje:

RAŠICA, ŽIRI, SOVODENJ

zajema vso delavnost domače
in umetne obrti Slovenije
in Jugoslavije

Izdelke nudi v bogati
izbiri na domačem
kakor tudi na ino-
zemskem tržišču

podjetje

triglav film

je v nad desetih letih svojega
obstoja izdelalo več kot 100 kratkih
filmov, med katerimi so
mnogi obravnavali pomembna
poglavja iz našega osvobodilnega
boja. Tudi med desetimi
celovečernimi igranimi filmi,
ki jih je doslej izdelalo podjetje,
so nekateri prikazali
narodnoosvobodilni boj našega
Ljudstva in prejeli priznanja
na filmskih festivalih. To so
predvsem filmi »Na svoji zemlji«,
»Trenutki odločitve« in »Dolina miru«

film »Na svoji zemlji«, ki je
bil prvi slovenski celovečerni igrani
film, je bil leta 1948 nagrajen
z II. državno nagrado za režijo

film »Trenutki odločitve« je
prejel leta 1955 nagrado na
jugoslovanskem filmskem festivalu
v Puli

film »Dolina miru« je dobil leta 1957
na mednarodnem filmskem
festivalu v Cannesu (Francija) nagrado
za najboljšo moško vlogo

film »Tri četrtine sonca« je dobil
na festivalu v Puli leta 1959
II. nagrado in je bil poleg tega
nagrajen za režijo

podjetje

bo tudi v prihodnje posvečalo
umetniški obravnavi
našega narodnoosvobodilnega
boja vso skrb

Podjetje
za promet z odpadki

ODPAD

LJUBLJANA

Parmova ul. 33

telefon: 32-864, 32-732,
32-079, 30-573

Kolikor bolj napreduje
industrializacija, toliko važnejše
postaja za nas izkoriščanje
odpadnih surovin

Zato zbirajte odpadke
in jih oddajte
našim odkupnim postajam

Odkupne postaje so
v vseh večjih mestih
Slovenije

Zadružna hranilnica in posojilnica

r. z. z. n. j.

Ljubljana

Miklošičeva cesta 4

telefon 22-333 22-162

s podružnicami:

**Ribnica na Dol.,
Rakek in Litija**

opravlja vse bančne posle za kmetijske
gospodarske organizacije. Daje obratne
ter investicijske kredite za odkup,
nakup in zaloge kmetijskih pridelkov,
kredite za kooperacijo, mehanizacijo,
živino itd. Zbira in upravlja vse sklade
kmetijskih zadrug in organizira
hranilno-kreditne odseke pri KZ.
Hranilne vloge na vložne knjižice
obrestuje po 5%. Priporoča
zadružnikom poslovanje z zadrugo
s pomočjo obračunskih knjižic

Varnost in tajnost vlog je zajamčena

